№ 10, 2011

Ватандаш

СООТЕЧЕСТВЕННИК * COMPATRIOT

Ижтимағи-сәйәси, фәнни-популяр һәм нәфис айлыҡ журнал
Общественно-политический, научно-популярный и художественный ежемесячный журнал
Monthly Socio-Political, Scientific and Literary Journal

Выходит с 1996 года

Ойоштороусылары — Башҡортостан Республикаһы Хөкүмәте,
Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы Башҡарма комитеты

Учредители — Правительство Республики Башкортостан,
Исполнительный комитет Всемирного курултая башкир

Founders — the Government of the Republic of Bashkortostan,
the Executive Committee of the Bashkir World Congress

ЙӨКМӘТКЕҺЕ
СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ * ИСТОРИЯ

Хамидуллин С. Исторические гунны и их потомки 3
Йәнғәлин Ә. Юрматылар 1812 йылғы Ватан һуғышында. (**Янгалин А.** Юрматинцы в Отечественной войне 1812 г.) 14
Гареев Р. Исламбахтинцы в Башкавдивизии 23
Хакимов С. Полицмейстеры дореволюционной Уфы 27
Зайнетдинов Э. У истоков башкирской нефти 36

БАШҠОРТОСТАН ХАЛЫҠТАРЫ * НАРОДЫ БАШҠОРТОСТАНА

Хабибуллина А. Славянские историко-культурные центры Башкортостана 48

АРҘАҠЛЫ ШӘХЕСТӘР * ЗНАМЕНИТЫЕ ЛЮДИ

Зәйнуллин М. Башҡорт халҡының данлыҡлы улы. (**Зайнуллин М.** Славный сын башкирского народа) 66
Биканачева Р. Дж. Киекбаев — основоположник современной школы башкирского языкознания 72
Ҡунафин Ғ. Жәлилдең ижад тажы. (**Кунафин Г.** Творческий венок Джалиля) 82

ӘҘӘБИӘТ * ЛИТЕРАТУРА

Әхмәт-Яҡшыбаева Л. Һынауҙарҙан туҡылған яҙмыш. (**Ахмет-Якшибаева Л.** Судьба, вытканная испытанием) 94
Аралбай Ҡ. Йәйҙәрҙә йыйған йәдкәрҙәр (*шиғырҙар*). (**Аралбай К.** Стихи) 155

ЗАМАНДАШ * СОВРЕМЕННИК
Игебаев А. Аҡ тирмәләр ҡорған ил йырсыһы. (**Игебаев А.** Певец страны белых юрт).....159
РУХИ МИРАҪ * ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ
Кильмухаметов Т., Мустафина А. Страсть к справедливости 165
МӘҘӘНИӘТ ҺӘМ СӘНҒӘТ * КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО
Гайсина А. Хранилище бесценных сокровищ 175
Кубагушев А. Традиционные жанры башкирской народной музыки 181
ЭКОЛОГИЯ
Калимуллин Р. Вода и наша жизнь 188
ЭТНОГРАФИЯ
Давлетшина З. Свадебный обряд курганских башкир 193
РЕЗЮМЕ.. 207

На первой странице обложки фото А.Стрижевского.

Баш мөхәррир
Фәрит Әхмәҙиев

Главный редактор
Фарит Ахмадиев

Мөхәрририәт
Редколлегия
Рауил Бикбаев
Сәлимйән Бәҙретдинов
(баш мөхәррир урынбаҫары)
Инга Гвоздикова
Ишмөхәмәт Ғәләүетдинов
Закир Зиннәтуллин
(баш мөхәррир урынбаҫары)
Марат Ҡолшәрипов
Зөһрә Рәхмәтуллина
Әхмәт Сөләймәнов
Ғайса Хөсәйенов
Мәликә Әминева
(яуаплы сәркәтип)

“Ватандаш” журналының
кәңәшселәр ҡоро
Редакционный совет
Әлмира Бикҡолова
(Санкт-Петербург)
Фирҙәүес Бәширова (Ҡазан)
Ғәҙел Вәлиев (Силәбе)
Морат Искәндәр (АҠШ)
Зиннур Йәрмөхәмәтов
Нияз Мәжитов
Иҫәнбикә Туған (Төркиә)
Илшат Хәсәнов (Үзбәкстан)
М. Эрсен-Раш (Германия)

Салават ***ХАМИДУЛЛИН***

Исторические гунны и их потомки

Письменная традиция античности и средневековья оставила в наследство современной историографии такие политонимы и полиэтнонимы, как «скифы», «гунны», «булгары», «татары». Например, в конкретном этнонимическом смысле скифы Геродота соответствуют племени işkuza ассирийских источников эпохи Асаргаддона (681—668 гг. до н.э.) [*Ельницкий* 1977: 25]. В широком смысле они объединяют весь комплекс племен Евразии, в основном ираноязычных, хотя в греческой традиции имя скифов стало собирательным, обозначавшим кочевников вообще. Аналогичным образом после смены этнической доминанты, связанной с нашествием гуннов в первой половине I тысячелетия н.э., кочевники Евразии стали именоваться «гуннами». Древние авторы к их числу безо всяких оговорок причисляли булгар, хазар, савиров, акациров, оногуров, кидаритов, эфталитов, а также различные германские, иранские и славянские племена, входившие в состав державы Аттилы. Современные исследователи унаследовали терминологический синкретизм своих предшественников, без должной критики манипулируя их сообщениями[1] . Это касается и вопроса о прямых потомках исторических гуннов. Например, некоторые авторы таковыми считают чувашей, так как сувары — предки чувашей — причислялись византийскими авторами к числу «гуннских» племен [*Каховский* 2003: 158]. Аналогичным образом потомками гуннов объявляются булгары, а через них и поволжские «татары» [*Халиков* 1978: 43]. По нашему мнению, нужно четко разделять племена «гуннского круга» от, по выражению Приска Панийского, «природных» гуннов. Терминологическая путаница мешает восстановлению подлинной картины этнической истории Евразии. Чтобы провести грань между подлинными гуннами и «псевдогуннами», необходимо установить подлинное звучание этнонима «гегемона Азии».

Нужно отметить, что, по примеру К.А.Иностранцева, принято выделять азиатских хуннов, более связанных с историей Китая, и европейских гуннов [*Иностранцев* 1923: 2]. Первые представляли собой изначальный тип этого народа, а вторые — новый тип гуннов, сформировавшийся в степях Западной Сибири, Урала и Поволжья в период 200-летнего затишья между их массовым исходом из Китая (II в.) и знаменитыми походами в Европу во главе с Баламбером (Баламиром) и Аттилой (IV в.). Самые ранние сведения об азиатских хуннах приводит китайская историография, использовавшая для их обозначения термины хунну, сюнну, хуньюй и хяньюн. Последние два назва-

ния «отец китайской истории» Сыма Цянь относит ко второй половине III тысячелетия до н.э. [*Бичурин* 1950: 39]. Античная традиция в лице Дионисия Периегета впервые упоминает хуннов около 160 года под именем уннов: «...Я расскажу теперь все о том, какие племена живут вокруг него [Каспийского моря], начиная с северо-западной стороны. Первые — скифы, которые населяют побережье возле Кранийского моря по устью Каспийского моря; потом — унны, а за ними каспийцы, за этими — воинственные албанцы и кадусии, живущие в гористой стране; вблизи их — марды, ирканы и тапиры» [*Латышев* 1893: 185-186]. И.П.Засецкая, проанализировав данное сообщение, пришла к выводу, что Дионисий локализует уннов на западной стороне Каспия, в междуречье Кумы и Терека [*Засецкая* 1997: 335]. С ее мнением нельзя не согласиться, так как перечисление народов, обитавших на побережье Каспия, идет против часовой стрелки: на северном побережье «по устью»[2] моря живут скифы, далее — унны, а на юго-востоке — албанцы, населявшие современный Азербайджан. Примерно около этого же времени (II в. н.э.) другой греческий географ Клавдий Птолемей упоминает народ хуннов [*Латышев* 1893: 232]. Причем они помещены уже далеко на западе между Днепром и Азовским морем, между бастарнами и роксаланами. Последующие авторы, как греческие, так и латинские, использовали различные формы написания их имени — унны, хунны, гунны. Например, Приск Панийский, лично побывавший в лагере Аттилы, называет гуннов уннами [*Historci graeci minores* 1870: 277], причем, он употребляет выражение «природный унн» для того, чтобы выделить их от других «скифских» и германских племен. Напротив, автор VI века Иордан, писавший через столетие после смерти Аттилы, называет соплеменников последнего именем **hunni** [*Iordanis* 1882: 63]. В чем причина различного написания их этнонима? Как нам представляется, форма **hunni** является адаптацией самоназвания уннов к нормам чужого языка. Но какого?

С древнейших времен западными соседями азиатских хуннов были восточно-иранские племена — саки, усуни (уйшины), юэчжи (тохары), согды. Именно в письменных документах последних, датируемых первой половиной IV века, зафиксирована транскрипция этнонима хуннов в форме «**xwn**», то есть «хун» [*Бернштам* 1951: 200]. Этот факт свидетельствует о восточно-иранском происхождении термина «хунн». Как показали исследования, именно для этой группы языков, в частности для сако-хотанского, характерно добавление спиранта kh, gh перед начальным гласным [*Бернштам* 1947: 43—44]. Данное фонетическое явление хорошо иллюстрируется на примере древнего этнонима усунь, зафиксированного в китайских источниках. У Рашид ад-дина они названы хушинами [*Рашид ад-дин* 1952 (а): 171—172]. Форма хушин или кушан является, по утверждению А.Н.Бернштама, тохарским дериватом этнонима уйшин/усунь. Таким образом, источники зафиксировали бытование обоих вариантов данного этнонима — хушин (со спирантом) и уйшин (без спиранта). Причем, термин уйшин употреблялся в качестве самоназвания[3], а хушин/кушан был аллоэтнонимом. Аналогичным образом имя гуннов бытовало в двух вариантах — **un** (автоним, то есть самоназвание) и **hun** (аллоэтноним или экзоэтноним). Эта коллизия почти одновременно нашла отражение в античной традиции — у Дионисия Периегета и Клавдия Птолемея. Что касается хроник Срединной империи, то, учитывая особенности китайской письменности, для обозначения имени хуннов не нашлось иероглифа, адекватно отражающего название **un**. Впрочем, такая задача и не ставилась, так

как китайские ученые при фиксации названий «варварских» племен были озабочены не тем, чтобы правильно передать подлинное звучание этнонимов, а тем, чтобы придать им уничижительную семантику. Например, иероглифы, обозначавшие хуннов, hiong-nou (хун-ну), переводятся как «злые рабы», а название, придуманное для тюрков, thou-kiouei (ту-кю), означает «наглые собаки» [*Иностранцев* 1923: 52].

Имеются достоверные свидетельства в пользу того, что хунны, оставшиеся в Монголии и чей этноним не испытал воздействие со стороны восточно-иранских диалектов, всегда именовались уннами. Марко Поло, например, пишет

о Монголии: «Место это то самое, что у нас зовется страною Гог и Магог, а здесь Ун и Могул; в каждой области свой народ, в стране Ун живет Гог, а в Могуле — татары» [*Книга Марко Поло* 1997: 241]. Как можно заметить, итальянский путешественник именует монголов татарами[4] . Унны, несмотря на их малочисленность по сравнению с другими племенами Монголии, удостоились отдельного упоминания по причине их привилегированного положения. В «Тайной истории монголов» они соответствуют онгутам [*Сокровенное сказание* 1941]. Последнее название состоит из корня-этнонима «он» (или ун) и монгольского форманта множественного числа -ут-. Таким образом, можно утверждать, что самоназванием азиатских хуннов и европейских гуннов было слово **un**.

В 49—48 гг. до н.э. происходит первая миграция хуннов на запад, связанная с расколом, произошедшим в их государстве. Шаньюй Чжичжи во главе нескольких тысяч воинов уходит в Семиречье. Эта миграция рассматривается как первый этап «Великого переселения народов» [*Бернштам* 1951 (б): 112]. Однако, первое массовое переселение азиатских хуннов за пределы Монголии произошло в 90-х гг. н.э.. Северный хуннский шаньюй был разбит правителем южных хуннов и китайскими войсками, после чего он со своим аймаком перешел через хребет Гинь-вэй-шань и «ушел на запад в Кангюй[5] ; а малосильные, которые не в состоянии были следовать за ним, остались по северную сторону Кучи...» [*Бичурин* 1953: 259]. Эти «малосильные хунны», коих насчитывалось до 200 тысяч человек, в конце III в. с Иртыша переместились в Семиречье. Здесь в бассейне рек Чу и Или они основали государство среднеазиатских хуннов, известное в китайских источниках как Юебань.

Несмотря на поражение северного хуннского шаньюя далеко не все хунны покинули степи Монголии. Большинство из них — 100 тысяч семейств — передалось сяньбийцам, приняв «народное название сяньби». От этих сяньби, состоявших из хуннских и древнемонгольских родов, произошли многие тюркские и монгольские народы, например, древние тюрки — тюркюты. Остатки северных хуннов, не пожелавшие покоряться сяньби и Китаю, обитали в Бэй-шане. После двух неудачных попыток возобновить традиционные отношения «мира и родства» со Срединной империей, они, воспользовавшись восстанием в Западном крае, оккупировали его в 107 году и распространили свою власть далеко на запад. «Новая территория Северного Хунну, — пишет Л.Н.Гумилев, — простиралась от озера Баркуль до «Западного моря», то есть до Каспия или Арала» [*Гумилев* 1997: 230]. В конце концов, между 155 и 166 годами хунны были окончательно вытеснены сяньбийцами за Тарбагатай в Семиречье и, чтобы избегнуть новых столкновений со своими преследователями, «прошли дальше на запад — в степи Приуралья» [*Артамонов* 1962: 42]. С конца II века зоной стабильного обитания хуннов становится Урало-Ишимское междуречье [*Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю.* 2000: 175—182], а также степи вплоть до низовий Волги, где их фиксирует Дионисий Периегет. В северном направлении хунны двигаются вдоль бассейна реки Чусовой и оказываются в Прикамье, где участвуют в формировании харинских памятников ломоватской культуры [*Там же*: 158, 183].

Южные хунны, оставшиеся в подданстве у Срединной империи, в начале IV века восстали под руководством хуннского принца и, одновременно, цзиньского полководца Лю Юаня. Нанеся ряд поражений китайским войскам, он основал в Северном Китае империю Бэй Хань. После ее падения, а также другой хуннской державы — Поздней Чжао, южные хунны исчезли.

В это же самое время среди потомков северных хуннов, ушедших на просторы Приуралья и Прикамья, выдвинулся вождь Баламбер (или Баламир), под командованием которого хунны разгромили Аланию и Готское королевство в Причерноморье. Башкирские этногенетические предания сохранили память о нем. В ряде родословных-шежере, публиковавшихся в 20-х годах XX века, утверждается, что «хан хунских турок Баламир» является родоначальником башкир племени Минг [*Мирасов* 1927: 2]. Рассказы о нем имели широкое хождение среди башкир еще в начале XIX века. Писатель-декабрист П.Кудряшев (1797—1827 гг.) передает следующий рассказ, записанный им во время службы в Оренбургской губернии: «Башкирцы рассказывают, что на том самом месте, где находится ныне пригород Билярск, был прежде болгарский город Булумер или Буляр[6], в котором имел пребывание один из храбрейших государей. Сей государь одержал многочисленные и блестящие победы над разными народами, от которых собрал несметное богатство...» [*Кудряшев* 1989: 366]. За 200 лет своего пребывания в степях Южного Урала, Казахстана и Прикамья, хунны активно смешивались с местными сармато-аланскими и угорскими племенами. В результате этих этнических контактов образовался ряд метисных этносов — унногундуры («уннские гундуры»)[7], унугуры («уннские угры»), эфталиты («белые унны»), в составе которых собственно уннский элемент, так называемые «природные унны» Прииска Панийского, был весьма незначителен. Что касается савиров или суваров, то они, вероятнее всего, были финно-уграми, подвергшимися тюркизации. В Хазарском каганате они были самым многочисленным племенем[8].

Движение гуннов в Европу нашло отражение в башкирском фольклоре. Например, некоторые башкирские сказания перекликаются с гуннскими легендами об обретении родины, записанными византийскими авторами. Этот сюжет неизменно связывается с чудесной помощью того или иного животного. Агафий (VII в.) и Иордан (VI в.) пишут об олене, но Созомен (V в.), впервые изложивший эту легенду, говорит о быке: однажды «преследуемый оводом бык перешел через озеро и за ним последовал пастух; увидев противоположную землю, он сообщил о ней соплеменникам. Другие говорят, что перебежавшая лань показала охотившимся уннам эту дорогу, слегка прикрытую сверху водою. В этот раз они возвратились назад, с удивлением осмотрев страну, более умеренную по климату и удобную для земледелия, и доложили правителю, что они видели. Сначала они с небольшими силами попробовали бороться с готами, а потом совершили нашествие с огромными полчищами, победили готов в бою и захватили всю их землю» [*Латышев* 1900: 763]. Из приведенной легенды следует, что бык вывел гуннов на земли Готского королевства в Северном Причерноморье. Большинство ученых считает, что речь идет о переходе гуннов через занесенный илом Керченский пролив в Крым. Аттила, даже по прошествии целого столетия, в своей речи перед битвой на Каталаунском поле вспоминал о пути гуннов в Европу через Меотиду (Азовское море). «Кто же, наконец, — восклицал Аттила, — открыл предкам нашим путь к Меотидам, столько веков пребывавший замкнутым и сокровенным?» [*Иордан* 1960: 107]. А. Бернштам считал, что бык был тотемом царского рода хуннов [*Бернштам* 1946: 84]. Если это так, то данное предание нужно понимать не буквально, а в смысле покровительства гуннам их предков в образе тотема-быка.

Сюжет об открытии быком пути является лейтмотивом башкирского эпического сказания «Кунгур-буга» («Бурый бык»). Вопреки названию, в нем

рассказывается о бурой тёлке, выведшей свою хозяйку к отчему дому по непроходимым лесам и горам. Сходство мотивов гуннской легенды и башкирского сказания очевидно. Показательно, что начинается оно с рассказа о том, что северные башкиры пришли на помощь южным, на которых напали «хунские турки» [*БНТ* 1987: 209]. Таким образом, башкирский эпос не только донес до наших дней память о хуннах, но и сам, по сути дела, является искаженной версией их легенд. Очевидно, что хранителями сказаний и легенд о «хане хуннских турок» Баламире и «Кунгур-буге» были группы населения, этнически или исторически связанные с европейскими гуннами, впоследствии вошедшие в состав южно-уральских башкир. На вероятность этого указывают данные археологии. Вопреки мнению некоторых исследователей о том, что европейские гунны не оставили после себя потомков, данные археологии говорят об обратном. Например, Тураевский могильник в Прикамье связывается именно с гуннами [*Genning* 1995: 319—320]. Носителей турбаслинской культуры на территории Башкирии он связывал с «тюрко-угорскими» племенами [*Геннинг* 1987: 97—99]. По мнению ряда исследователей, турбаслинцы были потомками сарматских племен Волго-Донья, сформировавшихся в результате взаимодействия с европейскими гуннами [*Сунгатов* 1998: 104]. Если, исходя из данных фольклора и археологии, с определенной долей вероятности можно утверждать о вкраплениях в состав позднейших башкир этнических групп, связанных с европейскими гуннами, то назвать их потомков не представляется возможным. Тем не менее, память о гуннском происхождении отдельных башкирских родов сохранялась до последнего времени. Известный собиратель башкирского фольклора XIX века М.В.Лоссиевский писал: «Чабаталы, то есть припущенники (чабаталы значит «лапотники»), называют коренных башкир-вотчинников, потомков древних башкир-кочевников — хуннами, признавая за ними самостоятельное наречие, как, например, самостоятельно наречие малороссийское, так что коренных башкир от остальных, именно от чабаталы и мещеряков, алатырей и тюменей[9], — легко отличить по твердому грубому их говору» [*Лоссиевский* 1883: 371—372].

Иная судьба была у азиатских хуннов. В V веке хуннское государство Юебань в Семиречье было покорено тюркоязычными теле, создавшими Телеутское ханство — Гаогюй. В VI веке Юебань вошла в состав Тюркского каганата, а применительно к VII веку китайские хроники фиксируют там четыре поколения — чуюе, чуми, чумугунь и чубань [*Бичурин* 1950: 289—291]. В составе башкирского племени Минг[10] есть род чуби, который, по всей вероятности, нужно связывать с «чуйскими» племенами Юебани, названия которых известны нам только в китайской транскрипции. Поэтому следует восстановить их подлинное звучание, используя данные родоплеменной номенклатуры тюркских народов. Род чуе зафиксирован в составе найманского объединения казахов [Тынышпаев 1925]. В родоплеменной номенклатуре каракалпаков также зафиксирован этот род в форме чуит (чуе + суффикс монгольского множественного числа -ут-). Казахские поколения чумекей и чуман (вар. чуманак) еще Н.А.Аристов отождествлял с чумугунь и чубань [Аристов 1896: 383]. Причем, по преданиям, бытовавшим среди представителей рода чумекей, их происхождение связывается не с казахами, а с населением домонгольского периода [Левшин 1832: 30]. Таким образом, из четырех «чуйских» племен лишь род чуми, по всей видимости, следует отождествлять с башкирским родом чуби. Переселение в Башкирию какой-то части «чуйских» племен, перенесших на новое место память о своей родине в бассейне реки

Чу, зафиксировала топонимия Урала: один из притоков Камы именуется башкирами-гайнинцами[11] Чу-сув («Река Чу»), то есть Чусовая.

Надпись в честь принца Кюль-тегина, рассказывая о походах правителя II Восточно-Тюркского каганата Ильтериш-кагана, упоминает народ «шести чубов», то есть шесть отделов «чуйских» племен, под которыми разумеются хунны Юебани[12]: «алты чуб, Согдак тапа суладымыз, буздымыз» («мы пошли войной на шесть чубов и согдийцев, и разбили их») [*Малов* 1951: 31, 40]. Под «шестью чубами», по предложению Л.Н.Гумилева, нужно считать племена чуюе, чуми, чумугунь, чубань двух отделов и шато. Отдел шато отпочковались от чуюе: «Шато есть особливое поколение западных тукюесцев (т.е. тюрков. — **С.Х.**) из рода чуюе... Жили перемешавшись с чуюе и чуми» [*Бичурин* 1950: 357]. Название Шато является китайским термином, обозначавшим обширную песчаную степь между Тянь-Шанем и Алтаем, где проживало указанное подразделение «чуйских» племен. Сами себя шатосцы так не именовали, предпочитая именоваться, как будет видно из дальнейшего изложения, уннами. Ввиду бесконечных междоусобиц между племенами, входившими в состав Тюркского каганата, шато в 794 году «передались» тибетцам и помогли им взять китайский город Бэйтин. Хронист сообщает: «Когда тибетцы производили набеги на границы, то шатосцы всегда шли в передовом отряде...» [*Там же*: 359]. Но в 808 году шато, рассорившись со своими союзниками, двинулись на свою древнюю родину в центральную Монголию — туда, где в III веке до н.э. была основана шаньюем Модэ держава Хунну. Тибетцы бросились за ними в погоню за шато, которые «преследуемые тибетцами,... шли и сражались» [*Там же*]. Из 30.000 кибиток до Китая добралось лишь 2.000 всадников. Тогда китайское правительство стянуло к ним шато из других мест и поселило их по северную сторону хребта Иньшань, где образована область Инь-шань-фу. А так как «шатосцы славились стойкостью в боях», из них был составлен пограничный заслон в количестве 1.200 «сильных конников под названием шатоского корпуса» [*Там же*: 360]. На исходе IX века Ли Кхе Юн, князь шато, за оказанные Срединной империи услуги в войне против мятежников, получил королевское звание (ван), а его сын Ли Цунь-сюй захватил Северный Китай и провозгласил себя императором, вступив на престол в 907 году. Основанная им империя Хоу-Тан продержалась до 936 года. Ее территорию затем унаследовали другие хунно-шатоские державы — Хоу-Цзинь (936—946 гг.) и Бэй-Хань (951—979 гг.). Последнее хуннское царство в Китае — Бэй-Хань — капитулировало перед новорожденной киданьской империей.

Монгольские племена, примыкавшие к шато с севера, называли их онгутами (ун + суффикс множественного числа -ут-), что нашло отражение в монгольских летописях. Этот факт красноречиво свидетельствует о том, что так называемые «чуйские» племена или «малосильные хунны» Юебани (в том числе и шато), именовали себя уннами. Китайцы, называвшие всю совокупность монголоязычных кочевников собирательным названием «татары», применяли к шато определение «белые татары», которые, в отличие от «черных» и «диких», были «более тонкой наружности, вежливы и почитают родителей» [*Мэн-да бэй-лу* 1975]. Монголы относились к числу «черных татар»: «Нынешний император Чингис, а также все его полководцы, министры и сановники являются черными татарами», — сообщает сочинение «Мэн-да Бэйлу» [*Там же*]. Чингиз-хан, заинтересованный в политическом союзе с онгутами для борьбы с государством Цзинь, в мае 1211 года отдал свою дочь за

младшего сына онгутского князя Алахус-дигит Хури[13], о котором хроника «Юань ши» сообщает: «...происходил от яньмэньских потомков шато» и далее: «Младший сын Алахус дигит Хури Боёха женился на принцессе Алахай-беги...» [*Там же*].

Несколько иначе описывает события Рашид ад-дин, который называет правителя онгутов Алакуш-тегином, который, являясь вассалом цзиньского императора, охранял проходы Великой Китайской стены. Он был тайным сторонником Чингиз-хана. Когда последний отправился походом против империи Цзинь, Алакуш-тегин открыл ему охраняемый проход через Китайскую стену [*Рашид ад-дин* 1952 (а): 141]. В благодарность за услугу Чингиз-хан велел отдать за онгутского князя свою дочь Алахай-беги, но тот отказался от этой чести в пользу своего племянника Шенгуя. Их сын Ангудай, в свою очередь, был женат на дочери Тулуй-хана[14], а мать Аргун-хана[15], Каймыш-хатун, была из рода онгут. Рашид ад-дин заключает: «Из этой истории видно, что из рода Чингиз-хана дают девушек племени онгут и берут от них» [*Там же:* 142]. Недаром, Алакуш-тегин носил почетный титул гурген, то есть «зять» рода Чингиз-хана[16].

Итак, название онгут ясно показывает, что потомки шато, то есть среднеазиатских хуннов, или «белые татары» китайских сочинений, именовались уннами. Впоследствии из онгутов был составлен 5-тысячный корпус под командованием пяти онгутских тысячников. В ходе монгольских походов часть онгутов была унесена далеко на запад. Род унгут встречается у казахов [*Тынышпаев* 1925] и монголов[17]. У башкир он известен под названием унлар [*Рычков* 1762: 96]. Вполне возможно, что тувинский род ондар является вариацией этого же этнонима. Унлар является тюркской калькой монгольского термина онгут: в обоих случаях мы имеем дело с множественным числом — тюркским и монгольским — этнонима ун: ун + тюркский формант множественности -лар- и ун + монгольский формант множественности -ут-. То, что башкирский род унлар соответствуют онгутам, не подлежит никакому сомнению. В документах, касающихся хода башкирского восстания 1662—1664 гг., перечисляются башкирские улусы Сибирской дороги, поддержавшие Кучумовичей в их претензиях на ханскую власть в Башкирии: «...стоит де царевич Бугай Салтан у озера Иреташа за Исетью в степи, а с ним де стоят изменники башкирцы: сынгранцы, бушкурты, сонгуты, терсяки, айлы...» [*ДАИ* 1851: 290]. Как известно, улус Унлар делился на три волости — Су-Унларскую («Речной Унлар»), Кыр-Унларскую («Внешний Унлар») и просто Унларскую [*Рычков* 1762: 96]. Упомянутые в источнике сонгуты, то есть су-унгуты или «речные унгуты», соответствуют су-унларцам. Кроме того, род су-ун зафиксирован в составе башкирских кипчаков [*Кузеев* 1957: 51]. Итак, можно констатировать, что башкиры-унларцы восходят своим происхождением к онгутам, прямым потомкам народа хунну. Башкиры древнего рода Унлар ныне проживают в аулах Якуп, Халил, Янсеит, Акбуляк, Юлдаш, Туюш, Тегермен, Откустино, Абдулла Караидельского, в ауле Упканкуль Аскинского, в аулах Кашкалево, Старо- и Ново-Кизганово, Даутларово, Карагушево и Бакалы Бураевского районов. Башкиры-унларцы проживают и в других селах указанных районов, возникших в новейшее время, а потому установить племенную принадлежность их жителей не представляется возможным.

Использованная литература

Аристов Н.А. 1896 — Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности СПб., 1896 // «Живая старина». Спб., 1896. Вып. III — IV.

Артамонов 1962 — Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962.

БНТ — Башкирское народное творчество. Уфа, 1987. Т. 1.

Бернштам 1946 — Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енийсеских тюрок VI — VIII вв. М.-Л., 1946.

Бернштам 1947 — Бернштам А.Н. К вопросу об усунь/кушан и тохарах // «Советская этнография», 1947. № 3.

Бернштам 1951 (а) — Очерк истории гуннов. Л., 1951.

Бернштам 1951 (б) — Бернштам А.Н. Некоторые данные к этнографии туркмен // «Советская этнография», 1951. № 4.

Бичурин 1950 — Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1950. Т. 1.

Бичурин 1953 — Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1953. Т. 3.

Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. 2000 — Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей. Челябинск, 2000.

Геннинг 1987 — Геннинг В.Ф. Так называемая «турбаслинская культура» в Башкирии // Новые археологические исследования на территории Урала. Ижевск, 1987.

Гумилев 1997 — История народа хунну // Сочинения / Сост. и ред. А.И.Куркчи. М.: Институт ДИ-ДИК, 1998. Т. 9, Кн. 1.

ДАИ 1851 — Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией. Спб., 1851. Т. IV.

Ельницкий 1977 — Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977.

Засецкая 1997 — Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV — V вв.) // Гумилев Л.Н. Сочинения / Сост. и ред. А.И.Куркчи. М.: Институт ДИ-ДИК, 1998. Т. 10.

Иностранцев 1923 — Иностранцев К. Хунну и гунны // Труды Туркологического семинария. Л., 1923. Вып. 13.

Иордан 1960 — Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. и комм. Е.Ч.Скржинская. М., 1960.

Каховский 2003 — Каховский В.Ф. Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 2003. Книга Марко Поло 1997 — Джованни дель Плано Карпини. История монгалов., Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны, Книга Марко Поло / Пер. И.М.Минаева. М., 1997.

Константин Багрянородный 1858 — Об областях римской империи, сочинение Константина Багрянородного // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. М. 1858. № 3.

Кудряшев 1989 — Кудряшев П.М. Предрассудки и суеверия башкирцев // «Башкирия в русской литературе». Уфа, 1989. Т. I ; Впервые опубликовано: «Отечественные записки». М., 1826. Ч. 28. № 78.

Кузеев 1957 — Кузеев Р.Г. Очерки исторической этнографии башкир. Уфа, 1957. Ч. 1.

Левшин 1832 — Левшин. Описание киргиз-кайсацких орд или киргиз-казачьих орд и степей. Спб., 1832. Ч. 2.

Латышев 1893 — Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Спб., 1893. Т. 1. Вып. 1.

Латышев 1900 — Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Спб., 1900. Т. 1. Вып. 3.

Лоссиевский 1883 — Лоссиевский М.В. Былое Башкирии и башкир // Справочная книжка Уфимской губернии. Уфа, 1883. Отд. V.

Малов 1951 — Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Мирасов 1927 — Мирасов С. Башкирские шежере // журнал «Башкорт аймагы». Уфа, 1927. № 4.

Мэн-да бэй-лу 1975 — Мэн-да бэй-лу: «Полное описание монголо-татар». М., 1975.

Путешествие 1971 — Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати. Перевод О.Г.-Большакова. М. 1971. С. 31

Рашид ад-дин 1952 (а) — Рашид ад-дин. Сборник летописей. Том 1. Кн. 1. М.-Л. 1952.

Рашид ад-дин 1952 (б) — Рашид ад-дин. Сборник летописей. Том 1. Кн. 2. 1952.

Рычков 1762 — Рычков П.И. Топография Оренбургская. Спб., 1762. Ч. 1.

Сокровенное сказание 1941 — Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un Niruca tobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. М-Л. 1941.

Сунгатов 1998 — Сунгатов Ф.А. Турбаслинская культура. Уфа, 1998.

Тынышпаев 1925 — Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент, 1925 (Приложения: родословные таблицы к генеалогии киргиз-казацких родов).

Халиков 1978 — Халиков А.Х. Происхождение татар Поволжья и Приуралья. Казань, 1978.

Чичуров 1980 — Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, перевод, комментарий), М., 1980.

Genning 1995 — Genning V.F. Völkerwanderungszeitliche Kriegergräber aus Turaevo im Uralvorland // Eurasia antique. Band. 1. Berlin, 1995.

Historci graeci minores 1870 — Historci graeci minores / Ed. Ludovicus Dindorfius. Lipsiae, 1870. Vol. 1.

Iordanis 1882 — Iordanis. Getica // Monumenta Germaniae historica. Berolini, 1882. T. V, P. I.

Mas'udi 1894 — Ma'sudi. Kitab at-tanbih wa-l-ishraf. BGA, ed. M.J. de Goeje. Pars octava. Lugduni-Batavorum. 1894.

Примечания

[1] М.И.Артамонов использует гибридные термины «гунны-савиры», «гунно-болгары» и т.д. [*Артамонов* 1962: 70, 83, 88], употребление которых в работах по хуннологии вряд ли приемлемо.

[2] Древние принимали дельту Волги за «устье», соединяющее Каспий с Северным Ледовитым океаном.

[3] В составе казахов, ногайцев, крымских и польско-литовских «татар» есть родовое подразделение уйшин/уйсын.

[4] В китайских, арабо-персидских, русских, армянских и западноевропейских в силу устоявшейся традиции монголы именуются татарами, так как последние на

протяжении предшествующих столетий до возвышения Чингиз-хана были ведущим племенем Монголии.

[5] Слово Кангюй является китайской транскрипцией названия народа и страны Кангар, древней Кангхи Авесты. Государство Кангюй (Кангар) охватывало территорию от озера Балхаш до Аральского моря. Кангары, как свидетельствует Константин Багрянородный, составляли ядро позднейших печенегов.

[6] Вопрос о соотношении этнонимов булгар и буляр/биляр остается открытым. Очевидно, что версию Абу Хамида аль-Гарнати нельзя считать удовлетворительной: «А ученый у них называется балар, поэтому назвали эту страну «Балар», смысл этого — «ученый человек», и арабизировали это, и стали говорить «Булгар». Это прочитал я в «Истории Булгара», переписанной булгарским кадием, который был из учеников Абу-л-Масали Джувейни, да помилует его Аллах» [*Путешествие* 1971: 31]. Перевод этнонима биляр как «ученый человек», без сомнения, является народной этимологией: белер – «знающий». Возможно, биляры были особой этнографической группой населения Вожской Булгарии, возводившей свою генеалогию к вождю гуннов Баламиру, почему именовались стяженной формой его имени Булумер > Буляр. После монгольского разгрома город Биляр не возродился, а племя буляр вошло в состав башкирского народа, составив отдельную Булярскую волость.

[7] Никифор называет правителя Великой Булгарии Кубрата «государем унногундуров» [*Чичуров* 1980: 161], Константин Багрянородный прямо говорит, что булгары прежде именовались оногундурами [*Константин Багрянородный* 1858: 20].

[8] Масуди называет хазар «сабирами» [*Масуди* 1894: 83], что говорит в пользу их доминирования в составе хазарского племенного союза.

[9] Тюмени и алатыри — это темниковские и алатырские мурзы и их дворовые люди, переселившиеся из Мещерского края в Башкирию; чабаталы — татары, тептяри, чуваши и другие категории зависимого от башкир-вотчинников населения.

[10] Этимология данного субэтнонима довольно прозрачна: минг, по-тюркски, значит «тысяча». По всей вероятности, это название сохраняет следы войсковой организации государства Джучидов. В этническом смысле племя Минг включало в себя разнородные элементы, в том числе, и реликтовые группы хуннской эпохи. Кроме башкир минги зафиксированы в составе узбеков. Правящая династия Кокандского ханства происходила из этого племени.

[11] Башкиры рода Гайна населяют юг Пермского края, в основном, его Бардымский район.

[12] Тюркское название государства семиреченских хуннов «Алты Чуб» приводит А.Н.Бернштама к выводу о том, что китайский термин Юебань скрывал народное название Чубан [Бернштам 1951 (а): 105].

[13] Монгольский титул Алахус-дигит Хури по-тюркски восстанавливается как Алакуш-тегин Хури: Алакуш (букв. «пестрая птица») является именем собственным, вероятно, обозначавшим одну из разновидностей хищных птиц (ср. каракуш «черная птица» — орел, аккуш «белая птица» — лебедь); тегин — личным титулом «царевич»; хури — чин, данный китайским правительством. Рашид ад-дин пишет, что после разгрома и истребления татар Чингиз-хан получил от цзиньского императора титул «джаут-кури», который в переводе с «хитайского», под которым автор, по-видимому, разумел язык чжурчженей или киданей, означает «великий эмир». Следовательно, слово хури значит просто «эмир» [*Рашид ад-дин* 1952 (б): 93].

[14] Тулуй-хан — младший сын Чингиз-хана.

[15] Аргун-хан — четвертый ильхан Ирана (1284—1291 гг.), правнук Тулуй-хана.

[16] Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongol-un Niruca tobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. М-Л., 1941, с. 158;

[17] Н.А.Аристов пишет: онгуты «ныне составляют, совершенно омонголившись, аймак ониют» в Монголии [*Аристов Н. А.* 1896: 295].

Әхмәтгәрәй ЙӘНҒӘЛИН,
тарих фәндәре кандидаты

Юрматылар 1812 йылғы Ватан һуғышында

Оҙаҡламай 1812 йылғы Ватан һуғышы башланып китеүенә һәм был һуғышта Рәсәй халыҡтарының еңеп сығыуына 200 йыл тула. Был һуғышта һәм Рәсәй ғәскәренең 1813—1814 йылдарҙағы сит ил походтарында ҡатнашҡан халыҡтарҙа һуғыш тәрән эҙ ҡалдырған, шул иҫәптән башҡорттарҙа, уларҙың тарихында, ижтимағи аңында, рухи донъяһында, киләсәк яҙмышында, йырҙарында, риүәйәттәрендә, легендаларында.

Башҡортостанда йәшәгән халыҡтарҙан һуғышта башҡорттарҙан тыш урыҫтар һәм мишәрҙәр ҡатнашҡан. Башҡорттар өсөн Наполеон ғәскәренә ҡаршы һуғыштар 1806—1807 йылдарҙа уҡ башланған. 1805 йылдың октябрь-ноябрь айҙарында Наполеон Австрияла Рәсәй менән Австрия ғәскәрен тар-мар иткәс, 1805 йылдың аҙағында урыҫ армияһына ярҙамға Ырымбурҙан 1 мең казак, 600 ҡалмыҡ һәм 7 мең башҡорт юл тотҡан. Ләкин тәүге алыштарҙа тик дүрт башҡорт полкының ҡатнашыуы билдәле. Һуғышта еңелгән Рәсәй императоры Александр Беренсе Пруссияның Тильзит ҡалаһында 1807 йылдың 25 июнендә Франция менән солох төҙөргә мәжбүр булған. Ике дәүләт араһында һуғыш ваҡытлыса туҡтап торған. Башҡорттар өйҙәренә ҡайтып киткәндәр.

Тильзит ҡалаһында төҙөлгән солох Франция менән Рәсәй араһында булған ҡаршылыҡтарҙы юҡҡа сығара алмаған, сөнки Наполеон да, Александр Беренсе лә Европа илдәрен үҙҙәренә буйһондороп, унда тик үҙҙәре генә идара итеү планы менән йәшәгәндәр. Шуның өсөн ике дәүләт тә яңы һуғышҡа әҙерләнә башлаған һәм, дөйөм алғанда, 1812 йылдың яҙында улар яңы һуғышҡа әҙер булғандар, айырыуса Наполеон ғәскәре.

Һуғышҡа әҙерләнгән мәлдә һәм 1812 йылдың 12 июнендә һуғыш башланып киткәс, батшаның махсус указы буйынса Ырымбур хәрби губернаторы Григорий Волконский кантон начальниктары ярҙамында башҡорттарҙан 20 атлы полк ойошторған, йәғни һуғышҡа 10 меңгә яҡын башҡорт яугире һәм 20 меңгә яҡын башҡорт аты йәлеп ителгән, сөнки һәр башҡортты властар яуға ике ат, үҙ ҡоралы менән саҡырған. Бынан тыш, 1805—1814

йылдарҙа 12 мең башҡорт йыл һайын Рәсәйҙең көнсығыш сигендә хеҙмәт иткән — һыҙыҡ һағы хеҙмәтен үтәгән[1].

Башҡорт атлы полктарында 530 яугир булған. Шул иҫәптән 500 ябай яугир, бер ғәскәри старшина, биш яһауыл, биш йөҙ башы, биш хорунжий, ун илле башы, бер мулла һәм бер писарь. Уларҙың төп ҡоралы — һөңгө, ҡылыс, уҡ-ян. Мылтыҡ һәм пистолет бик һирәктәрендә, ғәҙәттә полк командирҙарында, ғәскәри старшиналарҙа һәм яһауылдарҙа ғына булған.

1798 йылда император Павел Беренсе указы менән Башҡортостанда кантон системаһын булдыралар һәм башҡорттарҙы хәрби ҡатламға күсерәләр. Ошо ваҡыттан алып 1865 йылға ҡәҙәр хәрби хеҙмәт башҡорттарҙың төп бурысы булған. Алда әйтеүебеҙсә, хәрби хеҙмәтте башҡорттар үҙ иҫәбенә башҡарған. 1812 йылғы Ватан һуғышына ҡәҙәр башҡорт ерҙәрендә 12 кантон ойошторолған. Ҡантондар йорттарға, йәғни командаларға бүленгән. Ҡантон башында кантон начальнигы, йорт башында йорт старшиналары торған[2]. Батша хөкүмәте башҡорттарҙы Рәсәй алып барған һуғыштарға күпләп йәлеп иткән. Мәҫәлән, 1812 йылғы Ватан һуғышынан һәм сит ил походтарынан һәр өсөнсө башҡорт ауылына әйләнеп ҡайта алмаған.

1806—1807 йылдарҙа һәм 1812—1814 йылдарҙа Наполен ғәскәренә ҡаршы барған һуғыштарҙа халҡыбыҙҙың бөтә ырыуҙарынан вәкилдәр ҡатнашҡан. Архив документтарынан, тарихи әҙәбиәттән күренеүенсә, һуғышта юрматыларҙың да әүҙем ҡатнашыуы күҙгә ташлана.

Юрматыларҙың шәжәрәһенән күренеүенсә, уларҙың үҙ хандары булған: Туҡал Шәғәли хан, Әмәт Хәмәт хан, Тауыҡай хан, Олуғ Ғәли Шәйех бей, Ҡаҙанҡай бей һәм башҡалар[3].

IV быуат аҙағында — V быуат башында халыҡтарҙың Бөйөк күсенеүе дәүерендә, ниндәйҙер сәбәптәр арҡаһында мадъярҙар үҙ ерҙәрен ташлап китеп Оло Иҙелдең (Волганың) уң яҡ яры буйлап көньяҡҡа күсенеп, буш ятҡан Дон менән Днепр йылғаларының түбәнге ағымында төпләнгәндәр. Үҙҙәре менән улар юрматыларҙың ҙур булмаған бер өлөшөн дә алып киткәндәр. Уларҙың икенсе бер ҙур өлөшө үҙ ерҙәрендә ҡалып, татар-монгол илбаҫарҙары килгәнсе көн иткәндәр.

Дон һәм Днепр буйҙарында тупланған мадъярҙар һәм юрматылар ваҡыт үтеү менән Аҙау диңгеҙенең тотош төньяҡ ярҙарын биләп алғандар. IX быуат баштарында (икенсе мәғлүмәт буйынса IX б. аҙағында) көнсығыштан килгән төрки телле бәжнәктәр уларҙы ҡыҫырыҡлап, хәҙерге Венгрия территорияһына күсеп китергә мәжбүр иткәндәр. Мадъярҙарҙың айырым бер ҡәбиләһе булып киткән юрматылар ҙа шунда күсергә мәжбүр булғандар. Үҙ телдәрен бөтөнләй юғалтҡан юрматылар бөгөнгө көндә венгрҙарҙың ете этник төркөмө иҫәбенә керә.

1236 йылда татар-монгол илбаҫарҙары килгәс, юрматылар уларға ҡар-

шылыҡ күрһәтә алмай буйһоноп, һалым түләп, уларҙың ғәскәрендә хеҙмәт итеп, һан яғынан күпкә кәмеп йәшәргә мәжбүр булғандар. XIV быуат аҙағында, дөрөҫөрәге, 1391 йылда Урта Азия әмире Аҡһаҡ Тимер ғәскәре һәм Алтын Урҙа ханы Туҡтамыш ғәскәре араһында нәҡ юрматылар йәшәгән ерҙә ҡаты алыштар булған. Ике ғәскәр ҙә юрматыларҙың ауылдарын үртәп, кешеләрен үлтереп, мал-тыуарҙарын тартып алғандар, аҙаҡҡы сиккә еткергәндәр. 1391 йылдың йәйендә Ҡондорса йылғаһы буйындағы яланында ике ғәскәр яңынан осрашҡан. Ҡаты алышта Туҡтамыш еңелгән. Аҡһаҡ Тимер ғәскәре юрматыларҙы яңынан талай, ҡыра башлаған. Бына шул мәлдән алып юрматылар үҙҙәренең ерҙәренән ҡасып китеп, Сулман йылғаһының һул ярына, Бөрө, Ағиҙел буйына килеп сыҡҡандар. Һуңғараҡ улар күпләп Өршәк, Егән, Ҡарлыман, Шешәнәк, Ҡыуғанаҡ, Һәләүек, Стәрле, Ашҡаҙар йылғалары буйындағы ерҙәргә килеп ултырғандар һәм табындарға, ҡыпсаҡтарға, тамъяндарға күрше булғандар. Шәжәрәнән күренеүенсә, үҙ ерҙәрен ташлап китмәгән юрматылар ҙа булған. Бөгөнгө көндә улар башҡа милләт кешеләре.

Яңы ерҙә лә юрматылар, табындар, ҡыпсаҡтар һәм тамъяндар кеүек, татар-монголдарҙан ҡотола алмағандар, уларға һаман яһаҡ түләгәндәр, ғәскәрҙәрендә хеҙмәт иткәндәр, таланғандар. XV быуат башында улар Алтын Урҙанан бүленеп сыҡҡан Нуғай урҙаһы составында булғандар, уларға ҡаты ҡаршылыҡ күрһәткәндәр. Юрматыларҙың нуғайҙарға ҡаршы көрәшенә Ҡаҙанҡай бей етәкселек иткән.

1545—1548 йылдарҙа Башҡортостанда, айырыуса илебеҙҙең көньяҡ-көнсығыш һәм көньяҡ-көнбайыш өлөшөндә ҡаты ҡоролоҡ һәм һыуыҡ ҡыш булған, үлән, иген үҫмәгән, ер сатнап ярылып бөткән, мал ҡырылған, халыҡ бөлгөнлөккә төшкән. Шуға күрә лә нуғай мырҙалары Әхмәт-Гәрәй хан етәкселегендә атап үткән башҡорт ерҙәрен ташлап, Кубань йылғаһы буйҙарына күсеп киткәндәр. Әхмәт-Гәрәй хан юрматыларҙың да күпмелер өлөшөн күсенергә мәжбүр иткән. Урындарында ҡалған юрматылар һәм ҡыпсаҡтар, табындар, тамъяндар нуғайҙарҙан азат ителгән ерҙәрҙе биләп алғандар.

Ҡаҙанҡай бейҙән һуң юрматылар үҙҙәренең йыйынында бей итеп Тәтегәсте һайлап ҡуйғандар. Шәжәрәнән күренеүенсә, нәҡ Тәтегәс бей 1554 йәки 1556 йылда юрматыларҙың ырыу башлыҡтары Аҙнай бей, Илсекәй Тимер бей, Ҡармыш бей һәм тағы бер нисә вәкил менән Ҡаҙанға батша наместнигына барып, юрматыларҙың Урыҫ дәүләтенә ҡушылыуы тураһында һөйләшеүҙәр алып барғандар. Шәжәрәлә ошо һөйләшеүҙәр арҡаһында юрматылар Урыҫ дәүләтенә ҡушылғандар һәм Жалованный грамота алып, биләгән ерҙәргә хужа булғандар тип әйтелә. Ләкин был фекер тарихи дөрөҫлөккә тура килмәй. Беренсенән, Ҡаҙанда урынлашҡан батша наместнигы теге йәки был ырыуҙың Урыҫ дәүләтенә ҡушылыу шарттары тураһында ғына һөйләшеү алып барған. Икенсенән, уның теге йәки был ырыу башлығына Жалованный грамота биреү хоҡуғы булмаған. Был хоҡуҡ тик батшала ғына булған. Тимәк, юрматыларҙың вәкилдәре Мәскәүгә барып, Жалованный грамотаны һуңғараҡ алғандар. Бөйөк ғалимыбыҙ Әхмәт-Зәки Вәлиди юрматы башҡорттары Урыҫ дәүләте составына 1554 йылда түгел, ә 1649 йылда ғына кергән, тип иҫәпләй. Әгәр ғалим хаҡлы булһа, юрматыларҙың вәкилдәре Жалованный грамотаны Иван Грозный ҡулынан түгел, ә батша Алексей Михайлович Романов ҡулынан алғандар.

Халҡыбыҙҙың айырылмаҫ бер өлөшө булараҡ, юрматы башҡорттары, халҡыбыҙ ни күрһә, шуны күргән, халҡыбыҙҙың азатлыҡ өсөн көрәшендә, шул иҫәптән XVII—XVIII быуаттарҙа булып үткән башҡорт ихтилалдарында, Салауат батыр яуында әүҙем ҡатнашҡандар. Юрматы олоҫо старшиналары

Ҡөҫәпҡол Азатов һәм Һайран Сәйетов Пугачевҡа бер мең һыбайлы алып килгәндәр. Пугачев икеһенә лә полковник дәрәжәһе биргән. Үҙ ғәскәри төркөмдәре менән яуҙа шул уҡ Юрматы олоҫы старшинаһы Тимербай Ҡазбулатов, Тәлтем-Юрматы олоҫы старшиналары Ҡотлоғужа Сәфәрғолов, Мөхәмәт-Рәхим Ибраев, Юлдаш Ҡотлоғужин ҡатнашҡандар[4] .

Бөгөнгө көндә юрматы башҡорттары Ишембай районында 40 ауылда, Стәрлебаш районында 22 ауылда, Федоровка районында 12 ауылда, Мәләүез районында 7 ауылда, Стәрлетамаҡ районында 7 ауылда, Ырымбур өлкәһенең 7 ауылында, Стәрлетамаҡ, Ишембай, Мәләүез, Салауат, Күмертау һәм башҡа ҡалаларҙа йәшәй.

1812 йылғы Ватан һуғышында юрматыларҙың әүҙем ҡатнашыуын үрҙә билдәләп үткәйнек инде. Юрматылар табындар менән бергә 530 яугирҙән торған 13-сө атлы полкты ойошторғандар һәм 2-се, 12-се полктарҙы ойоштороуҙа ҡатнашҡандар. 2-се, 12-се һәм 13-сө полктарҙа хеҙмәт итеп, юрматылар Европа дәүләттәрен Наполеон ғәскәренән азат итеүҙә, Парижды яулап алыуҙа ҡатнашҡандар. Нисә юрматы башҡорто һуғышта ҡатнашыуы, һәләк булыуы, өйөнә ҡайтып кереүе билдәле түгел. Аҫта килтерелгән исемдәр — 1836—1839 йылдарҙағы йән иҫәбен алыу осоронда әле иҫән-һау булған яугирҙәрҙең исемдәре. Шул исемдәрҙе һуғышта хәҙерге Ишембай районы ауылдарынан ҡатнашҡан яугирҙәрҙән башлайыҡ.

Ишембай районы

Әйтеп үтеүебеҙсә, бөгөнгө көндә юрматылар районның 40 ауылында көн күрә. Шулар араһында Маҡар (элекке Ҡармыш), Уразбай (Һәләүекбаш), Ғүмәр (Бүжә, Юлдашбай), Байғужа, Ҡинйәбулат һәм башҡалар:

Маҡар ауылынан[5]

1. Яһауыл Уразбай Сурабаев
2. Яһауыл Биксәнтәй Үтәгәнов
3. Яһауыл Бикмөхәмәт Яныбаев
4. Яһауыл Уразбай Иҙелбәков
5. Ҡилмөхәмәт Аҙнағолов
6. Байбүрә Ҡотоев
7. Яҡшыдәүләт Байымов
8. Тимербай Ҡалмурзин
9. Ҡолғона Яңыбаев
10. Әбүбәкир Әлмөхәмәтов
11. Әбделхәлил Ҡилдебаев
12. Амангилде Хәсәнов
13. Хужаәхмәт Мәхмүтов
14. Ҡотлогилде Таңғатаров
15. Бикмөхәмәт Иҙелбаев

Әхмәр ауылынан[6]

1. Яһауыл Байгилде Рәжәпов
2. Йөҙ башы Ибраһим Аҡсурин
3. Урядник Мөхәмәтрәхим Ҡинйәбулатов
4. Урядник Әбүбәкир Аҡкужин
5. Хорунжий Йәрмөхәмәт Кушаев
6. Байгилде Үзбәков
7. Мөхәмәтрәхим Юнысов
8. Дәүләткилде Сурағолов
9. Сәфәрғол Уразаев
10. Ҡорбанғәле Ғәйетҡолов
11. Йәмил Бикбаев
12. Әлибай Сыуашбаев
13. Селәүмин Ҡәҙербәков
14. Аллабирҙе Солтанбәков
15. Хәсән Сынтимеров

Сәлих ауылынан[7]

1. Урядник Ҡарағол Дауытов
2. Хорунжий Дәүләтсура Ҡилдияров
3. Ҡилмөхәмәт Күсәрбаев
4. Фәйзулла Дәүләтбаев
5. Ҡәҙерғол Яңығолов
6. Абдулманнаф Ҡойоҡтаев
7. Яһауыл Миңлебай Ҡинйәғолов

Ҡанаҡай ауылынан[8]

1. Ҡинйәбай Сыуашбаев
2. Ырыҫҡол Ҡолғонин
3. Бирҙеғол Рәхмәнғолов

4. Дәүләтбай Абдуллин
5. Иҙрис Әлимғолов
6. Йәмилғужа Мөхәмәтов
7. Әбделкәрим Дәүләтсурин

Һайран (Моталлап) ауылынан[9]
1. Ғәлей Байдәүләтов
2. Ҡаһарман Мәмбәтов
3. Иманғол Бикташев
4. Рәхмәтулла Бикташев
5. Бикмөхәмәт Аҡберҙин
6. Рәхмәтулла Ҡотлоғужин
7. Ғөбәйҙулла Яҡупов
8. Байрамғол Исмәғилов
9. Назарғол Салтыков
10. Хисамитдин Динҡайманов
11. Аллаҡолой Буранғолов
12. Яһауыл Ирғәли Һайранов

Ғүмәр ауылынан[10]
1. Яһауыл Яҡуп Бикмөхәмәтов
2. Ибраһим Аллағыуатов
3. Абдулмөкмин Хәбибуллин
4. Ҡилмөхәмәт Мөхәмәтғәлиев

Уразбай ауылынан[11]
1. Урядник Йомагилде Бикҡолов
2. Ибраһим Яманғолов
3. Татлығужа Әлимғужин
4. Ильяс Айытҡолов
5. Хөсәйен Булатов
6. Селәүсен Ғөбәйҙуллин
7. Исмәғил Яманғолов

Түбәнге Әрмет (Рәхим-Ибрай) ауылынан[12]
1. Әбделмән Мөхәмәтрәхимов
2. Әбделйәлил Шәрипов
3. Абдулваһап Мөхәмәтрәхимов
4. Ҡотлозаман Исәнғужин
5. Абдулла Мөхәмәтрәхимов
6. Хәбибулла Хөсәйенов
7. Ҡолмөхәмәт Ҡорбанғәлин

Ибрай ауылынан[13]
1. Яһауыл Ҡинйәбулат Ибраев
2. Аҫылғужа Исәкәев
3. Йәнбирҙе Атанғолов
4. Йомағужа Тәүлекәнов
5. Аҫылғужа Әсләмшин

Арлар ауылынан[14]
1. Әбдрәхим Батыршин
2. Әбүбәкир Ишҡужин
3. Йәрмөхәмәт Ҡолғонин

Ҡарайған ауылынан[15]
1. Динмөхәмәт Исмағолов
2. Ҡотлобирҙе Мөсәкәев
3. Ҡарабай Биккинин

Әптек ауылынан[16]
1. Хорунжий Мөхәмәт Әлимбәтов
2. Исәнғол Аллағолов
3. Яхъя Ҡейекҡужин
4. Ишҡол Ҡөсөкҡулов
5. Мөхәмәтйән Алтынбаев
6. Яһауыл Мөхәмәт Ялсин

Байғужа ауылынан[17]
1. Әмир Аҡкөсөков
2. Ҡотлобирҙе Байгилдин
3. Ҡусәрбай Ҡолмөхәмәтов
4. Мөхәмәтрәхим Байсәләлов
5. Дауыт Йәлилов
6. Солтанғужа Ишмөхәмәтов
7. Мөхәмәтйән Хәйҙәров

Ҡинйәкәй ауылынан[18]
1. Абдулваһап Ҡунаҡбаев
2. Мәүлетҡол Үҙәнбаев
3. Илембәт Мораҙымов
4. Ниғмәтулла Ҡотлоғужин

Ҡинйәбулат ауылынан[19]
1. Ҡанлыбай Баймырҙин
2. Ишҡужа Баҙыев
3. Теүәлбай Һатлыҡов
4. Ишбулды Зыянғолов
5. Ғөбәйҙулла Хоҙайназаров

Алаҡай ауылынан[20]
1. Асламша Аҡбулатов
2. Арыҫланғол Рәжәпов
3. Ҡинйәбулат Ҡасҡынов

Яр Бишҡаҙаҡ (Смак) ауылынан[21]
1. Бикмырҙа Аҡмырҙин
2. Өмөтбай Әлимбаев
3. Байбулат Аҡбулатов
4. Ниғмәтулла Мерәҫев

5. Әбделйәлил Ҡушбашев
6. Амангилде Ҡотоев
7. Хөсәйен Ирназаров
8. Рахманғол Исхаков

Оло Байыҡ ауылынан[22]
1. Мөхәмәт-Ғәлей Ҡаипбирҙин
2. Ғәлей Юнлебаев

Иҫкесәк ауылынан[23]
1. Дәүләтҡол Миңлеғолов
2. Бикмөхәмәт Ҡазбулатов

Иҫәкәй ауылынан[24]
1. Байрамғол Шәмиғолов
2. Ишембай Зыянғолов
3. Рәхмәтулла Өмөтбаев
4. Бикмөхәмәт Байрамғолов
5. ХорунжийДәүләтҡол Йомағужин

Этҡол ауылынан:
1. Рәсүл Юлдашбаев
2. Мәүлетҡол Мәсәғүтов
3. Абдулманнаф Баҡыев
4. Ғәлей Ҡәйепҡолов
5. Татлыбай Ишҡужин
6. Арыҫланбай Исхаҡов
7. Ҡотлосура Исмағилев
8. Йәрмөхәмәт Ишкилдин
9. Йомагилде Бикҡолов

Стәрлебаш районы

Районды 22 ауылында аҙнайҙар, тәлтемдәр, илсектимерҙәр, тәтегәстәр, ҡармыштар һәм аҡсулпандар көн күрә, шул иҫәптән аҙнайҙар 6 ауылда, тәтегәстәр 7 ауылда, тәлтемдәр 12 ауылда. Ҡайһы бер ауылда тәлтемдәр илсектимерҙәр менән көн итәләр. Шулар араһында:

Табылды (Ҡотлоюл) ауылынан[25]
1. Байгилде Мәхмүтов
2. Теләүғол Ҡулаев
3. Аманбай Талымбәтов
4. Ҡаһарман Эткустин
5. Ҡасҡын Көбәков
6. Абдулла Абдулхәлилов
7. Ҡолбулды Биккинин

Һарайҫы (Әбүбәкир) ауылынан[26]
1. Ҡунаҡҡужа Искәндәров
2. Аҙнағол Иҙелбәков
3. Рәхмәтулла Аканаев
4. Әлимбай Алтынбаев
5. Күскилде Иҙелбәков

Шәкәр (Әлемғужа) ауылынан[27]
1. Яһауыл Яманғол Ҡәҙербирҙин
2. Хорунжий Яманғол Дәүләтҡолов
3. Ниғмәтулла Рәхмәтуллин

Йәлембәт (Шипай) ауылынан[28]
1. Хорунжий Аҙналы Аҡкүбәков
2. Йәнбирҙе Аралбаев
3. Әбүбәкир Ҡәҙерғәлиев

Ҡабыҡҡыуыш ауылынан[29]
1. Урядник Күсәрбай Һыртланов
2. Ҡотлогилде Итбаев

Иҫке Ҡалҡаш ауылынан[30]
1. Ҡилдеғол Йәғәфәров
2. Рәхмәтулла Аҡъюлов
3. Ишкенә Ишбулатов
4. Ҡотлоғужа Ҡармышев
5. Алтынғужа Әхтәмов
6. Дәүләткилде Үтәгәнов
7. Ҡаһарман Нәзиров
8. Урядник Ҡыуандыҡ Йәғәфәров

Мәҡсүттән[31]
1. Урядник Ғайса Аҙнабаев
2. Байназар Яңыбаев
3. Хажиәхмәт Ғөбәйҙуллин
4. Ҡунаҡҡол Иманғолов
5. Ғәбит Сөләймәнов
6. Хорунжий Исхаҡ Өмөтбаев
7. Мөхәмәтйән Ҡунаҡбаев
8. Ғайса Ильясов

Стәрлебаш ауылынан[32]
1. Әбдрәҡый Биксәнтәев
2. Мөхәмәтрәхим Мәһәҙиев
3. Ғирфан Мәхмүтов
4. Ниғмәтулла Ғөбәйҙуллин

Мостафа ауылынан[33]

1. Йөҙ башы Мерәҫ Көҫәпҡолов
2. Йөҙ башы Ғөмөрөөҙаҡ Кинйәбаев

Йомағужа ауылынан[34]

1. Йөҙ башы Йәнгилде Бикбаев
2. Ильяс Йомағужин
3. Ильяс Ҡәйепов
4. Сыңғыҙ Кейекбаев

Мортаза ауылынан[35]

1. Нәҙершә Бирҙеғолов
2. Салауат Юлбарыҫов
3. Ноғайсура Исламғолов
4. Ҡунаҡҡол Юлбарыҫов

Өмөтбай (Ҡалмаҡ) ауылынан[36]

1. Яһауыл Әлмөхәмәт Нурмөхәмәтов
2. Дәүләтҡол Сафыйәнов
3. Байһары Ҡолгилдин
4. Ҡасҡын Хәлитов
5. Шәмситдин Ғүмәров

Стәрлетамаҡ районы
Айыусы ауылынан[37]

1. Ҡаһым Мырҙашев.
2. Алтынғужа Мәһәҙиев
3. Ниғмәтулла Хәлитов
4. Арынбай Ҡусҡаров
5. Рәхмәтулла Тимеркәев
6. Абдуллатиф Абдулнасиров
7. Йөҙ башы Ғөбәй Биккинин
8. Йөҙ башы Ғөбәй Аҙнабаев

Күсәрбай (Аҡсулпан ауылынан)[38]

1. Кинйәғол Ҡотлогилдин
2. Балғаҙый Биксурин
3. Ғәлей Усманов
4. Биктимер Аллағужин
5. Тархан, йөҙ башы Ҡайып Аҡсулпанов
6. Әхмәтшәриф Аҡсулпанов
7. Ильяс Йомағужин

Ҡунаҡбай ауылынан[39]

1. Харунжий Мөхәмәтйән Күлбаев
2. Мөхәмәтрәхим Ҡунаҡбаев

Мәҡсүт ауылынан

1. Имәнбай Миңлебаев
2. Рәхмәтулла Әбүбәкиров

Йөрәктау (Муҡшы) ауылынан[40]

1. Урядник Ҡотлозаман Ғәлекәев
2. Әбдулкәрим Сәлимов

Федоровка районы

Тәтегәстәр һәм аҙнайҙар райондың 12 ауылында көн күрә.

Иҫке Сатырман ауылынан[41]

1. Алтынғужа Рәхимғолов
2. Фәйзулла Мөхәмәтғәлиев
3. Ҡолгилде Иҫәнғолов
4. Илкебай Тунаев
5. Таһир Хөсәйенов
6. Мөхәмәтәмин Тәтегәсов
7. Мөхәмәтәмин Дәүләтов

Әтәс ауылынан[42]

1. Хөсәйен Хәлиуллин
2. Мөхәмәтшәриф Әбделфәйезов

Үрге Яуыш ауылынан[43]

1.Ишкилде Илбактин
2. Ишкенә Илекәев
3. Арыҫланғужа Илтенбаев

Балыҡлы ауылынан[44]

1. Таһир Хөсәйенов
2. Күсәрбай Тәтегәсов

Ҡораласыҡ ауылынан[45]

1. Әбделсәлих Әбдрәшитов
2. Ҡорбанғәлей Айытов

Мәләүез районы

Юрматылар райондың 7 ауылында көн күрә: Дәүләтҡолда, Йомаҡта, Ҡамбулатта, Нурдәүләттә, Һабашта, Үрге Юлдашта һәм Ҡәшәләлә. Был ауылдарҙа аҙнайҙар йәшәй. Шулар араһында:

Дәүләтҡол (Ҡарағай) ауылынан[46]

1. Ишбулды Ҡарабаев
2. Урядник Хәбибулла Теләүғолов
3. Бикҡол Ҡотломбәтов

4. Ишкенә Мәҡсүтов
5. Тимербулат Йосопов
6. Бикбай Иҙелбаев
7. Әбделмәжит Рахманғолов

Һабаш ауылынан[47]
1. Ишмөхәмәт Мәҡсүтов
2. Зыянбирҙе Йәрмөхәмәтов
3. Алтынбай Байғужин
4. Ильяс Байғужин
5. Бикмөхәмәт Үтәгәнов
6. Ғайса Муҡасов
7. Мөхәмәтрәхим Әхмәтов
8. Яһауыл Бикмөхәмәт Биккинин

Йомаҡ ауылынан[48]
1. Балдыбай Мәсәлимов
2. Сәфәрғәлей Әлмөхәмәтов

3. Ибраһим Ишкилдин
4. Таймас Томаншин
5. Шәмсетдин Миңлебаев
6. Морат Йомаҡаев

Ҡомбулат ауылынан[49]
1. Мырҙабай Бикбаев
2. Әлибай Табылдин

Юлдаш ауылынан[50]
1. Урядник Ниязғол Атанғолов
2. Йөҙ башы Исмағил Буранғолов
3. Ниязғол Яманғолов
4. Исмағил Солтанморатов

Нурдәүләт ауылынан[51]
1. Йөҙ башы Ҡотлобирҙе Сирмешов

Мәҡәләнән күренеүенсә, юрматылар оҙон һәм ҡатмарлы тарихи юл үткәндәр. Был юлдың бөтә боролоштары ла әле асыҡланмаған, ентекләп өйрәнелмәгән.

Оҙон һәм ҡатмарлы юл үтһәләр ҙә, юрматылар үҙҙәренең бик борондан килгән ғөрөф-ғәҙәттәрен, үҙҙәренең хеҙмәт һәм хәрби күнекмәләрен, донъя көтөү тәртиптәрен, үҙ йөҙҙәрен юғалтмағандар, халҡыбыҙ менән һәр ваҡыт бергә булғандар. Бөгөнгө көндә лә донъя ауырлыҡтарына бирешмәй, улар тормоштоң бөтә өлкәләрендә уңышлы ғына эшләйҙәр, тулы тормош менән йәшәргә тырышалар, киләсәккә ышаныс менән ҡарайҙар.

Халыҡ үҙ батырҙарын белергә тейеш. Юрматыларҙың да батырҙары юҡ түгел. Шуның өсөн мәҡәләлә килтерелгән мәғлүмәттәр мәктәп музейҙарында үҙ урынын алыр, тип ышанабыҙ. Уҡытыусылар ҙа, айырыуса тарихсылар, беҙҙең мәҡәләгә иғтибар итерҙәр тигән фекерҙә ҡалабыҙ.

Һылтанмалар

[1] Ә.Н.Усманов. Башҡорт халҡы 1812 йылғы Ватан һуғышында. Өфө, 1964. 18-се, 54—55-се биттәр; «Любезные вы мои». Уфа, 1992, с.13, 20.

[2] «Законы Российской империи о башкирах». Уфа, 1999, с.191, 192, 327—330.

[3] «Башҡорт шәжәрәләре». Өфө, 1960. 27-се, 28-се, 31-се, 32-се биттәр.

[4] Салават Таймасов. Восстание 1773—1774 гг. в Башкирии. Уфа, 2000, с.198—199.

[5] Центральный Государственный исторический архив Республики Башкортостан. Артабан: ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 3724, лл. 54, 55, 56; д. 14609, лл. 8, 59, 60, 61, 163. «Любезные вы мои», с.46.

[6] ЦГИА РБ, ф.и-2 оп. 1, д. 3724, лл. 63, 64; д. 14609, лл. 10, 59, 60, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 162, 163, 166, 167; д. 14637, л. 217; «Любезные вы мои», л. 47.

[7] ЦГИА РБ, ф и-2, оп. 1, д. 3724, лл. 61, 62, 66, 67; д. 14609, лл. 10, 66, 67.

[8] «Любезные вы мои», с.47.

[9] Шунда уҡ, с.47.
[10] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 65, 66, 70, 71... «Любезные вы мои», с.47.
[11] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 73, 74; «Любезные вы мои», с.48.
[12] «Любезные вы мои», с.45.
[13] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 3724, лл. 52, 53; «Любезные вы мои», с.45.
[14] «Любезные вы мои», с.47.
[15] Шунда уҡ, с.47.
[16] ЦГИА РБ, ф.и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 65, 66, 69, 70; «Любезные вы мои», с.47, 48.
[17] «Любезные вы мои», с.48, 49.
[18] Шунда уҡ, с.49.
[19] Шунда уҡ, с.49.
[20] Шунда уҡ, с.49.
[21] Шунда уҡ, с.48.
[22] Шунда уҡ, с.49.
[23] Шунда уҡ, с.47.
[24] Шунда уҡ, с.46.
[25] Шунда уҡ, с.51.
[26] Шунда уҡ, с.52.
[27] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 18, 195, 196; «Любезные вы мои», с.52.
[28] «Любезные вы мои», с.52.
[29] Шунда уҡ, с.51.
[30] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 1409, лл. 115, 116; «Любезные вы мои», с.51.
[31] Там же, д. 14609, лл. 114, 115, 121-123, 193, 194, 196, 197; «Любезные вы мои», с.48, 52.
[32] «Любезные вы мои», с.51.
[33] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 123, 124.
[34] Там же, д. 14609, лл. 15, 19, 186, 187, 198, 199; д. 14637, л. 138.
[35] А.З.Асфандияров. Кантонное управление в Башкирии. Уфа, 2005, с.245.
[36] Там же, с.245;ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл, 98, 117, 118.
[37] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д 14609, лл. 117, 118, 194в, 195; А.З.Асфандияров. Указ. соч. с.245.
[38] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д 14609, лл. 19, 125, 126; А.З.Асфандияров. Указ. соч. с.245.
[39] А.З.Асфандияров. Указ. соч, с.245.
[40] Шунда уҡ, с.239.
[41] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д 14609, лл. 17, 105, 106, 195; А.З.Асфандияров. Указ. соч. с.244; А.З.Асфандияров. Указ соч., с.244.
[42] А.З.Асфандияров. Указ. соч., соч., с.244.
[43] Там же, с.244.
[44] Там же, с.244.
[45] Там же, с.244.
[46] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 13, 85, 86, 87,88, 205; А.З.Асфандияров. Указ. соч., с.242—243.
[47] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 13, 87, 88; А.З.Асфандияров. Указ.соч. с.242, 243.
[48] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 13, 83, 84; А.З.Асфандияров. Указ.соч. с.243.
[51] ЦГИА РБ, ф. и-2, оп. 1, д. 14609, лл. 13, 178, 179.

Рифмир ГАРЕЕВ

Исламбахтинцы в Башкавдивизии

Боевая биография многих моих земляков связана с легендарной 112-й Башкирской (впоследствии 16-й Черниговской гвардейской) кавалерийской дивизией. Бывший наш Ермекеевский райвоенком А.Б.Насыров в своих воспоминаниях писал, что 12 декабря 1941 года из Ермекееево в дивизию отправился первый набор из 102 человек, а позже дополнительно еще 180 человек. Необходимо было каждого призываемого одеть и обуть, начиная с постельного белья, кончая полушубком белой дубки и шапкой-ушанкой.

В составе Башкавдивизии против фашистских захватчиков воевали свыше двадцати человек из моего родного села Исламбахты. Вот неполный перечень их имен: Мухаммат Валиев, Халля Валиев, Закир Вафин, Газиз Мигуманов, Фарах Минязев, Исмагил Мухаметгареев, Залиль Нугуманов, Мухамадулла Сайфуллин, Ахметгали Сахибгареев, Мифтах Сираев, Аглетдин Тазиев, Ибрагим Фаттахов, Хуснулла Фарухшин, Харис Хасанов, Талип Хасаншин, Харис Шаяхметов...

Больше всего имеется в моем личном архиве сведений об Ибрагиме Исламовиче Фаттахове, который служил в политотделе дивизии секретарем парткомиссии и вручал партбилеты молодым воинам-кавалеристам перед боем. О том, как он однажды помог разоблачить фашистскую шпионку, рассказывается в книге Е.П.Асабина и Г.П.Черепанова «Четвертый вариант» (Уфа, 1997, стр.138—139). О том, как И.И.Фаттахов вернул боевого коня по кличке Керчь в село Ильчигуль (колхоз «Большевик») Миякинского района, рассказывалось в телефильмах «Жил-был такой конь» и «Тулпар — конь мой крылатый», в воспоминаниях писателей К.Даяна и Т.Тагирова, в очерках А.Бикчентаева и С.Суриной.

Вороной жеребец, отчаянно дерзкий, с норовом, сильный, выносливый, понравился командиру 275 кавалерийского полка Т.Т.Кусимову. Не раз выручал он своего хозяина в трудных ситуациях. В последние месяцы войны Керчь был в распоряжении майора И.И.Фаттахова. Летом 1945 года по просьбе воина маршал С.М.Буденный разрешил вернуть боевого коня в родной район. Не принимая во внимание славное прошлое коня, руководство колхоза отправило его на мясокомбинат. Этот факт опечалил и возмутил многих. Но вот что рассказывает ветеран педагогического труда, руководитель музея школы №1 села Киргиз-Мияки Роза Касымовна Килеева (газета «Республика Башкортостан» 8 мая 2010 года): «По воспоминаниям старожила Киргиз-Мияки, конь-герой отчаянно сопротивлялся — не хотел вставать на весы, будто знал о своей участи. Даже привычные ко всему работники мясокомбината удивились, увидев слезы в глазах жеребца. Пожалев, они отдали его в частные руки. Керчь перевозил с той поры уголь. Умер боевой конь на работе — запряженный в гужевую бричку, упал на железнодорожном переезде».

Считаю уместным привести здесь выдержку из письма боевого друга моего земляка из Московской области Георгия Тихоновича Рылькова, написанное 11 февраля 1946 года («Письма огненных лет». Книга 2. Уфа, 2005, стр.155): «Привет, родной и уважаемый Ибрагим Исламович! Я помню тебя как прекрасного человека нашей эпохи и замечательного товарища, которого посчастливилось знать в годы суровых испытаний на фронтах Великой Отечественной войны. Сегодня совершенно случайно услышал по радио, что твой конь Керчь прошел всю войну, что он пил воду на Волге, на Дону, Десне, Буге, Висле, Шири, Эльбе и закончил войну в Берлине, у Бранденбургских ворот. Таким образом, он прошел около 8 тысяч километров и наш любимый маршал Буденный разрешил тебе после войны вернуть коня в тот колхоз, откуда он был взят на войну. Я, когда слушал эту передачу, глубоко переживал за коня, но и за тебя, ибо ты берег коня как зеницу ока... Поздравь там Керча от меня за успешное окончание войны и возвращение в родные края. Там его, наверное, не позабыли и были рады встрече. Скажи ему обо мне, он ведь и меня хорошо знал в свое время. А я его и тебя век не забуду!..»

На юбилейной сессии Верховного Совета республики, посвященной 25-й годовщине Башкирской АССР (26.03.1944), И.И.Фаттахов выступил с приветственной речью от имени башкирских конников. Фотографию, запечатлевшую этот момент, я обнаружил в Белебеевском историко-краеведческом музее. Ведь мой земляк был депутатом Верховного Совета БАССР второго созыва, а также депутатом Уфимского горсовета. Он был одним из организаторов Куюргазинского района (1935—1937), первым секретарем Кугарчинского райкома ВКП(б) (1937—1938). В 1938 году его назначают народным комиссаром юстиции БАССР. После войны он работал министром социального обеспечения, заместителем министра местной промышленности.

И.И.Фаттахов награжден двумя орденами Отечественной войны I степени, а также орденами Отечественной войны II степени и Красной Звезды, медалями «За взятие Берлина», «За освобождение Варшавы», «За победу над Германией». Его фотографию можно увидеть в Музее Башкавдивизии.

Другой мой односельчанин Закир Вафин (1908—1968) с детства мечтал быть учителем и стал им. Более 30 лет своей жизни он отдал обучению и воспитанию детей. Его учительский стаж прерывался лишь в годы Великой Отечественной войны, когда служил в эскадроне связи при штабе Башкирской кавалерийской дивизии радистом, телефонистом, адъютантом и поваром командира дивизии М.М.Шаймуратова. В книге «Слава башкирских конников» (Уфа, 2005, стр.125—131) водитель генерала Шаймуратова Ибрагим Мингазетдинович Шарафутдинов вспоминает: «Закир — человек толковый. Работал учителем, где-то прошел приличную практику поварского дела. Раздобыл и возит с собой все необходимое вплоть до кастрюль, сковород. В любых условиях он может приготовить отменный обед. При этом ни у кого ничего не требует. Как в той сказке: суп из топора сварит. Генерал им доволен. Расположившись в доме, он приступил к делу и приготовил ужин для генерала. Тем временем поели и сами, не забыв при этом фронтовые сто граммов». В короткие затишья Закир-агай читал стихи, играл на баяне, поднимая дух воинов. Сам начал писать стихи еще до войны. Фронтовые стихи печатались в районных газетах. В личном архиве писателя Сайфи Кудаша сохранились 24 письма Закира Вафина с фронта, некоторые из них содержали и стихи. Мой земляк не был профессиональным поэтом; его литературное наследие небольшое — два десятка стихотворений и документальный рассказ, посвященный истории родного села. Но и оно ярко показывает красоту его внутреннего мира, человечность. Вот, например, в дивизию приезжает делегация из Башкортостана. Закиру Вафину наряду с другими вручают подарок и письмо девушки с малой родины. Очень взволнованный, мой земляк за ночь написал «Ответное письмо» в стихах, которое вскоре было опубликовано на страницах газе-

ты «Кызыл Башкортостан» (24 ноября 1942 года). Начертав свою фамилию на куполе рейхстага, З.В.Вафин вернулся к любимому занятию — обучению детей — и до последнего дня рассказывал учащимся, молодежи и взрослым о военном лихолетье, победах и неудачах, погибших товарищах; взволнованно говорил о Дне Победы, переписывался со школьниками — следопытами с далекой Украины. В результате фронтовых ран и контузий Закир-агай потерял зрение; многие так и называли его — башкирский Павел Корчагин. Его ученик Тайфур Сагитов посвятил много теплых слов моему земляку в своих произведениях. Мустай Карим и его супруга Рауза-апа именно благодаря Закир-агаю нашли друг друга и с сердечным теплом вспоминали о нем.

Другой соученик З.Вафина Ахтям Сулейманович Ихсанов — автор документальной повести «На огненных копытах», создал художественно-документальные образы — портреты многих воинов Башкавдивизии. Перевод этого произведения на русский язык осуществил Сагит Гайнелгаффинович Ильясов еще в 1988 году, однако книга так и не увидела свет. Поэтому здесь я хочу привести выдержки из рукописи: «...Бывший повар Шаймуратова Закир Вафин спросил: — Абдрауф (Давлетов. — **Р.Г.**), ты встречался с генералом в день выхода дивизии из рейда? — Ну, конечно, встречался. — А я — нет, — вымолвил Вафин с сожалением. — В командировке меня контузило. Сутки был без сознания. Расскажи о своей последней встрече с генералом...»

«...Эх, земляк, — сказал он (Вафин. — **Р.Г.**), — наш генерал, бывало, похлопает меня по плечу и скажет: «Мы, Закир, победим Гитлера, будем плясать под курай на берлинских улицах...Светлый образ генерала будет с нами, пока идет борьба за свободу Родины!» (стр.25—29).

Еще об одном моем односельчанине писал Сагит Агиш в своем очерке «Поезд идет на фронт» (Агиш С. Произведения в 4-х т., т.4, стр. 43—44): «В прошлом народный комиссар юстиции, ныне старший лейтенант, депутат Верховного Совета СССР сидит на скамейке и курит. К слову, он с тоской вспоминает своего коновода Минязева. — Интересный он человек, старик Фарах из Ермекеевского района, села Исламбахты. Комиссия настаивает на отправке его домой, а он не хочет, сопротивляется. «Зачем, — говорит, — я войну должен оставить?» Подумайте только, ему 47 лет! А какой в нем дух!

Тазиев Аглетдин Низамович служил рядовым кавалеристом — пулеметчиком, завершил войну тоже в Берлине. Награжден орденом Отечественной войны II степени, медалями «За отвагу», «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина», «За победу над Германией». У сына Аглетдина-агая сохранились три фотографии тридцатилетней давности. На одной из них, опубликованной мной на страницах газеты «Башкортостан» (12.07.2005г.), кроме А.Н.Тазиева, четко узнаваемы М.С.Сафиуллин, М.К.Нагаев и А.Х.Насыров. Снимок был сделан к 40-летию организации Башкавдивизии, в 1981году.

Сайфуллин Мухамадулла-агай, сабельник-автоматчик, служил коноводом у командира полка Хусаина Идрисова и прошел очень сложный боевой путь. Как вспоминает комиссар, заместитель командира полка по политической части Алибаев Сагид Рахматович («Агидель», 1995, №4, стр.128), мой земляк у совхоза Давыдовка свалил четырех фашистов, мешавших продвижению наступающей группы, а во время прорыва к совхозу Демченко связкой гранат уничтожил вражеское пулеметное гнездо. Несмотря на ранение, продолжал сражаться. Во время боя у станицы Чернышевская он также свалил семерых фрицев.

Поиск сведений об исламбахтинцах — воинах Башкавдивизии продолжается.

Салават ХАКИМОВ,
кандидат исторических наук

Полицмейстеры дореволюционной Уфы

Формирование штатов полиции г.Уфы, как и других уездных городов, началось в начале 80-х гг. XVIII века. Именным указом от 23 декабря 1781 года было образовано Уфимское наместничество. Оно делилось на две области: Уфимскую и Оренбургскую, с центром в г.Уфе[1].

В соответствии со штатами Уфимского наместничества в 1782 году в городах предусматривалось введение должностей городничих.

По данным известного историка И.М.Гвоздиковой, в 1798 году Уфимским городничим служил надворный советник Е.И.Павлов[2].

С 1 января 1802 г. должности городничих были предусмотрены для губернских и 9 уездных городов, в том числе и для Уфы[3].

По состоянию на 1806 г. состав полиции города Уфы состоял: из городничего, трех его помощников, 8 сотских, 37 десятских. В городе были установлены 15 полицейских будок, при которых дежурили 42 сотрудника[4].

В 1816 г. в г.Уфе произошел большой пожар, который уничтожил большую часть построек. Случившаяся катастрофа заставила обратить внимание губернских властей и МВД на необходимость усиления уфимской полиции, в чьи обязанности входило обеспечение и противопожарной безопасности. Необычайно быстро были подготовлены штаты полиции губернского города и уже 14 июля того же года утверждены императором. Уфимскую полицию возглавил полицмейстер. У него в подчинении находилось три частных пристава, три квартальных надзирателя, 12 полицейских служителей, брандмейстер с двумя помощниками, 45

человек при 15 полицейских будках. В каждой части организовывался свой «съезжий дом». Учитывая тяжелое материальное положение горожан после пожара, содержание полиции было передано на счет казны[5].

Нам удалось выяснить имя первого уфимского полицмейстера. В фондах ЦГИА РБ сохранился формулярный список капитана Сергея Степановича Сергеева, который 18 августа 1814 г. был определен уфимским городничим, и после создания в 1816 г. Уфимского городского полицейского управления исполнял обязанности первого уфимского полицмейстера, и был утвержден на этой должности 2 апреля 1817 г.[6]

С.С.Сергеев родился в 1776 году, выходец из солдатских детей г.Риги. В 1793 г. в возрасте 17 лет начал служить рядовым солдатом Таврического гренадерского полка. В составе войск союзной коалиции в 1798—1799 гг. участвовал в боях на территории Голландии, в 1805—1806 гг. — в Австрии и Пруссии, закончил войну в чине прапорщика[7] . Закаленный в боях офицер принимает самое активное участие и в сражениях Отечественной войны 1812 г. В боях под Витебском, Смоленском проявил себя бесстрашным командиром, лично взял в плен одного офицера и 11 рядовых неприятеля, за что приказом генерала Барклая-де-Толли ему было досрочно присвоено воинское звание штабс-капитана[8] . Также в документе отмечается, что С.С.Сергеев в Бородинском сражении был ранен в плечо и за проявленное мужество и героизм награжден золотой саблей с надписью «За храбрость».

В 1825 г. на должность уфимского полицмейстера был приглашен из Оренбурга майор Лев Васильевич Соколов, 39 лет, из дворян[9]. Из формулярного дела видно, что он получил домашнее образование. В 1803 г. вступил юнкером в Оренбургский драгунский полк, участвовал в Отечественной войне 1812 г., дважды был ранен, имел боевые награды: ордена Св.Анны III степени и Св.Владимира IV степени и серебряную медаль в память 1812 года[10].

По данным за 1843 год уфимским полицмейстером служил поручик Ф.П.Груздинцев. Частным приставом 1-го участка являлся поручик А.Я.Лебедев, 2-го — титулярный советник П.И.Тарасов, 3-го — губернский секретарь Н.И.Брес. Квартальными надзирателями служили С.К.Каловский, М.С.Шевчуков, А.М.Савинский. В штате также состояли I письмоводитель и I канцелярист[11].

Дальнейшее формирование полицейских подразделений проходило на основании «Временных правил об устройстве полиции в городах и уездах, по общему учреждению управляемых», утвержденному императором Александром II 25 декабря 1862 г. Согласно данному нормативному акту 18 мая

1863 г. Указом Оренбургского генерал-губернатора А.А.Безака были утверждены штаты Уфимского городского полицейского управления. Первым его руководителем стал коллежский асессор Н.А.Сысоев, 36 лет, выходец из семьи офицера, окончивший полный курс Оренбургской губернской гимназии, ранее работавший старшим чиновником особых поручений в канцелярии Оренбургского гражданского губернатора. Его ежегодная зарплата составляла 1200 рублей. За особые заслуги был награжден памятной бронзовой медалью на Владимирской ленте в память войны 1853—1856 гг. и орденом Святой Анны III степени. Н.А.Сысоев работал Уфимским полицмейстером в течении 6 лет, до 1869 г. Он отдал много сил и энергии вопросам комплектования кадров.

В 1872—1875 гг. исполнял полицмейстерскую должность в Уфе майор Абдулвали Абдуллович Давлетшин, сын начальника I Башкирского кантона подполковника Абдуллы Давлетшина. В 1851 г. он окончил Оренбургский Неплюевский кадетский корпус. Следует отметить, что после окончания учебного заведения за отличную учебу получил денежное вознаграждение в сумме 24 руб. 42 3/4 коп. серебром[12]. В последующем был направлен в канцелярию Оренбургского и Самарского генерал-губернатора для письменных работ, затем работал помощником столоначальника в канцелярии командующего Башкирского войска. С 1864 г. выполнял обязанности заместителя начальника Стерлитамакского и Белебеевского уездных полицейских управлений. Был награжден бронзовой медалью в память войны 1853—1856 гг. на Владимирской ленте. А.А.Давлетшин обладал большими организаторскими способностями. При нем было завершено строительство нового двухэтажного каменного здания городского полицейского управления, которое обошлось казне в 28 тысяч рублей[13].

Был женат на дочери зауряд-хорунжего Резяпова — Бибифарис. Воспитывал дочь Бибинафису, 1860 года рождения, сына Абдулгазиза, 1861 года рождения. Последний оказался целеустремленным и талантливым ребенком. Получив образование в Павловском военном училище и Николаевской Академии Генерального штаба, сделал блестящую военную карьеру, дослужился до звания генерал-майора Генерального штаба Российской армии. В качестве представителя Азиатской части Генерального штаба принимал участие в работе аттестационных и экзаменационных комиссий Ташкентской офицерской школы восточных языков[14].

22 сентября 1876 г., в 28 лет, на должность руководителя уфимской городской полиции был назначен Александр Егорович Мистров, губернский секретарь (чин 12 класса), из оберофицерских детей. «По окончании курса наук в Бобровском уездном училище в службу вступил в штат чиновников канцелярии Воронежского губернатора, писцом 2 разряда», — отмечалось в формулярном списке.

С 1872 г. до назначения в г.Уфу служил помощником пристава, приставом в г.Воронеже[15]. Непродолжительное время исполняли данную должность А.Е.Мистров и Д.Е.Соколов. Последний, выходец из семьи священника, после окончания в 1864 г. Уфимского уездного училища начал работать канцелярским служителем в правлении Уфимского губернского правления, в последующем занимал должность секретаря уфимского уездного суда. С 1871 года служил помощником пристава, приставом 5 стана Мензелинского уезда. 25 июля 1879 года был назначен на должность уфимского полицмейстера. За безупречную службу был награжден орденом Св.Станислава III степени[16].

О полицмейстере Павле Борисовиче Панфилове известно, что он работал полицмейстером в 1883—1889 гг. По его личной инициативе на средства благотворительных лиц в 1885 г. был учрежден детский приют, куда были помещены сироты-мальчики[17].

В 1889—1894 гг. во главе уфимской полиции стоял надворный советник Николай Николаевич Макаровский, из дворян. После окончания в 1876 г. Самарской прогимназии был зачислен в штат Самарского губернского правления писцом 1 разряда. Через год был назначен помощником пристава г.Самары. С 1877 года служит в Уфимской губернии, сначала приставом 4 стана Стерлитамакского уезда, приставом 1 части г.Уфы, помощником Бирского уездного исправника. Был награжден орденами Св.Станислава III степени, Св.Анны III степени. Был женат на Ольге Павловне Катковой. Воспитывал 8 детей: 3 дочерей и 5 сыновей[18].

В 1894—1903 гг. уфимским полицмейстером работал коллежский асессор Федор Тимофеевич Смирнов, из детей священнослужителей, после окончания Белозерского духовного училища был направлен в Уфимское губернское правление на должность канцелярского служителя. Как видно из его формулярного списка, до 6 июня 1887 г. находился в штате канцелярии губернатора[19]. В последующий период выполнял обязанности полицейского надзирателя г.Белебея, смотрителя Белебеевского тюремного замка; приставом 1 части г.Уфы и т.д. Был награжден орденом Св.Станислава III степени. Приказом Министра внутренних дел от 19 марта 1897 г. за труды по первой всеобщей переписи населения был отмечен темно-бронзовой медалью и была «объявлена высочайшая благодарность»[20].

Назначение следующего полицмейстера Генриха Генриховича Бухартовского было не случайным. 6 мая 1903 г. в Ушаковском парке Уфы был злодейски убит уфимский губернатор Николай Модестович Богданович. Так террористы наказали его за расстрел златоустовских рабочих в марте того же года. Очевидно, после этой трагедии последовали перетряски руководящих чинов полиции, и проработавший на посту уфимского полицмейстера более 10 лет Ф.Т.Смирнов в чине коллежского асессора был отправлен в отставку.

Прибывший в Уфу новый губернатор Александр Сергеевич Ключарев не стал трогать Г.Г.Бухартовского, а вскоре он стал одним из близких в окружении нового хозяина губернии.

Известный русский библиограф и писатель С.Р.Минцлов в своем дневнике из уфимского периода жизни отмечает, что при посещении 2 апреля 1910 г. губернатора А.С.Ключарева, познакомился с Генрихом Генриховичем Бухартовским. «Бутофория у здешнего Генриха в исправности: усы большие и вид самый бравый. Губернатору, насколько успел заметить, без лести предан»[21].

Полицмейстер, заручившись поддержкой губернатора, много сделал для укрепления материальной базы и кадрового состава городской полиции. По его инициативе были организованы антропометрическое бюро, фотолаборатория, адресный стол, без чего невозможно было эффективно и быстро раскрывать преступления. Полицмейстеру приходилось организовывать и лично участвовать в обеспечении правопорядка во время прибытия в город в конце июня 1904 г. императора Николая II и визита в губернию великой княгини Елизаветы Федоровны в июле 1910 г.[22]

Г.Г.Бухартовский принимал самое активное участие в организации сбора средств на строительство Аксаковского дома, который и сегодня украшает

столицу. За усердную полицейскую службу он был награжден орденами Св.Станислава III степени, Св.Анны III степени, серебряной медалью в память Александра III.

Повседневную деятельность руководителя городской полиции можно проследить по сохранившимся в ЦГИА РБ приказам. Обращает внимание его высокая требовательность к своим подчиненным. Так, в приказе уфимского полицмейстера на 13 июня 1904 г. за №124 отмечается, что городовой 2 участка Габдулгафаров, знак №43, за дерзкий ответ на замечание дежурного околоточного надзирателя арестовывается при полицейском управлении на 7 суток; «к настоящему взысканию, — отмечается в документе, — я прибегаю лишь в виду продолжительной службы сказанного городового; в будущем же за подобные проступки я не только буду увольнять от службы, но и возбуждать дела о предании виновных суду»[23].

Вот выдержка из другого приказа от 8 января того же года за №5. «Объявляя по вверенной мне полиции, что награду я назначаю и впредь буду назначать не всем без исключения низшим чинам, а лишь тем, которые своей службой заслужили поощрение, при чем прослужившие менее полугода награды получать не будут, исключая случаев особо выдающихся, изобличенные в нетрезвом поведении также награждаться впредь до полного исправления не будут»[24].

В прилагаемом здесь же списке награждаемых, очевидно, по итогам завершенного 1904 года, значится 19 городовых. Например, городовой 1 части, № бляхи — 1, Терентий Анкудинов получил денежное вознаграждение в сумме 25 рублей, Иван Косарев — 16, Мухаметгазиз Мухаметхафизов — 16, Максим Иванов — 16, Фрол Калинипин — 16, Павел Алексеев — 16, Тимофей Кочетков — 16, Марк Балдин — 15, Низамутдин Камалетдинов — 9 руб. 50 коп., Тимирша Шагиахметов — 9 руб. 50 коп.[25]

Проследить его дальнейшую судьбу не удалось. По сведениям, любезно предоставленным автору этих строк научным сотрудником ЦГИА РБ В.Н.Латыповой, выясняется, что после революционных событий октября 1917 г. Г.Г.Бухартовский был осужден на 3 года и 4 месяца и освобожден по болезни 25 мая 1924 г. Был женат на Марии-Евгении Александровне Эрдман, которая являлась членом Уфимского дамского отделения. Старший сын Бухартовский Владислав Генрихович работал агентом «Северного страхового общества»[26]. Младший сын Эдуард родился 5 мая 1912 г. Сохранился дом четы Бухартовских на пересечении улиц Аксакова и Коммунистической.

5 мая 1911 г. в Уфу прибыл новый губернатор действительный статский советник Петр Петрович Башилов, который сменил на этом посту Александра Степановича Ключарева, убывшего на должность губернатора Симбирской губернии[27]. П.П.Башилов до нового назначения руководил Новгородской губернией.

Рьяно взявшись за дело, новый губернатор инициировал сбор сведений о злоупотреблениях полиции в период губернаторства своего предшественника. Уфимская городская полиция была подвергнута всесторонней ревизии. Была создана специальная комиссия под руководством вице-губернатора графа А.Г.Толстого. В ходе расследования были выявлены многочисленные факты нарушений и злоупотреблений со стороны чинов полиции. Так, в материалах проверки, проводимой 25 июля 1911 г. по поручению губернатора чиновниками по особым поручениям Подобедовым и Терегуловым, при допросе быв-

шего городового 2 участка г.Уфы И.М.Волкова, служившего с 1908 по май 1911 г., он на предложенные ему вопросы отвечал, что приставом Аристовым ежемесячно раздавались околоточным надзирателям и городовым участка квитанционные книжки, с условием, чтобы по ним были собраны пожертвования к известному определенному сроку...

Затем был издан приставом Аристовым приказ, надо думать — по поручению того же полицмейстера Бухартовского, о том, чтобы «задерживали невзнузданных лошадей и владельцев их, по доставлении в участок, под угрозой составить протокол жертвовать на Аксаковский дом»[28].

Далее в материалах служебной записки приводилось и много других фактов, компрометирующих полицмейстера и его аппарат: о поборах с горожан, владельцев лавок и постойных дворов на приобретение кареты скорой помощи, на открытие типографии при городской полиции, на устройство новогодней елки для чинов полиции и т.д.[29]

Материалы дела всегда аргументированы, хотя следует отметить, что нарушения безусловно имели место. Вскоре Г.Г.Бухартовский вынужден был уйти в отставку.

12 сентября 1912 г. уфимским полицмейстером был назначен надворный советник Серафим Алексеевич Шамлевич. В силу известных исторических событий ему суждено было стать последним руководителем Уфимской полиции. Он был приглашен Уфимским губернатором из Новгородской губернии.

С.А.Шамлевич родился 1 июля 1873 г. в Валдайском уезде Новгородской губернии. Происходил из семьи потомственных дворян. После окончания Чугуевского юнкерского училища 9 апреля 1891г. вступил на военную службу рядовым 107 пехотного Троицкого полка. В последующие годы проходил службу на различных командных должностях. В декабре 1901 г. в звании поручика зачислен в запас. Дальнейшая деятельность С.А.Шамлевича связана с работой в органах общей полиции Новгородской губернии, где он прошел сложный и тернистый путь от станового пристава до начальника уездного полицейского управления. С.А.Шамлевич принимал участие в русско-японской войне 1904—1905 гг., командовал ротой во 2-ой Манчжурской армии. За мужество и храбрость, проявленные в боях, награжден темно-бронзовой медалью в память о русско-японской войне и орденом Святого Станислава III степени.

Приняв дела, С.Шамлевич начинает активно заниматься укреплением дисциплины кадрового состава, улучшением материальной базы городской полиции. Так, в рапорте от 29 ноября 1912 г. на имя губернатора он аргументированно просит решить вопрос об увеличении штатов. «Штаты полиции, введенные в г. Уфе в 1909 г. при численности населения в 80000 жителей, в настоящее время, в виду увеличения его до 106290 (сведения к 1 января 1912 года) являются не отвечающими тем требованиям, которые предъявляются к ней, в особенности это замечается в отношении к городовым, число коих по нормальному расчету (1:400) должно выражаться — 271, между тем городовых существует лишь 160»[30]. Следовательно, некомплект городовых составлял 111 человек или 41% от нормы. Далее в документе отмечается, что «расход на разные служебные наряды настолько велик, что представляется возможным выставлять лишь 28 постов, а принимая во внимание, что город имеет площадь 30 кв. верст, то становится ясным, что постовая сеть, имея верстовые (в среднем) ячейки, не может вполне обслуживать город; сгущая же

посты к центру, приходится обнажать окраины города, т.е. как раз те районы, которые нельзя, в целях предупреждения и пресечения преступности и хулиганских выступлений оставить без наблюдения, в виду проживания в них неблагонадежного в нравственном отношении элемента»[31].

Кроме недостающих согласно нормам штатов городовых, полицмейстер также просил увеличить число штатов околоточных надзирателей с 15 до 25[32].

С.А.Шамлевичу принадлежала инициатива по открытию полицейского музея при управлении. В своем рапорте губернатору от 27 мая 1913 г. полицмейстер отмечает, что все вещественные доказательства совершенных преступлений (лекарственные отравы, оружие и патроны, кровяные пятна, воровские инструменты, собрание шифрованных писем и ключей к ним, фотографии преступников и т.д.) необходимо сосредоточить в полицейском музее с последующей их систематизацией по соответствующим отделам[33]. При нем в губернском центре было открыто первое в крае учебное заведение по подготовке урядников полицейской стражи. Уфимский полицмейстер активно работал над составлением и изданием нормативной базы полицейской службы. В 1916 г. им была подготовлена книга «Служба Уфимской городской полиции в инструкциях, правилах и приказах по полиции, изданных Уфимским полицмейстером за 1912—1915 гг.»[34]. Автор отмечал, что «при занятии должности Уфимского полицмейстера мною было замечено отсутствие в Городской полиции общей сорганизованности в смысле распределения обязанностей между отдельными должностными лицами городской полиции и отсутствие точного обозначения самих обязанностей (каждый агент полиции нес службу, как понимал и как хотел). Между тем ни одна служба не нуждается в сорганизованности отдельных агентов так, как полиция»[35]. Далее автор отмечает, что «в продолжение трёх лет издаваемыми мною приказами по полиции я стремился дать деятельности полиции необходимое направление... Предлагая настоящее издание чинам вверенной мне полиции к руководству, объявляю, что с изданием настоящего сборника все приказы руководящего характера, не вошедшие в состав его или не отвечающей редакции, считать отмененными»[36]. В данной книге публикуются наставления сотрудникам городской полиции. Читателям будет не безынтересно познакомиться с ними, так как многие положения актуальны и для современной полиции.

Ниже публикуется оригинал текста наставлений уфимского полицмейстера С.А.Шамлевича:

«1. Каждый служащий в полиции, питая в душе своей непоколебимую преданность ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ, должен исполнять службу ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА по совести, помятую священные слова принятой им присяги при определении на службу. Поэтому он должен быть неподкупно честен, безусловно правдив, вести жизнь нравственную, трезвую и ни в чем не зазорную, исполнять свои обязанности ревностно, выказывать на службе терпение, рассудительность, мужество и решительность. Вне службы вести себя с достоинством и прилично, быть уживчивым по отношению к товарищам по службе, а с публикою вежливым, предупредительным и всегда готовым бескорыстно оказывать законное содействие лицам, обращающимся к его помощи и защите, в особенности же потерпевшим от действий злонамеренных лиц.

2. Каждый чин полиции при исполнении служебных обязанностей в публичных местах, на дежурствах, в нарядах и т.п. должен быть со всеми вежлив,

серьезен и сдержан. Суетливость, оскорбительное обращение и резкость в словах или в действиях вредят делу и унижают его достоинство. Вообще он обязан избегать всего того, что может обратить на него внимание и должен быть особенно осторожен во время праздников, на многолюдных собраниях и в местах большого стечения народа, где малейшая неосмотрительность, резкость или излишняя требовательность может поставить его в трудное или даже опасное положение.

3. Прием всевозможных подарков и вознаграждений от частных лиц и вообще получение незаконных льгот и выгод воспрещается; равным образом воспрещается водить кого-либо бесплатно в увеселительные места.

4. Чины полиции есть блюстители порядка, благочиния и спокойствия, оберегающие личность и собственность каждого.

5. Наблюдая за приличием и благопристойностью других, чины полиции должны всегда подавать в этом пример собою.

6. Чины полиции должны заботиться о сохранении за собой и своими сослуживцами доброго имени и чести своего служебного звания.

7. Приказания начальства исполнять быстро и точно.

8. К старшим относиться почтительно.

9. Классным чинам полиции во время дежурств в собраниях, клубах, театрах, маскарадах и проч., воспрещается отвлекаться от службы и распивать спиртные напитки, присаживаться к компаниям знакомых, участвовать в карточной игре и проч., а также подходить к буфету.

10. Городовым, находящимся в нарядах, воспрещается сидеть, публично курить, грызть семечки и заниматься праздными разговорами»[37].

За период работы в г.Уфе С.А.Шамлевич неоднократно поощрялся приказом губернатора и министра внутренних дел, был награжден орденом Св.Станислава II степени. Он был женат на дочери управителя Орловско-Витебской железной дороги О.А.Голубевой, воспитывал двух дочерей Ольгу и Елену. После Февральской революции 1917 г. С.А.Шамлевич был уволен в отставку.

Ниже приводим полный список Уфимских полицмейстеров, работавших в период с 1863 по 1917 года.

1. Коллежский асессор Николай Алексеевич Сысоев (1863—1869 гг.)
2. Коллежский асессор Николай Николаевич Мотрохин (1869—1872 гг.)
3. Майор Абдулвали Абдуллович Давлетшин (1873—1875 гг.)
4. Коллежский асессор Александр Егорович Мистров (1876—?)
5. Губернский секретарь Николай Матвеевич Иванов (1878—?)
6. Коллежский асессор Дмитрий Егорович Соколов (1883 г.)
7. Коллежский асессор Павел Борисович Панфилов (1883—1889 гг.)
8. Надворный советник Николай Николаевич Макаровский (1889—1894 гг.)
9. Коллежский асессор Федор Тимофеевич Смирнов (1894—1903 гг.)
10. Надворный советник Генрих Генрихович Бухартовский (1903—1911 гг.)
11. Надворный советник Серафим Алексеевич Шамлевич (1912—1917 гг.)

Примечания

[1] История Башкортостана с древнейших времен до начала 60-х гг. XIXвека в Уфе. 1996 г. С.262.

[2] *Гвоздикова И.М.* История города Уфы по страницам одной рукописи. «Ватандаш» 1999 . №1 С.191.

[3] ПСЗРИ. Собр.1. Т.XXVII. №20099.

[4] ГАОО. Ф 6. Оп.3. Д.2526. Л.5-6.

[5] *Сичинский Е.П.* Полиция Южного Урала в период кризиса самодержавия М. 2005г. С.28.

[6] ЦГИА РБ. И-1. Оп.1 Д.402. Без пагинации. (Автор выражает свою признательность д.и.н. профессору Б.А.Азнабаеву за помощь в поиске документа).

[7] ЦГИА РБ Ф. И – 1. Оп.1. Д.402. Без пагинации.

[8] Там же.

[9] ЦГИА РБ. Ф. И-1. Оп.1. Д.1326. Без пагинации.

[10] ЦГИА РБ. Ф. И-1. Оп.1. Д.1326.

[11] ЦГИА РБ. Ф. И-3. Оп.1. Д.6.Л.122.

[12] ЦГИА РБ. Ф. И-9. Оп.2. Д.3.Л.236.

[13] Вестник Уфимского земства. 1881 вып.4. — С.17.

[14] Русские военные востоковеды до 1917 г.: Биобиблиографический словарь / М.К.Басханов. М.: Вост. лит., 2005. С.74.

[15] ЦГИА РБ. Ф. И-9. Оп.2. Д.7. Л.250—252.

[16] Там же. Ф. И-9. Оп.2. Д.12. Л.4-5.

[17] Благотворительные учреждения России. СПб., 1912. С.113.

[18] ГАРФ. Ф.102. Оп.1891. Д.1544. Л.12—16.

[19]ЦГИА РБ. Ф.И-11. Оп.3. Д.3. Л.1—6.

[20] Там же. Л.5.

[21] *Минцлов С.Р.* Уфа, Из книги «Дебри жизни». Уфа, 1992. С.9.

[22] *Чекалихин А.* Губернатор и полицмейстер // Уфа. 2003. №6. С.44.

[23] ЦГИА РБ. Ф.И-9. Оп.2. Д.75. Л.124.

[24] ЦГИА РБ. Ф.И-9. Оп.2. Д.75. Л.5.

[25] Там же.

[26] Справочная книга г.Уфы. Уфа, 1908. С.180.

[27] ЦГИА РБ. Ф.И-11. Оп.1. Д.1313. Л.60.

[28] ЦГИА РБ. Ф. -11. Оп.1. Д.1528. Л.126—127.

[29] Там же. Л.127—128.

[30] ЦГИА РБ. Ф.И-9. Оп.2. Д.97. Л.60.

[31] ЦГИА РБ. Ф.И-9. Оп.2. Д.97. Л.60.

[32] Там же.

[33] Там же. Ф.И-9. Оп.1. Д.924. Л.1.

[34] Служба Уфимской городской полиции в инструкциях, правилах и приказах по полиции, изданных Уфимским Полицмейстером за 1912—1915 гг. Уфа, 1916 г.

[35]Там же. С.2.

[36] Там же. С.3.

[37] Там же С.4—5

Энгель ЗАЙНЕТДИНОВ,
кандидат экономических наук

У ИСТОКОВ БАШКИРСКОЙ НЕФТИ

К 80-летию открытия первого в республике месторождения

Почти 200-летние поиски «черного золота» на башкирских землях привели к замечательному успеху — в мае 1932 г. было открыто первое в республике Ишимбаевское месторождение нефти. Оно — детище первой советской пятилетки, результат политики индустриализации страны, когда был взят курс на приближение промышленных предприятий к источникам сырья и, наоборот, поиски новых запасов природных ресурсов в центральной части страны, и ликвидацию неравенства развития отдельных регионов СССР.

Советское государство с первых же лет своего существования проявляло постоянную заботу о молодой Башкирской республике. Уже в 1919 г. В.И.Ленин поручил развернуть геолого-разведочные работы в Урало-Эмбинском районе, в т.ч. и в Уфимской губернии, выделив для этого 15 млн рублей. Но в силу ряда объективных причин они закончились безрезультатно, хотя и было пробурено несколько десятков мелких разведочных скважин. В мае 1929 г. в республику направляются 3 геологические партии Государственного исследовательского нефтяного института (ГИНИ), одну из которых возглавил А.А.Блохин; а уже в 1931 г. здесь работали 6 геологосъемочных и 4 геофизических партий. В июне 1929 г. была образована Стерлитамакская нефтеразведка конторы «Уралнефть», на базе которой 27 октября 1930 г. создается первое нефтяное предприятие республики — Стерлитамакская районная контора по бурению. В 1932 г. вблизи д.Ишимбаево были пробурены первые 4 глубокие разведочные скважины, в двух из которых получены фонтаны нефти. В июне 1934 г. на карте республики появляется первый рабочий поселок нефтяников — Ишимбай. Правительство страны ценой неимоверных усилий изыскивает немалые средства для ускоренного развития нового нефтяного района. Ишимбайскую нефтяную целину поднимала вся страна. В августе 1936 г. вступил в эксплуатацию первенец башкирской нефтепереработки — Ишимбайский НПЗ, в ноябре 1937 г. — первый нефтепровод на территории республики Уфа—Ишимбай. Уже в 1936 г. республика добыла почти миллион тонн нефти (967,7 тыс.т.). Башкирию по праву стали называть республикой нефти. Все это стало возможным благодаря героическому труду тысяч посланцев со всей страны.

Газета «Красная Башкирия» в номере, посвященном 10-летию башкирской нефти, писала: «Страна по заслугам оценила их труд: 15 ишимбайских нефтяников награждены высшими правительственными наградами. Среди них мастера по добыче нефти Маттыгулин, Бурангулов, геолог Лапина, инженер по сложным работам конторы бурения Логинов, зав. группой бурения Логи-

нов, Юлдашбаев и др.»[1]. Башкирский обком ВКП(б) и Президиум ЦИК БАССР, учитывая особые заслуги первооткрывателя башкирской нефти геолога Алексея Александровича Блохина, в январе 1933 г. ходатайствовали перед руководством страны о награждении его орденом Ленина. Но награждение по невыясненным причинам не состоялось[2]. По одной из версий, это ответная реакция на его чрезмерную принципиальность и прямоту, осуждение политика страны по поиску «врагов» и «вредителей» среди специалистов нефтяной промышленности.

Изучая список награжденных нефтяников, нельзя не обратить внимание на то, что среди них нет ни одного руководителя или главного специалиста первых предприятий нефтяной промышленности республики: К.М.Прица, К.А.Ходырева, Л.Р.Сидорова, С.М.Ганшина, Р.З.Бучацкого, Н.Ф.Самострелова, Л.Р.Боярогло, П.Ф.Михалева, А.Ф.Борзенко, А.Б.Петерсона, И.Н.Опарина, К.И.Астафьева и др. Более того, на протяжении почти 60 лет эти фамилии замалчивались, т.к. они в 1936—1938 гг. были объявлены «врагами народа». Их личные дела пылились в архивах НКВД и долгие годы были недоступны для исследователей. Даже в 2-х томном сборнике «Башкирских нефтяников славные имена», изданных в 1997 и 2002 г., нет их фамилий. Их вклад в создание нефтяной промышленности республики огромен: именно им удалось при отсутствии всякой инфраструктуры (дорог, транспорта, жилья, электроэнергии, специалистов и.т.д.) в короткие сроки создать нефтяную промышленность республики. Лишь в последнее 10-летие были предприняты робкие попытки рассказать о них, их трагической судьбе. Но, к сожалению, эта информация была весьма поверхностна, не увязана с состоянием отрасли в целом и морально-психологическим климатом в стране в те годы.

Для того, чтобы понять все сказанное, необходимо сделать небольшой экскурс в историю создания советской нефтяной промышленности. В результате огромных разрушений, причиненных гражданской войной и интервенцией, добыча нефти в стране в 1920—1921 гг. снизилась до 3,8 млн т. против 10,3 млн т. в 1913 г. В результате принятых срочных мер (национализация и техническое перевооружение отрасли и т.д.) за годы НЭП добыча нефти за 1926—1927 гг. возросла до 10,5 млн т. Согласно планам 1-ой пятилетки (1928—1932 гг.) в 1932 г. добыча нефти должна была возрасти до 26,5 млн т., а фактически она составила лишь 22 млн т. Вторая пятилетка (1933—1937 гг.) в нефтяной промышленности также не была выполнена, особенно сильно были провалены планы 1937 г. На Всесоюзном совещании нефтяников в феврале 1938 г. нарком тяжелой промышленности СССР Л.М.Каганович отмечал: «Пятилетка наметила добыть 44 млн т. нефти, сделали 28,5 млн т. ... По выработке бензина пятилетка наметила 6,5 млн т., а фактически мы получили 3 млн т. По керосину наметили 7,5 млн т., а выполнили мы 6,1 млн т. ...»[3]. По тресту «Башнефть» была аналогичная картина. Так, планы по добыче нефти были выполнены: за 1934 г. на 56,9%, за 1935 г. — 82,3%, за 1936 г. — 96,8%, по бурению — 62,0%, 90,6% и 98% соответственно. При этом надо учесть, что планы по добыче нефти за 1934—1936 гг. выросли более чем в 9 раз (от 110 тыс. т. до 1 млн т.). Ясно, что основной причиной невыполнения планов была их нереальность, недостаток и низкое качество оборудования, запчастей, низкая квалификация кадров и т.д. Обе пятилетки оказались проваленными. Вместо обстоятельного анализа создавшегося положения начали искать виновных и все сводить к вредительству.

Вообще-то поиски «врагов» в нефтяной промышленности страны начались еще раньше. 26 февраля 1920 г. В.И.Ленин подписал постановление Совнар-

кома, в котором предусматривался повсеместный учет лиц в возрасте от 18 до 50 лет, работающих в нефтяной промышленности... независимо от срока работ в этой области. Они приравнивались к военнообязанным и при необходимости подлежали мобилизации[4]. Советская власть была вынуждена призвать на служ-бу видных нефтяников царской России, многие из которых являлись членами акционерных обществ, принадлежащих ранее иностранным компаниям, состояли в буржуазных политических партиях или были офицерами царской армии. Учитывая их особую «классовую сущность», новая власть могла в любое время их задержать, часто по надуманным поводам. Так, в марте 1920 г. был арестован один из видных российских специалистов нефтепромыслового дела И.Н.Стрижов. Но из-за протестов со стороны ученых через месяц его освободили. Вскоре его опять арестовали, и в начале июня 1920 г. выпустили. Только после его переезда в Москву грозненские чекисты оставили И.Н.Стрижова в покое, как оказалось позже, только на время. Спасаясь от произвола местных органов ВЧК, в Москву и в другие регионы перевелось немало опытных нефтяников, которым органы периодически напоминали об их прошлом. Так, в 1921 г. по «делу нобелевцев» было арестовано несколько бывших служащих шведской нефтяной фирмы «Товарищество нефтяного производства братьев Нобелей», которых обвинили в том, что они, якобы, получали из-за границы определенные суммы вознаграждения. Были арестованы профессор М.М.Тихвинский, заведующий техническим отделом «Главконефти» В.К.Истомин и др. Но это была обычная практика фирмы, которая всегда заботилась о своих сослуживцах, испытывающих материальные затруднения[15].

После завершения этого и других подобных дел в феврале 1921 г. принимается решение Президиума ВЧК «Об усилении тайной агентуры в топливных главках ВСНХ и топливных органах НКПС, как в центре, так и на местах»[5]. Карательные органы уже тогда создали шаблон, по которому строились все последующие политические дела. Например, по «Шахтинскому делу» (1928—1930 гг.) были арестованы видные ученые-специалисты по нефтяной геологии Н.Н.Тихонович (был осужден на 10 лет) и К.П.Калицкий (был затем оправдан), так же на 10 лет осужден старший директор Директората нефтяной промышленности Главгортопа ВСНХ СССР И.Н.Стрижов (по рангу он фактически был министром нефтяной промышленности страны. — **Прим. автора**), осужден на 10 лет инженер Новогрозненского района С.Я.Тер-Мкртчан и др. В 1930—1931 гг. проходит очередной громкий процесс «Дело о Промпартии», по которому были арестованы ряд ведущих специалистов Главного сланцевого комитета страны.

В 1930 г. газета «Известия» опубликовала разгромную статью академика И.М.Губкина «Сорвать строительство нефтяной промышленности вредителям не удалось». В его руках тогда была сосредоточена огромная власть по руководству нефтяной промышленностью страны и он тогда еще пользовался полным доверием И.В.Сталина. В статье Губкин назвал главные задачи и объекты «вредительства» в отрасли и одного из главных «вредителей» — И.Н.Стрижова, поддержал «колоссальное возмущение... огромных масс рабочих и трудящихся, ибо мы имеем дело с совершенно неслыханным вредительством, низкой позорной изменой и лакейским пресмыкательством перед международным капиталом»[6]. Естественно, что статья была встречена на местах, как руководство к действиям по разоблачению врагов.

Поиски врагов особенно усилились после выхода постановления ЦК ВКП(б) от 15 ноября 1930 г. о мерах по дальнейшему развитию нефтяной промышленности, когда борьба за выполнение этого постановления тесно

увязывалась с ликвидацией вредительства. Начальник «Главнефти» страны С.М.Ганшин в статье «За нефтяную пятилетку» особо подчеркнул: «Не надо забывать, что вредители именно нефтяную промышленность избрали одним из главных центров для своих подрывных действий»[7]. Несмотря на свои заслуги перед отраслью и поддержку курса партии по вопросам «вредительства», самому С.М.Ганшину в 1937 г. пришлось сполна познать всю жестокость и чудовищность карательной системы страны. Доктора технических наук, профессора А.М.Шаммазов и Б.Н.Мастобаев так оценили ситуацию в отрасли в те годы: «Именно в этот период идеология выходит на первый план, абсолютно не считаясь с реальными и научными фактами..., в эти же годы нефтяная промышленность начинает нести первые потери, как в кадрах, так и в не всегда правильных направлениях ее дальнейшего развития»[8].

Печать, радио, руководители всех уровней, партийные и профсоюзные органы призывают граждан к бдительности, к поиску врагов. Массовая истерия, шпиономания, различные версии о готовящихся терактах, публичные покаяния в якобы совершенных или готовящихся преступлениях охватили всю страну. Почти все были заняты поисками «врагов»: одни «капали» в органы со зла, для сведения личных счетов, а другие — чтобы заявить о себе, сделать карьеру и, самое главное, создать для себя алиби. Уже мало было высказаться в поддержку курса партии в этом вопросе, а нужно было вносить конкретный вклад в его реализацию. Кадры промышленности и других отраслей народного хозяйства страны «усиливаются» членами партии под лозунгом: «Нейтральные специалисты — база для вредительства».

Многие исследователи утверждают, что все репрессии осуществлялись по команде «сверху», по указанию И.В.Сталина. Действительно, в этот период в стране были созданы такие репрессивные органы как Военная коллегия Верхов-

Панорама 30-х годов

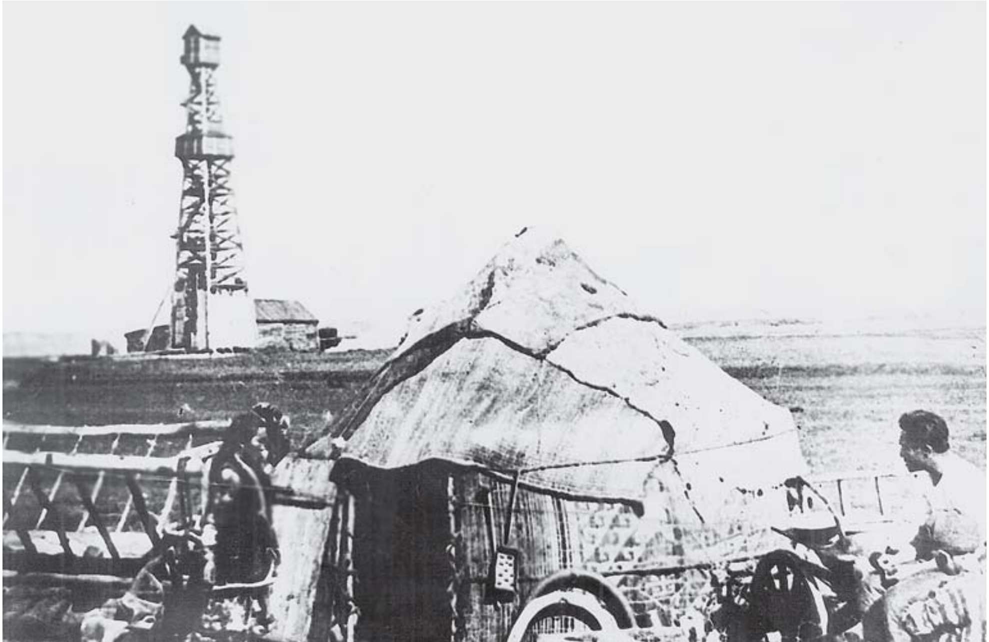

ного Суда СССР, Трибуналы войск и Особые коллегии НКВД, «тройки», особые совещания, которые руководствовались шаблонами и указаниями, подготовленными «наверху». Но, как правило, конкретные жертвы выбирались на местах и были результатом преднамеренных фальсификаций и наветов.

Башкирия до 1932 г. не располагала собственными кадрами горного дела и ее нефтяная промышленность создавалась специалистами из Москвы, Ленинграда, Баку, Грозного, Майкопа, Верхнее-Чусовских Городков и др. Реализуя курс страны на «коренизацию управления» (т.е. привлечение к этому лиц коренной национальности), в нефтяную промышленность республики было направлено большое количество местных членов партии и комсомольцев, как правило, не имеющих высшего образования и опыта работы в промышленности, но пользующихся поддержкой местных парторганов. В результате между «варягами» и «местными» имели место конфликты, вызванные разными подходами к решению хозяйственных вопросов, подбору кадров, сути партийной работы и т.д. Иногда они просто не понимали друг друга, особенно, когда дело касалось инженерных решений. Видимо, такая ситуация наблюдалась и в других регионах, поэтому в стране начинается устранение допущенных «национальных перегибов» и проводится курс на замену «буржуазных» специалистов «красными». Все это приводило к усилению конфликтов в коллективах, иногда явных, а зачастую скрытых.

После многочисленных арестов в 1929—1931 гг. нефтяная промышленность, как и все народное хозяйство страны, начинает испытывать недостаток в специалистах, поэтому даже в центральный орган управления страны начинают возвращать вчерашних «врагов» и «вредителей». Но ОГПУ в марте—апреле 1933 г. раскручивает новое «Дело о контрреволюционной вредительской диверсионной и шпионской организации в нефтяной промышленности», по которому было арестовано 144 человека, в т.ч. 19 высокопоставленных работников «Главнефти». Их обвиняют в организации диверсий, особенно в глубоких скважинах «Грознефти», выработке заведомо некачественных нефтепродуктов, приведших к срыву посевных компаний 1932—1933 гг., применении неправильных конструкций новых скважин, не позволяющих вскрывать полностью нефтеносные толщи пород и т.д. Многие из арестованных были осуждены на большие сроки заключения, а руководитель отрасли С.М.Ганшин был переведен управляющим трестом «Востокнефть», а после организации треста «Башнефть» стал его первым управляющим.

Вот в такой напряженной обстановке зарождалась нефтяная промышленность республики, что, естественно, привело к «текучести» руководящих кадров. В момент получения первого нефтяного фонтана 16 мая 1932 г. в республике было всего 2 нефтяные организации: Стерлитамакская контора разведочного бурения и Ишимбайский нефтепромысел. В мае 1932 г. на их базе создается Ишимбайская контора бурения и эксплуатации, управляющим которого назначается А.И.Сидоров, ранее возглавивший одну из разведок треста «Уралнефти», техническим руководителем — Л.Р.Боярогло, до этого работавший техноруком разведки в Стерлитамаке после окончания в 1929 г. Московской горной академии, один из первооткрывателей Ишимбаевской нефти. А.И.Сидоров длительное время болел и в сентябре 1933 г. был освобожден от занимаемой должности. Болезнь спасла его от репрессий 1937 г. Вместо него управляющим конторой назначается А.Ф.Борзенко, ранее работавший заместителем управляющего конторой. В конце 1933 г. на базе конторы бурения и эксплуатации создается Ишимбаевский промысел, директором которого по рекомендации «Главнефти» с января 1934 г. назначается Н.В.Самострелов — выпускник Московской горной академии, а А.Ф.Борзенко переводится главным

инженером промысла по бурению. Одновременно происходит смена руководства треста «Востокнефть», до конца 1933 г. его возглавлял Р.З.Бучацкий — бывший заместитель председателя Пермского окружного исполкома. В связи с назначением управляющим трестом С.М.Ганшина, Р.З.Бучацкий переводится его заместителем. В 1934 г. управление треста «Востокнефть» переводится из Свердловска в Уфу. С 1 сентября 1935 г. на базе «Востокнефти» образуются 2 новых треста: «Востокнефть» в г.Уфе, затем переводится в Самару (управляющий К.Р.Чепиков) и «Башнефть» в г.Стерлитамаке (управляющий С.М.Ганшин). Р.З.Бучацкий с декабря 1934 г. — директор Ишимбайского промысла (с правами заместителя Управляющего трестом «Башнефть»), а Н.В.Самострелов переводится главным инженером промысла, А.Ф.Борзенко — главным инженером промысла по бурению. В 1936 г. управление треста «Башнефть» переводится в Ишимбай, где в том же году создается Ишимбайская контора бурения во главе с М.П.Сметаниным. Все руководители были с опытом работы в нефтяной промышленности, все имели хорошее образование и приехали из Москвы, а электромеханик А.П.Санников из Харбина (Китай). Главный геолог треста Я.П.Давидович в 1924 г. окончил Ленинградский горный институт, владел английским и немецким языками, ранее работал заместителем директора геолого-разведочной конторы в Казахстане.

В 1932 г. создается партком ишимбайских нефтяников, секретарем которой избирается бывший работник Стерлитамакского РК ВКП(б) Нургалеев, председателем профкома — Гильманов, до этого работавший в Башоблсовпрофе. Вскоре состоялись перевыборы, на которых секретарем парткома избрали бывшего помощника прокурора республики, а затем сотрудника обкома партии Г.И.Исмагилова, а его заместителем и председателем профкома — С.Ш.Бикбова. На биографии последнего хочется остановиться более подробно. Родился он в 1908 г. в семье бедняка в деревне Старо-Бикметово Бирского уезда. С 14 лет стал работать писарем сельсовета, в 1927—1928 гг. учился в областной партшколе, с 1928 г. член ВКП(б), в 1929 г. — секретарь канткома партии, в 1930 г. — редактор областной молодежной газеты, с 1931 г. работа в Башоблсовпрофе. Вот таков был расклад «сил» в руководстве нефтяной промышленностью республики на тот период. Подробно рассказываю о них, т.к. они являлись самыми значимыми фигурами в последующих трагических событиях.

С самого начала работы в Ишимбаево Г.И.Исмагилова и С.Ш.Бикбова партком и профком постоянно занимались ревизией действий руководителей нефтяных предприятий: их обвиняли в недостаточном внимании к партийной работе, в неправильном подборе кадров и использовании выделенных ресурсов и т.д. Они считали, что кадровые вопросы целиком и полностью должны решать парторганы. Но применить меры партийного взыскания к таким руководителям, как С.М.Ганшин, Р.З.Бучацкий и др. они не могли, т.к. по практике тех лет они состояли на партучете в вышестоящих парторганах. Поэтому Исмагилов и Бикбов обращаются вначале в Стерлитамакский ГК ВКП(б) с жалобами на неправильные (с их точки зрения) действия хозяйственных руководителей. Бюро горкома партии было вынуждено рассмотреть эти докладные записки на заседании 17 июня 1933 г. Горком партии всячески старался примирить конфликтующие стороны, но Исмагилов и Бикбов начинают писать уже в обком партии, добавив к обвинениям в адрес руководителей нефтяной промышленности жалобы на бездействие ГК ВКП(б), в первую очередь его секретаря И.Л.Журбенко. Они просили отменить решение бюро горкома партии, которое, на их взгляд, не способствует оздоровлению обстановки в нефтеразведке, развитию критики и самокритики, не позволяет проверять бывших черносотенцев, бап-

тистов, кулаков и т.д., которые Бучацким оцениваются как лучшие работники и т.д. Еще ранее С.Ш.Бикбов так отзывался о Р.З.Бучацком: «Где нужно и не нужно хвалит американские порядки, подчеркнуто носит американскую спецовку (джинсы). У него органическая неприязнь к низовым партийным, советским органам и органам НКВД». В 1933 г. С.Ш.Бикбов направляет письмо с разоблачением Бучацкого руководителю Уральской комиссии по чистке партийных рядов Ройману. Далее последовали такие же доносы Исмагилова и Бикбова в органы НКВД республики и страны, где к вышеназванным обвинениям добавляются обвинения в адрес отдельных работников обкома партии. Так, в августе 1936 г. Г.И.Исмагилов пишет в Башкирский комитет партийного контроля: «Бучацкий, как сильный характером человек, с исключительными способностями познавать слабости людей, увидел в Марнянском (заведующем промышленным отделом обкома ВКП(б). — **Прим. автора**) довольно экспансивного, живущего, в основном, по настроению человека. В 1936 г. Марнянский сказал: «Если бы в Башкирии было 10—15 таких хозяйственников, как Бучацкий, то дела в Башкирии пошли бы быстрее». Бучацкий на заседании бюро обкома партии заявил: «Исмагилов хочет привесить мне троцкисткий хвост..., я не хочу работать с таким секретарем. Исмагилов накапливает факты и фактики против меня и дискредитирует... Исмагилов... давно утвердился во мнении, что Бучацкий — неразоблаченный троцкист и махновец».

Р.З.Бучацкий

К поиску врагов среди нефтяников Ишимбая активно подключается газета «Башкирская вышка», которая еще в конце 1932 г. опубликовала статью «Расстрелять врагов народа», в которой разоблачался бывший колхозник, а затем нефтяник Нуйков. Везде вывешиваются плакаты: «Помнить и вести борьбу с теми товарищами, которые недооценивают значение факта капиталистического окружения, которые недооценивают силы и значение врага. Сталин».

Вскоре от устных и письменных обвинений органы НКВД перешли к конкретным действиям. В 1936—1938 гг. в стране прокатилась новая волна репрессий. В августе 1936 г. прошел московский процесс по «Делу зиновьевско-троцкисткого террористического центра». Дело это не осталось без внимания и в нефтяной промышленности: журнал «Нефтяное хозяйство» №8 за 1936 г. поместил передовицу «Быть всегда начеку», а в подборке материалов опубликовал статью начальника Главгеологии Наркомата тяжелой промышленности страны академика И.М.Губкина с осуждением «гнусных предателей и убийц С.М.Кирова Л.Д.Троцкого, Г.Е.Зиновьева и Л.Б.Каменева».

Процесс уничтожения «врагов народа» достиг своего апогея в 1937 г., когда в стране пострадали сотни тысяч людей. По каждому району, городу были установлены разнарядки по количеству лиц для репрессирования. 1937 г. начался для отрасли очень тяжело. Во-первых, большие споры вызвали планы по добыче нефти. Первый вариант плана предполагал рост добычи в 1937 г. до 130 млн т. (против 22 млн т. в 1932 г.), следующий вариант — 138 млн т.; В.В.Куйбышев называл цифру 80—90 млн т. Эти цифры были названы после заявления И.М.Губкина о наличии в стране «огромной нефтяной области между Волгой и Уралом, вплоть до Северного Ледовитого океана». Но XVII

съезд ВКП(б) утвердил цифру добычи нефти 46,8 млн т. Даже эта цифра была завышена и невыполнима.

В январе 1937 г. прошел процесс по «Делу параллельного антисоветского троцкисткого центра», по которому был расстрелян заместитель наркома тяжелой промышленности страны Г.Л.Пятаков, которого обвиняли во вредительстве и связях с немецкой разведкой. 18 февраля того же года покончил с собой нарком тяжелой промышленности страны Г.К.Орджоникидзе[15]. В феврале—марте 1937 г. состоялся Пленум ЦК партии, на котором с докладом «О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников» выступал И.В.Сталин. В докладе предлагалось карательным органам направить репрессии не только против классово чуждых инженеров, но и против хозяйственников[9]. Постановление Пленума ЦК ВКП(б) развязывало руки местным органам власти, парткомам и чекистам в борьбе с вредителями. Этим правом особенно сильно воспользовались в Азербайджане (первый секретарь ЦК КП(б) Азербайджана М.Д.Багирова) и БАССР (первый секретарь обкома партии Я.Б.Быкин), которые позже и сами были расстреляны как «враги народа».

В Башкирии первые аресты среди нефтяников начались еще в конце 1936 г.: 16 декабря «взяли» начальника геофизического цеха треста «Башнефть» С.А.Харитонова, затем наступила очередь главного геолога треста Я.Л.Давидовича, старшего наблюдателя партии М.Г.Биряева, старшего геолога ГПК В.П.Скворцова, старшего геолога треста Б.А.Аврова, инженера-электрика А.П.Санникова, начальника ПТО треста С.Я.Мкртчана, начальника стройконторы И.Д.Жорова, главного инженера ГПК П.И.Умникова. У чекистов уже была нарисована схема террористической организации, которую в Уфе, якобы, возглавлял С.А.Харитонов, в Ишимбае — Р.З.Бучацкий, он же выходил на связь с московской группой, возглавляемой Г.Л.Пятаковым, а последний — на связь с немецкой разведкой. Всем арестованным задавался один и тот же вопрос: «Не руководил ли вашей вредительской организацией Бучацкий?» В начале все арестованные отрицали это. Но ... не зря русская поговорка гласит: «Кнут, хоть сам и молчит, а самого упорного разговорить может». Поэтому, уже в апреле 1937 г. С.А.Харитонов «заговорил» о том, что ему было известно о «подготовке Бучацким по заданию Пятакова теракта против Орджоникидзе...». Далее в список тех, против кого готовил теракт Бучацкий, вошли (по показаниям Харитонова) секретари обкома партии Я.Б.Быкин и А.Р.Исянчурин[10].

Р.З.Бучацкого арестовали в своей квартире в Ишимбае 4 апреля 1937 г. Даже чекисты, пришедшие с ордером на арест, были удивлены его спартанским жильем, т.к. в описи его имущества значились «железная кровать с досками вместо сетки, самодельный стол с табуреткой, котелок, сковородка, фонарь, несколько книг и брюки-галифе». Впрочем и ранее, когда начиналось освоение Ишимбаевского месторождения нефти, он, как и многие другие, жил в палатке. По отзывам нефтяников, работавших с ним, он был очень пунктуальным, заботливым и внимательным человеком, хорошим организатором и пользовался большим авторитетом в коллективе. Следователь Глухов на первых допросах упорно добивался от Бучацкого признания его связей с Пятаковым, с которым он встречался как управляющий трестом «Востокнефть» по служебным делам (по вопросам поставок оборудования и материалов, строительству железной дороги и нефтепровода Уфа—Ишимбаево и т.д.). Следователя так же интересовало отношение Бучацкого к строительству рабочего поселка Ишимбай и Ишимбайского НПЗ. Он не отрицал, что вначале был против строительства этого завода, т.к. уже было принято решение о строительстве Уфимского

НПЗ, более мощного и оснащенного импортным оборудованием, и уже был построен нефтепровод Уфа—Ишимбай; и здесь он оказался прав — спустя почти 50 лет Ишимбайский НПЗ был ликвидирован. Его обвиняли так же в том, что он неправильно выбрал место для строительства рабочего поселка, хотя современный г.Ишимбай построен на месте, рекомендованном Бучацким.

Несмотря на то, что к Бучацкому, как и к другим арестованным, применялись конвейерная система допросов, самые различные угрозы, жестокое насилие, пытки, заключение в специально оборудованный карцер и обещание свободы в обмен на чистосердечное признание (органам тогда было разрешено применять любые методы допросов), он первые 3 месяца отрицал все предъявленные ему обвинения. Но измученный пытками, 7—8 августа начал «давать» признательные показания: что «растягивал сроки строительства, распылял средства, выбранная площадка для строительства поселка была опасной для здоровья рабочих, в разговорах выражал сомнения по коллективизации сельского хозяйства, в его троцкисто-бухаринскую организацию входили 22 участника, в т.ч. 14 башкирских нефтяников и т.д.».

Кроме ранее арестованных нефтяников в этот список, заранее составленный следователем, входили управляющий трестом «Башнефть» С.М.Ганшин, научный руководитель ЦНИЛ Г.Ф.Маркарян, бывший управляющий геологической службой треста С.А.Фукс, главный инженер промысла Н.В.Самострелов, главный инженер промысла по бурению А.Ф.Борзенко, заместитель директора промысла А.И.Захаров, старший геолог промысла Г.Р.Егер, заведующий группой бурения промысла Л.Р.Боярогло, начальник проектного бюро П.П.Берне, начальник стройконторы Я.С.Кононов, начальник строительства Ишимбайского НПЗ И.И.Новиков[11,12]. Некоторые авторы почему-то считают, что тогда арестовывали лишь ИТР и руководителей. Чтобы картина была полной, следователям нужны были непосредственные исполнители «терактов». Поэтому в мае—июне 1937 г. были арестованы машинисты П.А.Стороженко, П.А.Осипов, шофер А.М.Абрамов, рабочие К.П.Никитин, К.И.Пищаев и др.[10]

Еще более быстрыми темпами разоблачал «врагов» партком промысла во время «чистки» партийных рядов, т.к. исключение из партии автоматически означало понижение в должности или увольнение, и, самое главное, повод для разборок «органами». Так, заместитель директора промысла А.И. Захаров после одного из партсобраний, проходивших с 1 по 5 апреля 1937 г., был понижен в должности до помощника машиниста, а Р.З.Бучацкий исключен из рядов ВКП(б). Как отмечает В.Л.Игнатьев, «с мая 1937 г. по апрель 1938 г. исключены из ВКП(б) более 600 нефтяников Ишимбая»[10]. Конечно, судьба арестованных была предрешена. В последнем слове Р.З.Бучацкий, вновь «признав» себя виновным, просил сохранить ему жизнь, говорил, что его знания и опыт принесут пользу Родине. 25 декабря 1937 г. Военная коллегия Верховного Суда СССР приговорила Р.З.Бучацкого к ВМН (высшей мере наказания) — расстрелу с конфискацией имущества. Приговор был приведен в исполнение в тот же день в Уфе. Такая же учесть постигла С.М.Ганшина (расстрелян 22 августа 1937 г.). Н.В.Самострелова, И.И.Новикова, Я.С.Кононова, В.П.Скворцова, Я.Л.Давидовича, С.Я.Тер-Мкртчана, остальные из вышеназванных 14 «вредителей» были приговорены к различным срокам лишения свободы с конфискацией имущества, например, Л.Р.Боярогло к 20 годам[16]. Единственный из осужденных, кто и в конце процесса не признал себя виновным, был С.Я.Тер-Мкртчан, а А.Ф.Борзенко покончил жизнь самоубийством в камере.

После С.М.Ганшина за 1937—1938 гг. сменилось 3 управляющих трестом «Башнефть». В течение 1,5 месяцев трест возглавлял А.Б.Петерсон, ко-

торого, так же как С.М.Ганшина, отозвали в Москву и репрессировали. Дело дошло до того, что первый секретарь обкома партии Я.Б.Быкин обратился к Сталину с просьбой выделить на «Башнефть» верного человека. В апреле 1937 г. новым руководителем треста назначается инженер И.Н.Опарин, который до этого возглавлял трест «Грознефть», был заместителем управляющего треста «Азнефть», заместителем начальника «Главзолота» страны. Ему была поставлена задача: «ликвидировать последствия вредительства и выявить всех тех вредителей, которые еще не обнаружены»[12]. Но он сам сразу же попал под колпак «органов», о чем красноречиво свидетельствует докладная в КПК при ЦК ВКП(б) от 13 октября 1937 г., в которой проверяющий Иванов пишет, что «улучшения в работе Ишимбайских промыслов не видать..., Опарин не принимает решительных мер к налаживанию производства..., наблюдается массовый простой скважин..., не проверил и не подобрал себе работоспособных людей, ряд участков работы возглавляются выходцами из чуждых элементов, имеющих связь с заграницей..., Опарин окружен такими людьми, которые требуют особого внимания и повседневного контроля и проверки их работы»[13]. Неудивительно, что уже в ноябре 1937 г. И.Н.Опарин был исключен из партии, 11 декабря арестован и 28 августа 1938 г. расстрелян. После ареста И.И.Опарина управляющим треста назначается К.И.Астафьев, который после окончания Грозненского нефтяного института в 1935 г. работал в Ишимбае помощником машиниста, начальником центрального бурсклада и центральной мастерской, директором транспортной конторы. Управляющим треста он проработал до декабря 1938 г.[12]

Не все репрессированные нефтяники республики проходили по делу Бучацкого. Были заведены и другие дела «реставраторов капитализма», «немецко-японских шпионов» и др. Только за 1937 г. было арестовано 86 нефтяников, из которых 33 были расстреляны, 31 получили от 10 до 20 лет лишения свободы, остальные — до 10 лет. Так было обезглавлено руководство только зарождающейся нефтяной промышленности республики, уничтожены лучшие специалисты отрасли. Такая же участь постигла многих партийных и хозяйственных руководителей республики. С 4 октября 1937 г. были арестованы как враги народа 274 человека, из них 82 партработника, в т.ч. первый секретарь обкома партии Я.Б.Быкин, второй секретарь А.Р.Исянчурин и т.д.

Говоря о «виновных», нельзя забывать об обвинителях. Следователи, как правило, не имели юридического образования, некоторые из них даже не закончили семилетку. Их задача состояла в том, чтобы выявить как можно больше «врагов», что позволяло им быстрее подниматься по служебной лестнице. За фальсификацию и садистские приемы ведения допросов в 1939 г. были расстреляны нарком внутренних дел БАССР Медведов, начальник 3-го отдела УГБ НКВД республики Альбицкий. Следователь Глухов, который вел дело Бучацкого, в 1939 г. был признан виновным в совершении преступления по статье 193—17 п. «а» УК РСФСР и осужден. С.Ш.Бикбов в конце июня 1935 г. был освобожден от обязанностей председателя профкома промысла в связи с избранием секретарем парторганизации строительства Уфимского НПЗ. По словам Исмагилова, это произошло потому, что «обком партии не мог держать 2 национальных работников на промысле». В Уфе опять разгорается конфликт между С.Ш.Бикбовым и И.Л.Журбенко. Последний работал в Уфе первым секретарем Сталинского райкома партии. И, как результат, в мае 1936 г. бюро обкома партии освобождает С.Ш.Бикбова от обязанностей секретаря парткома. Вскоре он уезжает учиться в Бакинскую промакадемию. С 13 сен-

Монумент в честь первооткрывателей башкирской нефти в г.Ишимбае.

тября 1937 г. И.Л.Журбенко, якобы, «за связь с Р.З.Бучацким» был снят с должности и в июле 1938 г. расстрелян с конфискацией имущества.

Интересный эпизод приведен в книге О.Б.Шарафутдинова и Ю.В.Уткина: «С.И.Кувыкин познакомился с С.Ш.Бикбовым во время ликвидации Кинзябулатовского фонтана в 1943 г. Он попросил Бикбова рассказать о себе, поделиться своим политическим и практическим опытом работы с людьми. Тот охотно рассказал свою биографию. Говоря о причинах конфликта парткома и хозяйственных руководителей промысла в 1932—1937 гг., пояснил, что тогда было очень мало коммунистов-инженеров, поэтому партком не мог полностью заниматься кадровыми вопросами, а рассмотрением проступков руководителей занимались вышестоящие парторганы. Теперь редко найдется хозяйственник, который будет конфликтовать с парторганами. С.И.Кувыкин не мог спокойно слушать его путанные объяснения. Он смотрел на человека, который... не имея знаний в области нефтяного дела, учил людей добывать нефть, не зная транспорта, руководил транспортной конторой, не имея образования, возглавлял парторганизацию большой стройки... Такой не прощает ошибок, подумал Степан Иванович»[11].

Казалось бы, что из трагических событий 1936—1938 гг. должны были сделать правильные выводы и такое больше никогда не повторится. Но в военные годы (1941—1945 гг.) в стране прокатилась новая волна террора, которая опять коснулась и башкирских нефтяников. Повод для этого оказался просто невероятным. Летом 1943 г. бригада бурового мастера М.С.Голякова недалеко от Ишимбая на Кинзябулатовской площади пробурила разведочную скважину №5. Геологи и буровики возлагали на нее большие надежды. Но испытание ее в течении 17 суток закончилось безрезультатно и был подписан акт на ее ликвидацию. В условиях военного времени не хватало труб, поэтому было принято решение извлечь 500 м незацементированных восьмидюймовых обсадных труб. После торпедирования, при подъеме седьмой трубы ударил самый мощной в истории башкирской нефти фонтан. Скважина выбрасывала до 6 тыс. т. нефти в сутки, которая залила всю окрестность и попала в р.Тайрук. На ликвидацию аварии прибыли руководители «Башнефтекомбината» и треста «Ишимбайнефть» С.И.Кувыкин, А.А.Трофимук, И.И.Голодов, А.К.Байрак, Х.П.Сыров и др. Посетил фонтан и первый секретарь Ишимбайского горкома партии С.Ш.Бикбов. Лишь через 7 дней, 25 сентября удалось заглушить фонтан. Пока нефтяники героически боролись с аварией, чекисты с подачи горкома партии завели уголовное дело против

главного геолога треста «Ишимбайнефть» Х.П.Сырова и других лиц. Они обвинялись «в сокрытии от народа Кинзябулатовского месторождения нефти». По настоятельной просьбе С.И.Кувыкина на месте аварии побывали заместитель наркома нефтяной промышленности СССР Н.К.Байбаков и новый первый секретарь обкома партии С.Д.Игнатьев. Благодаря их принципиальности и мужеству удалось прекратить это дело. Более того, по инициативе Н.К.Байбакова некоторые участники этого открытия были награждены: буровой мастер М.С.Голяков — орденом Ленина, управляющий трестом И.И.Голодов — орденом Трудового Красного Знамени и главный инженер и главный геолог треста К.А.Байрак и Х.П.Сыров — орденами «Знак Почета» и т.д. А главному геологу «Башнефтекомбината» А.А.Трофимуку было присвоено звание Героя Социалистического Труда[14]. Чтобы окончательно оградить всех подозреваемых в этом деле от дальнейших нападок «органов», Н.К.Байбаков перевел их в другие регионы страны. Так, И.И.Голодов был назначен начальником комбината «Краснодарнефтегаз», главный геолог конторы бурения И.Сырин переведен в «Крымнефтеразведку», геолог И.Надель — в систему «Газстроя» в Азербайджане. А главный геолог треста Х.П.Сыров был отправлен в длительную командировку на Сахалин. Так были спасены эти специалисты и предотвращены трагические события, подобные происшедшим в 1936—1938 гг.

Хотя добрые имена всех репрессированных башкирских нефтяников сейчас восстановлены, но их огромный вклад в зарождение и развитие нефтяной промышленности республики никак не оценен. Для увековечивания памяти о них Н.К.Байбаков еще в 2002 г. предлагал установить стелу в Ишимбае. К сожалению, это до сих пор не сделано. Их фамилии должны быть включены в летопись башкирской нефти, приближающееся 80-летие которой хороший повод для этого.

Использованная литература

1. Газета «Красная Башкирия». №187, 31 мая, 1942 г.

2. *Живитченко Э.В.* Газета «Нефть Башкортостана» № 49 от 23 декабря 2003 г.

3. Нефть страны советов. Под редакцией В.Ю.Алекперова. М. 2005 г.

4. Декреты Советской власти. Т. 7. М:. Политиздат, 1975 г.

5. *Дзержинский Ф.Э.* — председатель ВЧК ОГПУ. М.: Материк. 2007 г.

6. Газета «Известия» № 324 от 25 ноября 1930 г.

7. *Ганшин С.М.* Журнал «Нефтяное хозяйство» №4—5 за 1931 г.

8. *Шаммазов А.М., Мастобаев Б.Н.* Очерки по истории нефтяной индустрии СССР. Уфа. УГНУ. 1999 г.

9. Журнал «Нефтяное хозяйство» № 4—5, 1937 г.

10. *Игнатьев В.Л.* Ишимбай. Век XX. Уфа. Информреклама. 2005 г.

11. *Шарафутдинов О.Б., Уткин Ю.В.* Линия судьбы. Уфа.: Гелиос АРВ. 2002 г.

12. Сборник. Ветераны. Выпуск 23. М. ЗАО «Издательство «Нефтяное хозяйство». 2002 г.

13. Газета «Нефть Башкортостана» №15 от 10 апреля 2007 г.

14. *Мангушев К.Н., Поляков В.Н., Уткин Ю.В.* Чудесный клад. М.: Советская Россия. 1985 г.

15. *Евдошенко Ю.В.* Неизвестное «Нефтяное хозяйство». 1920—1941 гг. М. ЗАО «Издательство «Нефтяное хозяйство». 2010 г.

16. Книга Памяти жертв политических репрессий в республике «Башкортостан». Т. 1—5. Уфа: Китап 1997, 1999, 2001, 2003, 2005 гг.

Айгуль ХАБИБУЛЛИНА,
доктор исторических наук

СЛАВЯНСКИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕНТРЫ БАШКОРТОСТАНА

Группа славянских народов занимает особое и неповторимое место в богатом соцветии народов Башкортостана.

Русские, украинцы, белорусы... Каждый славянский народ, придя на древнюю землю башкир, принес с собой свою культуру, которая только обогатила башкирскую культуру и культуру народов, проживающих в Башкортостане.

История заселения **русскими** Южного Урала и Приуралья насчитывает более четырех столетий. Первые русские появились в крае во второй половине XVI в., вскоре после присоединения основных земель Башкортостана к Русскому государству. В XIX в. русские на Урале стали в демографическом отношении наиболее крупной этнической группой. Сегодня в республике проживает 1 490,7 тыс. русских, что составляет 36,3% населения республики[1].

История и культура русских Башкортостана неразрывны с многовековой историей и культурой России и единого русского народа, и вместе с тем, они имеют в многонациональном Башкортостане свои региональные особенности и отличия. Для русских Башкортостана характерно сохранение многих светских праздников и народных обрядов[2]. Одним из направлений работы по возрождению самосознания народа, привлечению внимания к истокам своей культуры стала организация на территории республики четырех русских историко-культурных центров — филиалов Государственного учреждения Дом дружбы народов Республики Башкортостан: «Никольский храм», «Надеждино», «Усень-Ивановское» и «Красный Яр».

Историко-культурный центр «Никольский храм» в селе Николо-Березовка Краснокамского района

Краснокамский район расположен в живописных местах у слияния двух воспетых в песнях рек — Агидели и Камы[3]. Районным центром является село Николо-Березовка, в котором одним из первых согласно Указу Президента Республики Башкортостан от 10 июня 1994 г.[4] был организован историко-культурный центр «Никольский храм». Идея создания центра на территории с. Николо-Березовка обусловлена многовековой историей населенного пункта и связанных с ним духовных традиций русского народа.

Основателями села стали русские переселенцы из внутренних губерний, прибывшие в долину реки Березовки (исконное башкирское название — Ҡайынлыҡ), где в десяти верстах ниже устья Буя, на левом низком берегу образовали большое село Николо-Березовка, одно из самых древних поселений этого края. Выбор данного места, по мнению исследователей, был обоснован наличием переправы через реку, здесь же была установлена деревянная крепость, охраняемая бежавшими в эти края казаками. А по преданию, село было заложено на месте явления купцам образа Николая Мирликийского, в честь которого воздвигли храм. В окрестностях церкви стали селиться люди, что дало начало селу[5]. В 1621 г. село Березовка (Никольское) насчитывало 80 крестьянских и один бобыльский двор. Всего у березовцев в 1621 г. в пользовании было 48 четвертей пахотной земли, или 24 десятины (1 дес. = 1,09 га). Предполагается, что не землепашество составляло основное занятие первых березовцев, а рыболовство и охота.

В конце XIX в. — начале XX в., благодаря выгодному месторасположению села и наличию пристани на р.Каме, Николо-Березовка постепенно становится крупным торгово-промышленным центром, через который осуществляются поставки зерна на рынки Рыбинска, Перми и других городов. Экономическое развитие населенного пункта способствовало организации производственных предприятий (кирпичные заводы Н.М.Поваренкина и Д.Н.Шитова), учреждению мелких ремесленных заведений, образованию состоятельных слоев населения. В 1930 г. село Николо-Березовка приобретает статус районного центра, в котором концентрируются основные социальные и культурные учреждения.

Самым большим достоянием села с начала его основания, несомненно, был и остается Свято-Никольский храм, расположенный на живописном берегу полноводной Камы и многие века являющийся центром духовного православия на Урале и в Сибири[6]. Храм мог поспорить со многими святилищами России, а по величию не много найдется на Руси подобных ему. Это самый большой храм в Уфимской епархии, самая высокая колокольня на Урале, построенная в корабельном стиле. В верхнем ярусе колокольни имелось девять колоколов. За свою многовековую жизнь храм неоднократно разрушался и горел, но отстраивался заново. Нынешний, пятый по счету, каменный храм построен в 1806—1816 гг. на месте ранее стоявшей обветшалой деревянной церкви. Сначала на его территории был воздвигнут чугунный памятник, просуществовавший до 1934 г. Именно на этом месте явилась находящаяся сейчас в Березовском храме чудотворная икона. В 1917—1918 гг. колокола убрали, крест сняли, а храм превратили в склад. В 1964 г. его закрыли, сооружение постигло сильное разрушение. Шестьдесят лет храм оставался без внимания[7]. Однако стараниями инициативной группы (под руководством предпринимателя и жителя села Валерия Григорьевича Тетерева) в начале 90-х годов архитектурный памятник удалось поднять из руин, реставрационные работы идут и по сей день.

Именно дело возрождения Свято-Никольского храма стало основополагающим фактором в создании благотворительного фонда «Никольский храм» и образовании в 1994 г. историко-культурного центра.

Сегодня в нижней части села Николо-Березовка в рамках центра действует целый историко-архитектурный комплекс, состоящий из 26 объектов, которому придан статус охраняемого архитектурно-исторического памятника. В него входят: сам Свято-Никольский храм с шестидесятиметровой многоярусной колокольней; открытая 8 ноября 2003 г. надкладезная часовня, соору-

женная в честь внучки английской королевы, родной сестры царицы великой княгини Елизаветы Федоровны. Она дважды (в 1910 и 1914 гг.) посещала село. В светлую память об этой женщине часовня носит её имя. Расположена «Елизаветина кладезь» на живописной возвышенности села в Парке Победы и возведена в классическом русском стиле на благотворительные средства, в её каменной кладке использованы архитектурные решения, найденные суздальскими зодчими в XV в. Вокруг часовни к столетнему юбилею пребывания здесь Елизаветы Федоровны посажено сто деревьев («Березовский стосвечник»). А сам колодец для источника, по преданиям, сооружен в XIX в. иноком Соловецкого монастыря Иоанном Пошехонцем и старцем Арсением Мезенцем. Современная история колодца просматривается с 1852 г., когда настоятель Никольского храма Григорий Челноков приступил к восстановлению Преображенского монастыря и святого источника.

Кроме часовни и источника в комплекс входят старинные ворота и небольшой домик — «Дедюхин скит», рассчитанный на пребывание в нем паломников, монахов. Назван скит в память известного Березовского купца Степана Дедюхина, под руководством которого в свое время была возведена колокольня Никольского храма.

А в рамках празднования столетия обретения святых мощей русского чудотворца Серафима Саровского в Николо-Березовке на основании недостроенного монастырского собора установлен памятный крест в честь этого события. Символично, что из более 700 храмов, существующих в Уфимской губернии в 20-е годы прошлого столетия, только одна церковь была посвящена святому Серафиму Саровскому. Примечательно то, что она является соборным храмом Николо-Березовского монастыря[8].

Традиционным на базе историко-культурного центра стало проведение в районе с 1997 г. Дней славянской письменности и культуры. Это ещё и праздник Николы Чудотворца Березовского или Николы Вешнего, в котором всегда уникальным образом сочетается церковное и светское, духовное общение и народное веселье[9]. В эти дни проходят выставки изделий народных умельцев, работ учащихся, посвященных родному краю. Организуется «Аллея мастеров». В Свято-Никольском музее экспонируются картины художников А.Петрикова, А.Кудрявцева, В.Кириченко, В.Сирина, А.Бурзянцева, Ю.Туника и др. В рамках Межрегионального фестиваля «Как на Каме на реке» выступают районные и республиканские творческие коллективы, фольклорные ансамбли. Проходят народные гуляния. Праздник завершается фестивалем колокольной музыки, собирающим звонарей со всей России.

Историко-культурным центром также проводятся фестивали русского семейного творчества, русского фольклора, Свиридовские вечера, отмечаются праздники «Троица», «День Михайло-Архангела», устраиваются легкоатлетические пробеги. Вполне естественно, что организуемые центром культурные и спортивные мероприятия вызывают интерес не только жителей республики, но и привлекают внимание представителей других регионов России (Республики Удмуртия, Республики Татарстан, Пермского края и др.), которые с удовольствием принимают участие в культурных программах филиала, что служит хорошей основой для укрепления межрегиональных связей.

Возникший на основе идеи восстановления духовного символа Свято-Никольского храма, историко-культурный центр стал необходимым этапом в деле сохранения традиций и культуры русского народа, поддержания его национального самосознания, укрепления чувства уверенности и духовной опоры.

Аксаковский историко-культурный центр «Надеждино» в селе Надеждино Белебеевского района

Белебеевский район расположен на юго-западе Башкортостана на Бугульминско-Белебеевской возвышенности. На севере района простираются массивы изумрудных хвойных и широколиственных лесов, по долинам рек — обширные пойменные луга. На юге светлые участки березняков и дубрав перемешиваются с башкирскими степями. В районе можно встретить все типы ландшафта европейской части страны[10] . Уникальность природы белебеевского края нашла свое яркое отражение в произведениях Сергея Тимофеевича Аксакова, бывшее родовое имение которого находится в селе Надеждино Белебеевского района. Восстановление памяти о знаменитой семье Аксаковых стало основополагающим фактором создания на территории села Аксаковского историко-культурного центра «Надеждино», получившего официальный статус Указом Президента Республики Башкортостан от 23 января 1998 г. «О республиканских программах национально-культурного развития народов Башкортостана».

Приоритетные направления центра — сохранение памяти о значимом в истории России семействе Аксаковых и восстановление связанных с ним культурно-исторических мест, одним из которых считается с.Надеждино.

Надеждино (в некоторых архивных документах называется по имени владельцев — Куроедово), прежде всего, связано с жизнью и творчеством С.Т.Аксакова и описано им в «Семейной хронике» и «Детских годах Багрова-внука» под названием Парашино. Основано село, согласно произведениям писателя, отставным майором Михаилом Максимовичем Куроедовым, мужем двоюродной сестры (Надежды Ивановны Куроедовой) деда автора. Сам С.Т.Аксаков жил в Надеждино с 1821 по 1826 г., здесь же у него родился сын Иван, известный общественный деятель, публицист, поэт, активный участник кампании за освобождение Болгарии от османского ига.

Дело возрождения села началось с восстановления храма во имя покровителя всех славян, великомученика Димитрия Солунского, в котором получили крещение Константин и Иван Аксаковы. Уфимские историки дореволюционного периода относили строительство церкви в с. Надеждино к 1799 г. В работе К.П.Херувимова, посвященной столетию Уфимской епархии, о селе Надеждино Белебеевского уезда приводятся следующие сведения: «Судя по историческим данным, можно сказать только относительно древности сего поселения, что оно существовало в первой половине XVIII в.; в частности из этих данных видно, что здесь в 1759 г. последовало освящение деревянной церкви по благословению архиепископа Казанского Гавриила (1755—1762 гг.). На месте её в 1799 г. построена была г-жею Куроедовой каменная церковь во имя великомученика Димитрия Солунского. Эта церковь продолжает существовать в селе Надеждино до настоящего времени. Судя по наименованию церкви, с вероятностью можно полагать, что деревянная церковь была во имя того же Великомученика»[11] . Возможно, убийство М.М.Куроедова приостановило работы по строительству церкви, достраивалась она уже Надеждой Ивановной Куроедовой, и освящена, может быть, вторично, после окончания всех работ уже в 1799 г.

Уникальный памятник — Дмитриевская церковь — претерпела значительные разрушения в советский период, но, к счастью, сохранилась. Однако, как и большинство православных храмов уфимского края, была закрыта и разграблена в первой половине 1930-х годов. После закрытия с церкви сняли кресты, колокола, здание использовалось под клуб, колхозное зернохранилище.

В 1980-х годах планировался снос церкви, но благодаря стараниям М.А.Чванова, директора Уфимского Дома-музея С.Т.Аксакова, вице-президента Международного фонда славянской письменности и культуры, храм удалось спасти. В 1990—1992 гг. по инициативе видных краеведов Г.Ф.Гудкова и З.И.Гудковой к 200-летнему юбилею С.Т.Аксакова проведена полная реставрация храма по проекту архитектора З.М.Хатмуллиной. Восстановление велось на пожертвования прихожан, жителей с.Надеждино, пос.Аксаково, г.Белебея, других селений, а также на средства промышленных предприятий[12]. В настоящее время Дмитриевская церковь является одним из основных объектов Аксаковского историко-культурного центра.

Отдельно следует сказать о звоннице храма, которая тоже была устроена на благотворительные средства. Она вышла среднего комплекта, но так как колокола были привезены из Каменска-Уральского, где мастеров считают лучшими в России, они отличаются чистотой звучания. Всего шесть колоколов: большой, иначе — басовый, весит под 800 килограммов; а три малых, трехзвонных, по три с половиной килограмма каждый. И два средних перезвонных. С 2007 г. звонница становится центром проведения праздника «Малиновый звон», входящего в программу Дней славянской письменности и культуры, организуемых в с.Надеждино историко-культурным центром и Международным фондом славянской письменности и культуры. После литературно-музыкальных композиций, выступлений профессиональных и самодеятельных коллективов, кульминационным моментом праздника считается выступление звонарей на звоннице Дмитриевского храма.

Следующим этапом восстановления стала мельница на плотине поэтически описанного С.Т.Аксаковым пруда, который, в свою очередь, благоустроенный, стал украшением с.Надеждино.

Другим важным историко-культурным объектом центра считается Дом-музей семьи Аксаковых, открытый в конце сентября 2002 г. Музей состоит из

Дмитриевский храм

четырех экспозиционных залов, каждый из которых посвящен решению конкретных просветительских задач.

Экспозиционная задача первого зала — создание образа «старины глубокой», то есть максимально достоверной обстановки начала XIX столетия. Документы, детали интерьера, стиль оформления помещения говорят о быте просвещенного помещика, образа его жизни и членов семьи.

Второй зал воссоздает атмосферу семейного уюта. Здесь демонстрируется досуговая деятельность семейства, передается дух семьи.

Третий зал показывает место села Надеждино в становлении Аксаковых — граждан, Аксаковых — творческих личностей. Экспозиция содержит книги С.Т.Аксакова, его сыновей Константина и Ивана, их портреты, подлинные предметы того времени.

Четвертый зал посвящен детям и внукам С.Т.Аксакова — Ивану, Григорию, Ольге Григорьевне. С именами Григория и его дочери Ольги связана дальнейшая судьба Надеждино в последние годы XIX и начале XX века.

Фонд музея постоянно пополняется благодаря местному населению и гостям села. Так, этнографическая часть, состоящая из предметов крестьянского быта, национальной одежды, собирается старшим поколением с. Надеждино; философ из Парижа Н.А.Струве передал музею целую библиотеку книг; заместитель генерального директора Эрмитажа, родственник С.Т.Аксакова Ю.В.Матвеев подарил фрагменты старинной мебели, по которым восстановлен мебельный гарнитур из двенадцати предметов, характерных для начала XIX в.

Помимо выставочной деятельности в музее проводятся культурные мероприятия. Проходят концерты камерной музыки, ретро-вечера, встречи с поэтами и писателями (гостями были М.Алексеев, В.Распутин, В.Белов, С.Куняев, Т.Гиниятуллин, М.Чванов). В доме-музее работает кружок юных литературоведов, начинающих поэтов «Аксаковская тропинка»[13].

В 2006 г. заложен первый камень будущего Дома ремесел и воскресной школы. А уже в 2008 г. центр открывает свой новый историко-культурный объект. Дом ремесел — это небольшое одноэтажное здание из красного кирпича, расположенное рядом с Домом-музеем Аксаковых. Позади него установили ещё необычное сооружение — Медовый домик, отделанный по старинным традициям деревянного зодчества. В нем устраиваются выставки и выставки-продажи сувениров, ручных поделок детей, организуются чаепития. В Доме ремесел размещаются кружки «Родные напевы» (изучение русского фольклора), «Резьба по дереву», «Умелые руки» (вышивка, вязание, лепка). На цокольном этаже дома — мастерская, где установлены деревообрабатывающие станки; на первом этаже — учебные классы, оснащенные современной мебелью, комплектами инструментов, учебных пособий и инвентаря. Оба объекта удачно вписались в архитектурный ансамбль историко-культурного центра. Открытие Дома ремесел стало очередным шагом к реализации идеи Аксаковых по сохранению и развитию народных промыслов[14].

Одними из основных видов деятельности центра является организация и проведение культурных мероприятий. Международный Аксаковский праздник — главный из них. Праздник проводится с 1991 г. ежегодно в сентябре и посвящен дню рождения Сергея Тимофеевича Аксакова[15].

Международный Аксаковский праздник проходит в нескольких местах Башкортостана, связанных с именем писателя: в г.Уфе, с.Надеждино, г.Белебее, с.Зубово под Уфой (бывшей деревне деда С.Т.Аксакова по матери). Праздник имеет насыщенное содержание, каждый год пополняемое новыми мероприя-

тиями. Это Аксаковские чтения, выставки башкирских и российских художников, кукольные и театральные представления, Аксаковские вечера «Колокола надежды». Лауреатами Всероссийской литературной премии имени С.Т.Аксакова ведутся Аксаковские уроки в Аксаковской гимназии г.Уфы, проходят театрализованные шествия в с.Надеждино, в санатории имени С.Т.Аксакова организуются народные гуляния, в с.Зубово проходят фольклорные праздники русских, украинцев, башкир, татар, чувашей.

Отметить день рождения русского писателя приезжают видные деятели российской и башкирской культуры, государственные и общественные деятели, зарубежные знатоки и ценители творчества С.Т.Аксакова, потомки писателя. Таким образом, Международные Аксаковские праздники превращаются в незабываемый праздник дружбы народов, и статус международного он приобрел не только из-за участия в нем иностранных гостей, но и потому, что он в многонациональной республике стал праздником межнационального и межконфессионального согласия[16].

Историко-культурным центром совместно с Министерством культуры Республики Башкортостан, администрацией Белебеевского района Республики Башкортостан организуется и межрегиональный фестиваль поэзии «Илһам шишмәләре» — «Родники вдохновения», проводимый с целью обогащения духовной жизни народов Башкортостана, дальнейшего развития поэтического творчества братских народов, проживающих в республике и за ее пределами, приобщения их через книгу к богатствам национальных культур и развития литературных традиций, заложенных великими земляками.

На фестивале представляется поэзия четырех братских народов, что способствует расширению культурных связей и служит дальнейшему расцвету национального творчества в демократическом обществе.

Именитые гости ежегодно по доброй традиции собираются на Презентацию поэтических четырехязычных альманахов — «Йәйғор» — «Радуга», вобравших в себя лучшие произведения участников фестивалей поэзии — «Илһам шишмәләре» — «Родники вдохновения».

Многоплановая работа центра способствует укреплению межрегиональных и международных отношений. Филиалом поддерживается постоянная связь с Музеем семьи Аксаковых в Абрамцево, Бугуруслане, гимназией им. И.С.Аксакова в г.Пазарджике (Болгария).

Отдельное внимание центром уделяется экскурсионным программам. Для посетителей с.Надеждино проводятся экскурсии по самому историко-культурному центру, включая Дом-музей Аксаковых, санаторий им.С.Т.Аксакова. Но в перспективе планируется сформировать туристическую инфраструктуру с разработкой маршрутов по значимым местам района.

Организация историко-культурного центра с.Надеждино позволила не только вести целенаправленную деятельность по восстановлению памяти С.Т.Аксакова с благоустройством мест, связанных с именем писателя, но и консолидировала представителей разных национальностей в деле сохранения истории и культурных традиций родного региона.

Цветаевский историко-культурный центр «Усень-Ивановское» в селе Усень-Ивановское Белебеевского района

Белебеевский район имеет богатое культурное и историческое прошлое, поэтому на его территории расположены два историко-культурных центра, в том числе Цветаевский в с.Усень-Ивановское.

Цветаевский историко-культурный центр «Усень-Ивановское» образован согласно Указу Президента Республики Башкортостан от 23 января 1998 г. «О республиканских программах национально-культурного развития народов Башкортостана». Основными аргументами создания Усень-Ивановского центра послужили насыщенная значимыми фактами история населенного пункта и бережное, почтительное отношение к прошлому самих жителей села, поэтому организацию этого центра можно рассматривать и как оказание государственной поддержки в инициативах населения по сохранению культурного наследия края.

Усень-Ивановское — одно из самых старых сел в Башкортостане. Оно имеет богатую историю и уникальную культуру, на которую большое влияние оказало старообрядчество и пребывание здесь многих известных деятелей культуры.

Датой основания села, по архивным документам, считается 1741 год, но поселение людей здесь возникло раньше. Жили в этом месте башкиры рода мин, и их маленькое село называлось Рысово. Во время проведения реформы Никона сюда стали переселяться, стараясь сохранить свою веру, старообрядцы. Первыми жителями села, именуемом позже Усень-Ивановским, были выходцы из Нижегородской, Вятской, Пермской, Вологодской губерний. Старообрядческие традиции нашли свое отражение в духовной и материальной культуре Усень-Ивановского. Так, например, памятником и символом пребывания в этих местах раскольников осталась старообрядческая церковь, построенная на средства жителей в 1909—1910 гг.[17], а до неё была лишь молельня[18]. Церковь является неотъемлемым объектом историко-культурного центра.

Историческую известность село приобретает с момента строительства на реке Усень уральским промышленником Иваном Петровичем Осокиным медепла-

Музей М.Цветаевой

вильного завода, который впоследствии долгие годы будет центрообразующим предприятием данного района. К сожалению, здание завода не вошло в комплекс строений историко-культурного центра, так как не сохранилось до наших дней, но на его территории сейчас располагается «Барский пруд».

Красота Усень-Ивановской природы запечатлена и в литературно-художественных памятниках, доказательством тому является рассказ «Башкирская русалка» В.И.Даля, который побывал в селе в 1833 г., после сопровождения А.С.Пушкина по Оренбургской губернии.

Особая гордость историко-культурного центра — литературно-художественный музей им. М.И.Цветаевой. В 1911 г. летом в село на кумысолечение приезжали Марина Цветаева и Сергей Эфрон. Из Усень-Ивановского М.Цветаева написала три письма поэту М.Волошину, которые и стали основными документальными свидетельствами ее пребывания в Башкортостане. Здесь она написала стихотворения «На радость» и «Родник «Девичий». Родник действительно существует и именуется «Девичьим ключом», который усилиями жителей благоустроен и превращен в заповедную зону[19]. В 1992 г. в Усень-Ивановском в здании лесничества, представляющем собой образец современного деревянного народного зодчества[20], был открыт музей Марины Цветаевой с историко-краеведческим и этнографическим отделами, являющимися фоном основной экспозиции. Для оформления самой экспозиции используются предметы, переданные Центральным Домом-музеем М.Цветаевой в г.Москве. Сотрудники этого музея несколько лет подряд присылали бесценные материалы: редкие книги, фотографии, копии документов[21].

Перед музеем на площади установлен первый в России памятник Марине Цветаевой, его автор уфимский скульптор Ю.Ф.Солдатов запечатлел юную поэтессу с веточкой рябины. А у дома, где жила М.Цветаева, установлена мемориальная доска.

За годы работы музея его посетило свыше 30 тысяч человек из многих городов. Среди гостей — известные российские писатели и поэты, работники музеев М.Цветаевой в городах Москве, Болшеве, Елабуге, почитатели и знатоки поэзии М.Цветаевой.

Ежегодно центром в Усень-Ивановском проводятся Цветаевские чтения — праздники поэзии, на которые приезжают заслуженные деятели культуры, фольклорные группы и ансамбли, просто любители поэзии из соседних республик и областей[22]. В праздничные дни звучат стихи М.Цветаевой, проходят народные гуляния, выступают фольклорные группы, самодеятельные коллективы. С каждым праздником форма и содержание их дополняются и совершенствуются.

Значимым событием в жизни села стало создание модельной библиотеки — информационного центра по изучению творчества М.Цветаевой, позволяющей знакомиться широкому кругу читателей с богатым фондом материалов музея по творческому наследию поэтессы.

К столетию М.Цветаевой в Усень-Ивановском была высажена из сосен Цветаевская аллея. Устройство аллей стало традиционной формой празднования юбилеев у сельчан. Так, в 1899 г. к столетию А.С.Пушкина из сосен, елей и лиственницы была сформирована аллея «Пушкинский посад», а к двухсотлетию великого русского поэта и писателя (1999 г.) — «Пушкинская аллея».

Учитывая бережное отношение к богатому историческому прошлому села старших поколений сельчан, современная работа историко-культурного центра строится по принципу продолжения намеченного предками дела — со-

хранения культурного достояния своего народа. Необходимо отметить, что здесь сохранилась единственная в республике старообрядческая община.

В процессе своей деятельности центр эффективно решает поставленные задачи. Филиалом созданы благоприятные условия для развития народного творчества населения. В Усень-Ивановском действуют фольклорные группы «Сударушки», «Соловушка», вокальная группа «Юность», «Голосистый соловей», фольклорный ансамбль «Рябинушка». Кроме Цветаевских дней, центром организуются Рождественские праздники с привлечением учащихся школы: ставятся спектакли по рождественской тематике, устраиваются песнопения, чтения стихов, народные гуляния с ездой на конных упряжках[23]. Театрализованными представлениями отмечают Масленицу, день Ивана Купалы. Устраивают Сабантуй и Шежере-байрам.

Русский историко-культурный центр «Красный Яр» в селе Красный Яр Уфимского района

Уфимский район расположен в центральной части Республики Башкортостан. В нем проживает 2680293 русских, что составляет 46,7% от общей численности населения района[24]. Данный факт стал одним из оснований создания в соответствии с Указом Президента Республики Башкортостан от 29 сентября 2003 г.[25] в с. Красный Яр русского историко-культурного центра.

Далеко в прошлое уходит история создания села Красный Яр, считающегося самым первым поселением в округе крепости Уфа.

В царской грамоте 1635 г. значится, что на месте, где ныне расположено село, в 1618 г. жили так называемые «пришлые люди и имели церковь Божию». А.Р.Ширгазин в книге «Православные храмы Башкирии. История и архитектура» (вып.7, 1995 г.) подтверждает, что в 1618 г. «село Красный Яр имело церковь», а значит, уже в то время оно было достаточно крупным.

Село расположено на месте очень древнего поселения. При раскопках в 1956 г. здесь была обнаружена древняя стоянка людей, относящаяся к I—II тыс. до н.э. Название села связано с его местоположением. Оно находится на высоком, крутом берегу, покрытом красной глиной и песком. К концу XIX в. в селе было 200 дворов, 1386 жителей, из которых 687 человек составляли мужчины, 699 — женщины. К этому времени «тщанием прихожан» в селе была построена новая церковь. При церкви действовали два училища. В селе имелось три маслобойки, три красильных заведения, одна водяная и 13 ветряных мельниц; была своя пристань. Жители торговали хлебом (зерно, мука), мочалом, липовыми плошками, продуктами животноводства. По данным переписи за 1902 год, в селе уже было 262 двора, проживало 2222 человека. Село состояло из четырех главных улиц: Суконной, где жили самые богатые люди, Большой (ныне имени Чапаева), Офицерской (ныне Советская), Любиловки (ныне имени Фрунзе). Кроме водного пути по реке Белой, из Красного Яра была проложена единственная проселочная дорога до Уфимско-Бирско-Сибирского тракта. В 1906 г. село имело каменную церковь, которую построили вместо сгоревшей деревянной. Освятили ее во имя Живоначальной Троицы[26].

В данное время Троицкая церковь входит в комплекс историко-культурного центра. Здание церкви не имеет аналогов на территории республики и как памятник архитектуры находится под охраной государства. Церковь строилась 17 лет на народные пожертвования, была освящена 30 июня 1896 г. Имеет фундамент в виде креста, стены метровой толщины. Раствор изготавливался по древней технологии с использованием яичных желтков. Каждый

ряд кирпичной кладки от фундамента до колокольни освящался священником, которого для этой цели привозили из города. В XX в. сооружение было разрушено, но силами жителей села сейчас организованы реставрационные работы с благоустройством территории.

Рядом с церковью сохранилось здание просвирни. Построено оно было в XIX в. Оба архитектурных памятника переданы Уфимской Епархии в 1993 г.

Имеется строение начала XX в., в котором располагался Красноярский сельсовет. Все три объекта объединены сквером, с одной стороны которого расположены три дома, находящиеся в первозданном виде постройки второй половины XIX в., архитектурно представляющие собой улицу удельного села[27].

Центральное место историко-культурного центра занимает музей Василия Чапаева. Само здание музея является свидетелем событий Гражданской войны, построено оно в 1880 году. В этом здании размещались штаб и полевой лазарет 25-й Чапаевской дивизии в июне 1919 г.

Директор музея Людмила Дударева совместно со своими сотрудниками и сотрудниками русского историко-культурного центра при поддержке Министерства культуры Республики Башкортостан, администрации Уфимского района в настоящее время продолжают работать над созданием коллекции предметов быта и этнографии русских удельных крестьян Башкортостана. Экспозиция музея освещает боевой путь 25-ой Чапаевской дивизии, Уфимскую операцию периода Гражданской войны. А также имеются выставки предметов быта и утвари русского населения села[28].

По заключению специалистов Уфимского научного центра РАН, собранная коллекция является уникальной и имеет первоисточниковое значение для исследователей истории и культуры восточнославянских народов Евразии[29].

В Красноярском Доме культуры создан уголок русской культуры «Русская горница», где представлены рукодельные русские рушники, вышивки, костюмы, предметы быта; здесь же занимается русский фольклорный ансамбль «Ивушки», в репертуаре коллектива более 100 русских народных песен, частушек, ведется запись исторических праздников, обрядов, традиций песенной культуры села[30].

Традиционным стало проведение с соблюдением всех традиций и обычаев республиканского праздника «Широкая Масленица», который сопровождается театрализованными представлениями, участием самодеятельных коллективов, профессиональных артистов, устройством ярмарок, организацией соревнований и состязаний.

Ежегодно с.Красный Яр принимает участников Фестиваля старинной русской песни, собирающего многих исполнителей, которые в своем творчестве не только демонстрируют личное мастерство, но и доносят до слушателей веками накопленное и эмоционально изложенное в песнях этнокультурное содержание.

В перспективе деятельности историко-культурного центра предполагается включить в проект охранной зоны музейного комплекса пристань, так как её появление в селе соответствует периоду постройки сохранившейся в центре села русской деревни XIX в., создать «красный базар» для реализации населением имеющихся товаров (сельскохозяйственного назначения, промыслов и т.д.), провести проектирование благоустройства территории музейного комплекса с учетом требований туристического обслуживания, развивать программу теплоходных маршрутов.

Также планируется возрождение школы традиционных для этого села ремесел, чтобы сохранить уникальную методику русских народных умельцев и передать ее молодежи. Это необходимо не столько для туристов, сколько для жителей самого села: сохранить радостный, теплый и красивый мир деревни, созданный талантливыми, трудолюбивыми и изобретательными людьми[31].

Украинцы — второй по численности этнос после русских среди славянских народов в Башкортостане. По данным Всероссийской переписи населения 2002 г. в республике проживает 55249 украинцев[32].

В настоящее время украинцы зафиксированы переписью практически во всех городах и районах республики. В городской местности проживает 80,1% украинцев. Наиболее многочисленные группы украинцев представлены в городах Уфе, Стерлитамаке, Салавате, Октябрьском, а также в Чишминском, Альшеевском, Стерлитамакском, Иглинском, Благоварском районах. Среди населенных пунктов моноэтничностью выделяется село Золотоношка Стерлитамакского района, где более 85% жителей составляют украинцы. На базе этого села и был создан украинский историко-культурный центр «Золотоношка».

Украинский историко-культурный центр «Золотоношка» в селе Золотоношка Стерлитамакского района

Стерлитамакский район расположен на стыке степи и предгорий Южного Урала. На его территории протекают удивительной красоты реки: Белая, Ашкадар, Куганак, Стерля, Уршак[33]. Именно в этих местах осенью 1899 г. в Стерлитамакском уезде Уфимской губернии приобрел у башкир для своих украинских односельчан землю Черненко Антон Фомич. И уже весной 1900 г. на постоянное место жительства в башкирский край из села Жерноклевы Золотоношского уезда Полтавской губернии прибывает двадцать семь хозяйств. Так было основано село Золотоношка в Стерлитамакском районе. Позднее на территорию Башкортостана переехали жители других сел Полтавской губернии[34].

Благодаря компактному расселению в этих землях украинских переселенцев селу Золотоношка на протяжении более столетней истории удалось сохранить свою моноэтничность, что послужило основанием для создания в соответствии с Указом Президента Республики Башкортостан от 27 декабря 1999 г.[35] историко-культурного центра украинцев Башкортостана на базе села Золотоношка.

Одной из основных задач центра является пропаганда культурного наследия украинцев Республики Башкортостан. При историко-культурном центре на общественных началах создан Совет, координирующий его деятельность. Совет центра строит свою работу по всестороннему удовлетворению национально-культурных запросов украинцев республики и создает необходимые условия для духовного развития украинского народа, воспитания уважения к истории, культуре и традициям.

На территории центра создан единственный украинский учебно-воспитательный комплекс: «детский сад — средняя школа», нацеленный на воспитание национального самосознания молодого поколения. Трехлетних сельчан учат говорить на родном языке, затем они продолжают обучение в средней школе, участвуют в украинских фольклорных ансамблях, ставят спектакли на украинском языке в школьном драматическом кружке, отдыхают в летнем этнографическом лагере «Кобзарик», действующем на базе районного лаге-

ря «Колос» с 2000 г. Начиная с 2000 года лагерь проходил в разных местах: на базе школы села Золотоношка, в лагере «Колос» Стерлитамакского района, на студенческой базе в Ермекеевском районе, на базе лагеря труда и отдыха «Дружный» в пос. Михайловка под Уфой. В нем также отдыхают ребята, изучающие украинский язык, со всей республики. Не редки здесь и гости с Украины — их сверстники. Учащиеся Золотоношки практически ежегодно посещают летние лагеря Одесской и Львовской областей[36].

Что касается школы, то она является в селе одним из важных объектов украинского историко-культурного центра. В своём развитии школа прошла несколько этапов. Первый — традиционная школа. Второй — адаптивная школа. В ходе этого этапа реализовывалась модель адаптивной сельской национальной школы, когда вводилось изучение родного украинского языка (1993 г.), немецкого языка и информатики, начиная с начальных классов.

Третий этап — школа, ставящая своей целью подготовку каждого учащегося к реальной жизни и практическому освоению реального мира.

Школьное обучение также предполагает воспитание гражданина-патриота, поэтому в учебном заведении, кроме языка, дети изучают историю и культуру украинского народа. В процессе обучения у учащихся складывается общая историческая картина двух славянских народов: русского и украинского. Сравнивая и сопоставляя, ребёнок учится анализировать отношения между двумя народами, извлекая для себя определённые знания. Можно сказать, что изучение в школе языка и культур нескольких национальностей развивает в ребёнке уважительное отношение к другим этносам и их нравам[37].

Молодое поколение села хорошо владеет украинским языком и знает национальную культуру. Это подтверждается на ежегодном республиканском Шевченковском фестивале, международных молодежных конкурсах «Червона калина» в г.Уфе, «Ми діти твоі, Украіно» в Артеке, международном конкурсе

Этнографический музей с.Золотоношка

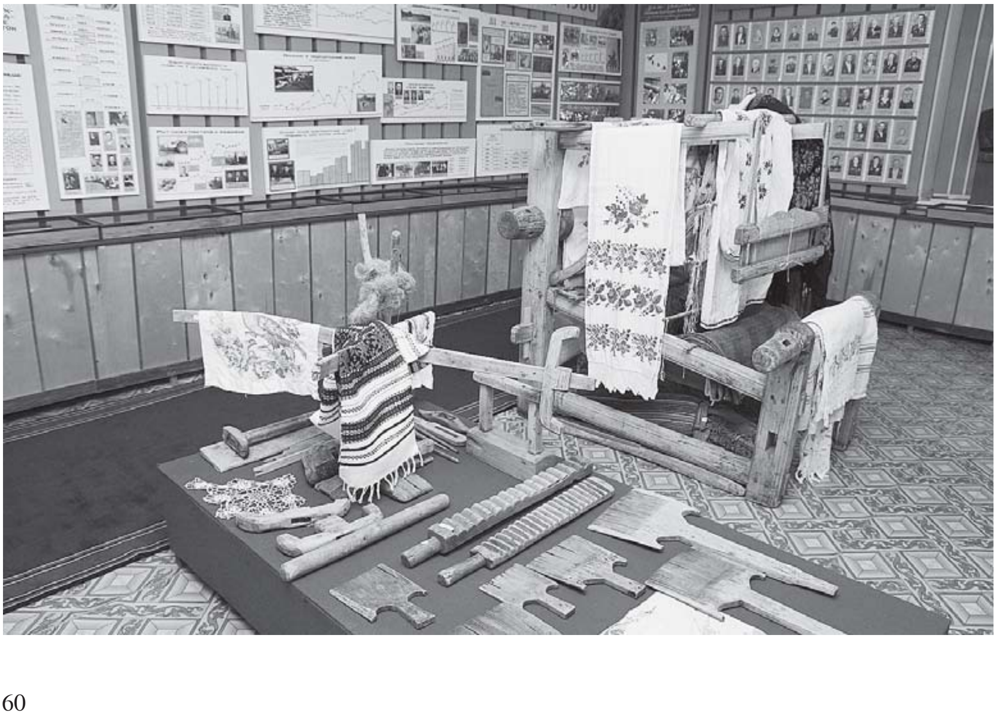

знатоков украинского языка имени П.Яцика. А кружки вязания, вышивки, художественной росписи, резьбы по дереву, работающие при историко-культурном центре, дополняют языковое образование навыками народно-прикладного искусства[38].

Познавательные и воспитательные функции ответственно выполняет библиотека сельского дома культуры с.Золотоношка. Фонд литературы на украинском языке составляет более 530 экземпляров. Это своего рода музей украинского быта, оформленный красочно и с выдумкой. Здесь с любовью сконструирована украинская хата со всей причитающейся утварью, с печью, ухватом и чугунками, с рушниками и половиками[39]. На II Республиканском конкурсе библиотек, проводившемся в 2003 г., это колоритное книгохранилище, больше похожее на этнографический музей, заняло первое место в номинации «Лучшая национальная библиотека»[40]. Базовой же библиотекой по обслуживанию украинского населения с 2002 года стала Стерлитамакская центральная районная библиотека.

Этнографический материал по украинскому народу не ограничивается лишь экспозицией в библиотеке. В селе имеется музей СПКК им.Шевченко, занимающий два зала, в которых представлены документальные и вещественные материалы, раскрывающие богатую историю с.Золотоношки, его образования и ещё пяти украинских поселений — Деевка, Малодеевка, Полтавка, Вознесеновка и Аверьяновка, названных в честь родных сел на Украине. В фондах музея — более тысячи уникальных экспонатов, которые отражают быт сельчан, их традиционный украинский колорит. Пополнением музея занимается клуб «Краевед» под руководством заведующей библиотекой и главного хранителя музея Нины Черненко.

К объектам историко-культурного центра относится и храм Рождества Богородицы — памятник деревянного зодчества начала прошлого века. Несмотря на разрушение, строение не утратило былой красоты и легкости резного ажура[41]. В перспективе планируется восстановление храма в первозданном виде, дабы не только сохранить культурное достояние, но и достичь духовного удовлетворения среди жителей села.

Особое внимание центром уделяется развитию музыкального творчества. В селе действуют три украинских фольклорных ансамбля: два детских — «Мрія» («Мечта») и «Квіточки»(«Цветочки»), и взрослый — «Зоряний світ» («Звездный свет»). В их репертуаре — более 150 украинских народных и современных песен.

С ярко выраженным национальным колоритом организуются в селе народные и религиозные праздники: Новый год, Рождество Христово, Пасха, День Ивана Купалы, цель которых заключается в приобщении молодежи к традициям украинской культуры.

Потенциал украинского историко-культурного центра в с.Золотоношка высок. В планах центра — создание Музея крестьянского быта, где можно будет установить две украинские хаты с учетом всех этнокультурных особенностей и проводить обрядовые праздники. В перспективе предполагается организовать столярную мастерскую и начать возрождение традиционных украинских промыслов. А привлекательность местного ландшафта — лесостепь, Малодеевский пруд, богатый рыбой, множество родников — дает возможность создать на территории центра полноценный туристический комплекс[42]. Реализация намеченных планов будет значимым этапом в деле сохранения и развития уникальной культуры украинского народа в республике.

Белорусы — один из трёх восточнославянских народов. С русскими и украинцами их связывают общность происхождения, исторического развития, близость языка, культуры и религии. Само название «белорусы» произошло от названия занимаемых земель. В ранних исторических письменах XIV—XV вв. западная область Руси именовалась «Белой Русью».

В данное время в Башкортостане проживает 17 117 белорусов[43]. На современной карте региона белорусские селения относительно компактным массивом расположены к востоку от г.Уфы — на территории Иглинского и в северной части Архангельского района[44].

Белорусский историко-культурный центр «Балтика» создан на территории Иглинского района.

Белорусский историко-культурный центр «Балтика» в селе Балтика Иглинского района

Реки Белая, Караидель, Сим и Лемеза словно стремятся заключить в своем объятии Иглинские земли, протекая по границам района, который расположен в восточной части республики[45]. Иглинский район считается центром белорусской культуры в Башкортостане. Именно эта территория в конце XIX — начале XX вв. активно осваивалась белорусами — переселенцами, выходцами в основном из Гродненской, Могилевской, Брестской губерний. Сейчас по данным переписи 2002 года здесь живут 3916 белорусов[46]. Наиболее компактным местом проживания представителей белорусской национальности среди населенных пунктов района является село Балтика.

Для поддержания уникальной культуры и удовлетворения национальных запросов белорусского народа Указом Президента Республики Башкортостан от 29 сентября 2003 г.[47] в с.Балтика был создан белорусский историко-культурный центр. В деятельности центра одной из основных задач определена задача сохранения и развития фольклорных традиций, обычаев, обрядов белорусского народа[48].

В реализации поставленных задач главное место отводится Балтийской средней общеобразовательной школе. В течение последних лет в этом учебном заведении в начальном звене обучения школьники наряду с другими обязательными предметами изучают язык своих предков. Уроки посещают не только учащиеся из белорусских семей, но и русских, татарских, башкирских[49]. При содействии центра белорусов Башкортостана «Сябры» преподаватели школы проходят курсы повышения квалификации в г.Минске. Школа оснащена учебным и методическим материалами. Большую помощь учебному заведению оказало Уфимское отделение Посольства Республики Беларусь в Российской Федерации, передав в дар школе новые книги по изучению белорусского языка.

При историко-культурном центре создан этнографический музей. В его экспозиции нашло отражение многообразие белорусской материальной и духовной культуры. В нем представлены предметы декоративно-прикладного искусства, орудия труда, собран обширный этнографический материал. Здесь можно увидеть традиционные белорусские национальные костюмы, предметы быта, продукты ремесла[50]. В музее также выставлены сувениры и обереги, сделанные на занятиях кружка прикладного искусства. В 2007 г. кружковцы с. Балтики в честь юбилейной даты 1145-летия основания Полоцка приняли участие в создании уникального коллективного произведения «Полоцкий оберег», воплотившего многовековые традиции народного декоративно-

прикладного искусства белорусов. Огромное полотно было сшито почти из 400 панно, присланных более чем из 40 городов не только Белоруссии, но и России, Украины, Казахстана, Латвии, Дании, Германии и других стран, где проживают белорусы. В «Полоцкий оберег» вошел сувенир и из с.Балтика[51] .

В Балтийской школе действует детский ансамбль белорусской песни «Жавороночки», художественным и музыкальным руководителем которого является Тарасевич Наталья Ивановна. При Балтийском Доме культуры действует ансамбль белорусской песни «Сябры», который под руководством его основателя Александра Николаевича Харитонова стал визитной карточкой не только села, но и всего Иглинского района. Основу репертуара «Сябров» составляют песни белорусских переселенцев, вот уже более двух веков живущих на башкирской земле. История ансамбля берет свое начало еще в 1950-х годах. В 2000 г. ансамбль получил звание «народный». Выступление ансамбля было удостоено Почетной грамоты Совета Министров Республики Беларусь[52] .

Уже стало традицией проводить такие праздники, как День Ивана Купалы, Святая Троица, Масленица, Рождественские вечера. Праздники сопровождаются выступлениями народного ансамбля «Сябры», театрализованными действиями, для которых специально строятся декорации и шьются костюмы, устраиваются ярмарки, проходят народные гуляния.

В перспективе историко-культурный центр разрабатывает проекты по развитию культурного туризма и народных промыслов. Белорусский историко-культурный центр предполагает также выступить с инициативой о строительстве церкви в с.Балтика[53] , необходимой для сохранения этнокультурного своеобразия народа и его духовного возрождения.

Историко-культурными центрами проводится работа по воспитанию нынешнего и подрастающего поколения в духе верности идеалам и принципам отцов и дедов, в духе преданности духовным и материальным ценностям, богатейшей истории и многогранным наследиям своего народа.

За историко-культурными центрами — большое будущее. Они сохраняют национальные истоки, возрождая порой уже забытые праздники и обычаи, привлекая детей и взрослых к развитию традиционных промыслов. Они создают новые перспективы в развитии сел, обеспечивая базу для развития туризма. Историко-культурные центры стали визитной карточкой не только районов, в которых расположены, но и всей республики.

Примечания

1 Национальный состав населения Республики Башкортостан (по данным Всероссийской переписи населения 2002 года.). Уфа: Башкортостанстат, 2006. 223 с. - С. 8.

2 *Пушкарева Т.А.* Русские Башкортостана // Ватандаш, 2003. № 4. С. 75.

3 Башкортостан — республика моя. Книга-альбом республики, городов и сельских районов. Уфа: Слово, 2006. С. 116.

4 Указ Президента Республики Башкортостан № УП-264 от 10 июня 1994 г. «О создании историко-культурных центров в Краснокамском и Баймакском районах и мерах по более полному удовлетворению культурных и религиозных потребностей народов Башкортостана» // СПС КонсультантПлюс.

5 *Фартыгина Н.И.* Русский историко-культурный центр «Никольский храм» — символ духовного возрождения народа // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.bashinform.ru/ 14.08.2006.

[6] Краткая история села Николо-Березовка // Краснокамский район Республики Башкортостан: энцикл. изд. / авт.-сост. П. К. Тряскин, Р. Б. Файзрахманов. Уфа: Башкортостан, 2005. 286 с. С. 47—48.

[7] *Габдрахманов М.* И восстал храм из пепла // Панорама Башкортостана, 2008. № 2 (10). С. 54—57.

[8] Некрасова Е. Хранитель истории и традиций // Ватандаш, 2007. № 9. С. 21—23.

[9] *Фартыгина Н.* Русский историко-культурный центр «Никольский храм» — символ духовного возрождения народа // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.bashinform.ru/ 14.08.2006.

[10] Белебей: от века XVIII — к веку XXI // Сост. Аминев Т. И., Ахметзянов Д.С., Федин П. А., Иванов В. А. Уфа: ГУП РБ «Уфимский полиграфкомбинат», 2006. С. 11.

[11] *Свице Я.* История сельских храмов и сельское духовенство оренбургско-уфимской епархии конца XVIII—XIX начала веков. Ч. II // [Электронный ресурс] Режим доступа: http:// www.bg-znanie.ru/article/php?nid=27728.

[12] *Свице Я.* История сельских храмов ...

[13] Белебей: от века XVIII — к веку XXI // Сост. Аминев Т.И., Ахметзянов Д.С., Федин П.А., Иванов В.А. Уфа: ГУП РБ «Уфимский полиграфкомбинат», 2006. 420 с. - С. 308—310.

[14] *Латыпов С.* XVIII Международный аксаковский праздник. Звонят в Надеждине колокола // Республика Башкортостан, 2008. 24 сентября // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.agidel.ru/?param1=133238&tab=7.

[15] Международный Аксаковский праздник // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://belebey — mr.ru/?part_id=103,139.

[16] Аксаковский праздник стал поистине народным // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.km.ru/magazin/view.asp?id=2.

[17] Село Усень-Ивановское (История)// [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.ikcusenddn.ru/hictori.html.

[18] *Латыпов С.* Живая вода Усеня. В истории села отражается прошлое и настоящее республики // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.agidel.ru/?param1=8651&tab=5.

[19] *Латыпов С.* Память. Счастливое лето Марины Цветаевой // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.km.ru /magazin/ view.asp?id.

[20] Литературно-художественный музей М. Цветаевой // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.museum.ru/m2298.

[21] *Нефедова Т.* Лучшее из всех моих взрослых лет: о литературно-художественном музее М. Цветаевой в Усень-Ивановском Белебеевского района // Республика Башкортостан. 2001. № 1. С. 74—75.

[22] *Нефедова Т.* Лучшее из всех моих взрослых лет ... С. 75.

[23] *Юлбарисов Б.* Старинную традицию рождественских театрализованных представлений воссоздают в Цветаевском историко-культурном центре // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.bashinform.ru.

[24]Национальный состав населения Республики Башкортостан ... С. 183.

[25] Указ Президента Республики Башкортостан № УП-574 от 29 сентября 2003 г. «О создании историко-культурных центров народов Республики Башкортостан» // СПС КонсультантПлюс.

[26] *Фартыгина Н.И.* Русский историко-культурный центр располагается в селе, которому более 380 лет // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.bashinform.ru/index.php?id=46334.

[27] *Хабибуллина А.Р.* Историко-культурные центры Республики Башкортостан. Уфа: УФ МГГУ им. М.Шолохова, 2009. 110 с. - С. 62.

[28] Анкета филиала государственного учреждения Дом дружбы народов Республики Башкортостан — Русский историко-культурный центр «Красный Яр» в селе Красный Яр Уфимского района // Материалы отдела национальной политики Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан. Раздел 4-02. Папка. 4.02.06. Оп. 08-2006.

[29] *Фартыгина Н.И.* Русский историко-культурный центр ....

[30] *Минеев М.* Мы живем дружной семьей: Уфимский район. // Ватандаш, 2002. №3. С. 3—5.

[31] *Фартыгина Н.И.* Русский историко-культурный центр ...

[32] Национальный состав населения Республики Башкортостан ... С.9, 16.

[33] Башкортостан — республика моя // Книга-альбом республики, городов и сельских районов. Уфа: Слово, 2006. С. 139.

[34] *Бабенко В.Я.* Украинцы // Народы Башкортостана: историко-этнографические очерки. — 2-е изд., доп. Уфа: Гилем, 2002. С. 267.

[35] Указ Президента Республики Башкортостан № УП-823 от 27 декабря 1999 г. «О создании национально-культурного центра украинцев Башкортостана на базе села Золотоношка Стерлитамакского района» // СПС КонсультантПлюс.

[36] Материалы Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан за 2009 год. Уфа: Издательско-полиграфический комплекс при Администрации Президента РБ, 2009. 74 с. С. 19.

[37] Концепция развития Филиала государственного учреждения Дом дружбы народов Республики Башкортостан — Украинского историко-культурного центра «Золотоношка» в селе Золотоношка Стерлитамакского района // Материалы отдела национальной политики Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан. Раздел 4-02. Папка 4.02.08. Оп. 08-2005.

[38] Материалы Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан за 2009 год. Уфа: Издательско-полиграфический комплекс при Администрации Президента РБ, 2009. 74 с. С. 19.

[39] *Кульмухаметова А.* Золотые голоса Золотоношки // [Электронный ресурс] Режим доступа: : http://www.agidel.ru.

[40]Материалы Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан за 2009 год. Уфа: Издательско-полиграфический комплекс при Администрации Президента РБ, 2009. 74 с. С. 20.

[41] *Кульмухаметова А.* Золотые голоса Золотоношки...

[42] *Хабибуллина А.Р.* Украинцы в Башкортостане // Ватандаш. 2002. №8. С. 163 — 168. - С. 165.

[43] Национальный состав населения Республики Башкортостан ... С. 5.

[44] *Шитова С.Н.* Белорусы // Народы Башкортостана: историко-этнографические очерки. 2-е изд., доп. Уфа: Гилем, 2002. С. 298—299.

[45] Башкортостан — республика моя // Книга-альбом республики, городов и сельских районов. Уфа: Слово, 2006. С. 100.

[46] Национальный состав населения Республики Башкортостан ... С. 166.

[47] Указ Президента Республики Башкортостан № УП-574 от 29 сентября 2003 г. «О создании историко-культурных центров народов Республики Башкортостан» // СПС КонсультантПлюс.

[48]Анкета филиала государственного учреждения Дом дружбы народов Республики Башкортостан — Белорусский историко-культурный центр «Балтика» в селе Балтика Иглинского района // Материалы отдела национальной политики Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан. Раздел 4-02. Папка 4.02.10. Оп. 10-2006.

[49] На блины к сябрам // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.soyuzinfo.ru/ru/in-focus/news.

[50] В Иглинском районе прошел фольклорный праздник «В гостях у белорусов» // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://rb7.ru/ node/102499 со ссылкой на // http://www.bashinform.ru.

[51] *Старухина В.* Места под солнцем хватит всем // Республика Башкортостан, 2007. № 233.

[52] *Фартыгина Н.И.* Белорусский фольклорный ансамбль «Сябры» — визитная карточка села Балтика Иглинского района // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.bashinform.ru.

[53] Анкета филиала государственного учреждения Дом дружбы народов Республики Башкортостан — Белорусский историко-культурный центр «Балтика» в селе Балтика Иглинского района // Материалы отдела национальной политики Министерства культуры и национальной политики Республики Башкортостан. Раздел 4-02. Папка 4.02.10. Оп. 10-2006.

Марат ЗӘЙНУЛЛИН,
профессор, БДУ-ның башҡорт
һәм дөйөм тел ғилеме кафедраһы мөдире,
Ж.Кейекбаев исемендәге премия лауреаты

БАШҠОРТ ХАЛҠЫНЫҢ ДАНЛЫҠЛЫ УЛЫ

(Ж.Ғ.Кейекбаевтың тыуыуына 100 йыл тулыу айҡанлы)

Үҙ халҡыңа һәм туған телгә
булған мөхәббәт бер-береһенә
айырылғыһыҙ бәйләнгән.
Ж.Кейекбаев

Атаҡлы башҡорт ғалимы, донъя тюркологияһында киң билдәле фән әһеле һәм талантлы әҙип, профессор Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың ғилми-теоретик һәм әҙәби мираҫы башҡорт филологияһы һәм төрки тел ғилеме тарихында айырым бер урын алып тора. Был тәбиғи, сөнки профессор Ж.Ғ.Кейекбаев хәҙерге заман башҡорт тел ғилеме мәктәбенә нигеҙ һалыусы шәхес булды. Уның хеҙмәттәренең фәнни әһәмиәте илебеҙ һәм донъя фәне өсөн баһалап бөткөһөҙ ҙур. Ж.Ғ.Кейекбаевтың ғилми һәм әҙәби ижады бик емешле булды: ул үҙенең сирек быуатҡына дауам иткән ижад ғүмере эсендә тик лингвистик проблемаларға арналған 100-ҙән артыҡ хеҙмәт яҙҙы. Ул телсе ғалим булыу менән бер рәттән ҙур яҙыусы ла, ялҡынлы публицист та, оҫта педагог та, күренекле дәүләт эшмәкәре лә ине.

Жәлил Кейекбаев

Жәлил Ғиниәт улы Ҡейекбаевтың фәнни эшмәкәрлеге Мәскәүҙә Тел ғилеме институтында аспирантурала уҡып йөрөгән сағында башлана. Уның фәнни ҡараштарының формалашыуында исеме бөтә донъяға билдәле атаҡлы төрки телдәр белгесе, башҡорт лингвистикаһының нигеҙ таштарын һалыусы, СССР Фәндәр академияһының ағза-корреспонденты профессор Н.К.Дмитриевтың (1898—1954) роле ифрат ҙур була. Мәскәү сит телдәр институтында уҡыған йылдарҙа ул дөйөм тел ғилеме буйынса күренекле тел ғалимдарының лекцияларын тыңлай.

Институт тамамлағас, Ж.Ғ.Ҡейекбаев байтаҡ йылдар немец телен уҡытып йөрөй, әммә башҡорт теле менән шөғөлләнеү уйын бер ваҡытта ла иҫенән сығармай, сөнки ул башҡорт теленең фәнни дәрәжәлә өйрәнелеүе ни тиклем артта ҡалыуын яҡшы аңлай. 1940 йылдың 18 мартында «Ҡыҙыл Башҡортостан» газетаһында баҫылған «Башҡорт телендәге ҡайһы бер мәсьәләләр тураһында» исемле мәҡәләһендә яҙма әҙәби телде артабан үҫтереү, байытыу һәм камиллаштырыу өсөн ниндәй конкрет саралар күрергә кәрәклеге хаҡында яҙа. Мәҡәләлә орфография проекты буйынса газета биттәрендә фекер алышыуҙы ойошторорға тәҡдим итә, башҡорт теленең әйтелеш нормаларын тәртипкә килтереү өсөн махсус комиссия төҙөргә кәрәклеге әйтелә: «Телде артабан байытыу, үҫтереү өсөн дөйөм халыҡ телен, халыҡ ижады әҫәрҙәрен төп нигеҙ итеп алырға кәрәк», тип тамамлай мәҡәләһен. Күренеүенсә, Ж.Ғ.Ҡейекбаев башҡорт тел белеменең көнүҙәгендә торған мөһим мәсьәләләрен күтәреп сыға. Һәм аҙаҡтан бөтә ғүмерен башҡорт филологияһын юғары фән дәрәжәһенә күтәреү эшенә арнай.

Фәнни эшмәкәрлегенең тормош тәжрибәһе менән тығыҙ бәйләнештә булыуы тәүге ижад йылдарында уҡ асыҡ күренә һәм был бәйләнеш бөтә ижади юлы өсөн хас күренеш булды.

Илленсе йылдарҙа Жәлил Ғиниәт улының фәнни һәм ижади эшмәкәрлеге тематик яҡтан шаҡтай киңәйә. Был йылдарҙың тәүге этабында башҡорт теленең диалекттарын өйрәнеүгә күп көс һала. 1952—1954 йылдарҙа Башҡорт дәүләт педагогия институтының диалектологик экспедицияларын ойоштора. Экспедиция менән бергә Жәлил Ғиниәт улы Силәбе һәм Курган өлкәләренең башҡорт райондарында һәм Башҡортостандың бик күп төбәктәрендә була.

Арҙаҡлы ғалим үҙенең лингвистик эшмәкәрлегенең тәүге осоронда күберәк орфоэпия мәсьәләләре менән шөғөлләнә. Ж.Ғ.Ҡейекбаевтың кандидатлыҡ диссертацияһы ла ошо темаға бағышланғайны. Был хеҙмәт 1964 йылда айырым китап итеп баҫтырыла. «Баш һүҙ» сифатында профессор Н.К.Дмитриевтың ошо диссертация эшенә баһаламаһы бирелгән. Был хеҙмәттең теоретик һәм практик ҡиммәтен ул түбәндәгесә билдәләй: «Ж.Ғ.Ҡейекбаевтың был эше башҡорт филологияһы һәм башҡорт тел белеме тураһында яҙылған фәнни тикшеренеүҙәр араһында бөтөнләй айырым бер урын алып тора. Быға тиклем башҡорт теленең орфоэпияһын өйрәнеүгә берәү ҙә тотонғаны юҡ ине әле. Башҡорт театры һәм радиоһы өсөн, шулай уҡ мәктәптәрҙә башҡорт теле уҡытыу процесында актуаль булған был тема Ж.Ғ.Ҡейекбаев тарафынан бик киң эшләнгән. Унда беҙ орфоэпияның дөйөм билдәләмәһен дә, башҡорт телендәге өндәрҙең классификацияһын да, уларҙың фонетик характеристикаһын да, башҡорт теленең баҫымы һәм интонацияһы тураһында очерк та таба алабыҙ. Был мәсьәләләрҙең күбеһе автор тарафынан тәүге тапҡыр ҡуйылған һәм күбеһенсә дөрөҫ хәл ителгән».

Ж.Ғ.Ҡейекбаевтың докторлыҡ диссертацияһы башҡорт теленең фонетик һәм фонологик системаһын тикшереүгә арналған. Диссертацияның ҡыҫҡартылған варианты «Башҡорт теленең фонетикаһы (тасуири һәм сағыштырма-тарихи тикшеренеү тәжрибәһе)» (1958) исемендә айырым китап булып баҫылып сыға. Хеҙмәттә башҡорт теленең фонемалары башҡа төрки телдәренең фонемалары менән синхрон (тасуири) планда ла һәм диахрон (тарихи) планда ла сағыштырылып тикшерелә. Башҡорт теленең фонемалары башҡа төрки һәм алтай телдәре фактары менән сағыштырма-тарихи планда ҡаралғанлыҡтан, был телдәрҙең ҡәрҙәшлеге, уларҙың барлыҡҡа килеүе, артабанғы үҫеше һәм хәҙерге хәле тураһында мәғлүмәт хеҙмәттең инеш бүлегендә бирелә. Автор хеҙмәтендә башҡорт теле белемендә тәү тапҡыр телмәр аппаратының төҙөлөшөн асыҡлай һәм өндәргә физик (акустик) һәм физиологик (биологик) яҡтан ентекле характеристика бирә. Шулай уҡ башҡорт тел белемендә беренсе мәртәбә фонема һәм фонема варианты мәсьәләһе хәл ителә. Билдәле булғанса, фонема теорияһы хәҙерге тел белемендә иң ҡатмарлы мәсьәләләрҙең береһе һанала. Хеҙмәттә фонема һүҙҙәрҙең тышҡы формаһын барлыҡҡа килтереүсе һәм уларҙың мәғәнәһен дифференциялаусы, йәғни айырыусы минималь берәмек итеп тикшерелә. Башҡорт теленең фонемалар составына бөтөн бер система рәүешендә анализ бирелгән. Хеҙмәттә башҡорт теле һуҙынҡыларының һәм тартынҡыларының тәбиғәте бик ентекле һәм профессиональ юғарылыҡта тикшерелгән.

1966 йылда Башҡортостан китап нәшриәте профессор Ж.Ғ.Ҡейекбаевтың башҡорт теленең һүҙлек составын тикшереүгә бағышланған «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» исемле хеҙмәтен баҫтырып сығарҙы. Бөтәһенән элек шуны әйтергә кәрәк: башҡорт теленең һүҙлек составы һуңғы йылдарға тиклем махсус өйрәнелгәне юҡ ине. Ғалим иһә был

Башҡорт дәүләт университеты. 1966 йыл

хеҙмәтендә башҡорт лексикологияһын тел ғилемендә айырым бер ғилми йүнәлеш дәрәжәһенә күтәреп өйрәнгән. Шул сәбәпле был хеҙмәттә башҡорт лексикологияһының күп мәсьәләләре дөйөм теоретик положениелар нигеҙендә өр-яңынан тикшерелә һәм уларға яңы күҙлектән лингвистик баһа бирелә.

Билдәле булыуынса, башҡорт теленең лексик составында башҡа телдәрҙән үҙләштерелгән һүҙҙәр күп. Мәҫәлән, телсе ғалим Ғ.Ҡаһарманов күрһәтеүенсә, 1993 йылда донъя күргән «Башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлеге» 55 мең һүҙ һәм фразеологик берәмекте үҙ эсенә алған. Шуларҙың 63 проценты төп башҡорт һүҙҙәре, 37 проценты үҙләштерелгән һүҙҙәр. Үҙләштерелгән һүҙҙәрҙең 12 проценты ғәрәп сығанаҡлы һүҙҙәр, 2 процентын фарсы һүҙҙәре тәшкил итә, 23 проценты рус теленән һәм рус теле аша көнбайыш һәм башҡа телдәрҙән килеп ингән. Хеҙмәттең авторы үҙләштерелгән һүҙҙәргә характеристика биргәндә, тарихи шарттарҙы беренсе планға ҡуя. Тап ошо нигеҙҙә ул был проблема буйынса башҡорт фәнендә яңы һөҙөмтәләргә килә, яңы ғилми гипотезалар төҙөй. Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың был хеҙмәте баҫылып сыҡҡанға тиклем, лингвистик әҙәбиәттә ғәрәп һәм фарсы телдәренән алынған һүҙҙәр һәр икеһе айырым тикшерелмәне, ғәрәп һәм фарсы телдәренән һүҙ үҙләштереү ислам диненең йоғонтоһо менән генә аңлатылды.

Профессор Ж.Ғ.Кейекбаев ғәрәп һәм фарсы һүҙҙәренең төрлө системалы телдәргә ҡарауын төрлө социаль ерлектә килеп инеүҙәрен иҫбатланы. Башҡорттар фарсы (иран) телле Хорезм дәүләте, Хива һәм Бохара ханлыҡтары менән боронғо дәүерҙә үк сауҙа иткәндәр. Мәҫәлән, был тарихи фактты хәҙерге башҡорт телендә актив ҡулланылған фарсы һүҙҙәре раҫлай. Миҫалдар: *сауҙа, сауҙагәр, баҙар, баһа, фирүзә, гәүһәр* (бриллиант), *зәргәр* (алтынсы, көмөшсө), *науруз, шәл, шәкәр, насар, дарыу, ноҡот, дана, карауан, хәнйәр, хөриә, хушбуй, көмбәҙ, тамъа, таҫтамал, шәһәр, келәм, майҙан, сафъян, сирек, шәмдәл* һ.б.

Ҡитапта башҡорт телендә актив ҡулланылған ғәрәп һүҙҙәре ҡатламына ла ҙур иғтибар бирелгән. Әлбиттә, ғәрәп һүҙҙәренең байтаҡ өлөшө ислам дине менән бергә килеп ингән. Ғәрәп һүҙҙәренең башҡорт теленә үҙләштереүҙең башланыуы X—XI быуаттарға тура килә. XVI быуатҡа ҡараған башҡорт шәжәрәләрендә ғәрәп һүҙҙәре күп осрай. Ғәрәп һүҙҙәре уҡымышлы кешеләрҙең хеҙмәттәре, китап теле ярҙамында ла күпләп үҙләштерелгән. Хәҙерге телдә ғәрәп һүҙҙәре башҡорт донъяһының күп аспекттарына ҡараған төшөнсәләрҙе белдерә. Дини йөкмәткеле ғәрәп һүҙҙәре: *алла, тәһәрәт, мосолман, мулла, иман, назарат, ҡиәмәт, сауап, фәрештә, фатиха, тамуҡ, фәтүә, ғәйет, ғөшөр, хәҙрәт* һ.б. Ҡитапта фән, көнкүреш һәм башҡа өлкәләргә ҡараған бик күп ғәрәп һүҙҙәренә анализ бирелгән: *аҡыл, аҫаба, аманат, ант, битараф, ваҡыт, ватан, васыят, вәғәҙә, ғалим, ғүмер, дәрес, дәфтәр, донъя, инша, исем, ҡәләм, ләззәт, милләт, мәктәп, мәғариф, нәҫер, нәфис, рәйес, рәссам, рәүеш, сифат, тәжрибә, тәфтиш, фән, фекер, фәлсәфә, хөкүмәт* һ.б.

Рус теленән ингән һүҙҙәр хаҡында һүҙ барғанда, Жәлил Ғиниәт улы уларҙың боронғораҡ осорҙа һәм һуңғы осорҙа үҙләштерелеүҙәренең социаль ерлектәрен, сәбәптәрен асып бирә. Автор фекеренсә, башҡорттар рус кенәзлектәре менән Башҡортостандың Мәскәү дәүләтенә ҡушылыуына тиклем үк сауҙа итер булғандар.

1972 йылда Ж.Ғ.Кейекбаевтың «Урал-алтай тел белеменә инеш» (рус телендә) исемле китабы баҫылып сыҡты. Был хеҙмәтендә автор урал-алтай телдәренең генетик, йәғни материаль ҡәрҙәшлеген билдәһеҙлек һәм билдәлелек теорияһы нигеҙендә иҫбат итә.

Ж.Ғ.Кейекбаев 1960-сы йылдар башында урал-алтай телдәренең генетик һәм типологик ҡәрҙәшлеген ныҡлап тикшерә башланы. Ул был йылдарҙа үҙенең яңы теорияһы хаҡында төрлө баҫмаларҙа мәҡәләләр баҫтырҙы, үҙенең фекерҙәре менән күренекле алтаистар һәм тюркологтар менән уртаҡлашты. Илебеҙҙең фән үҙәктәрендә ойошторолған симпозиумдарҙа, конференцияларҙа докладтар менән сығыш яһаны, шулай уҡ күп университеттарҙа лекциялар һәм спецкурстар уҡыны. Аҙаҡ килеп, Ж.Ғ.Кейекбаев урал-алтай телдәренең генетик һәм типологик ҡәрҙәшлегенә арналған «Урал-алтай телдәре тарихи грамматикаһының нигеҙҙәре» исемле фундаменталь хеҙмәтен яҙҙы. Был китап рус телендә «Основы исторической грамматики урало-алтайских языков» исеме менән донъя күрҙе (Уфа, 1996. 367 с.). Был хеҙмәтен яҙыу өсөн урал-алтай телдәре ғаиләһенә ингән төрки, фин-уғыр, тунгус-манчжур, самадий телдәрен теоретик йәһәттән дә, практик йәһәттән дә ныҡлап өйрәнгән. Ул Мәскәү, Ленинград, Будапешт, Ташкент, Алма-Ата, Тарту, Ҡазан кеүек ҙур фән үҙәктәренең китапханаларында телдәр буйынса материалдар туплай, ошо проблема буйынса эшләгән ғалимдар менән яҡындан танышып, фекерҙәрен уртаҡлаша. Жәлил Ғиниәт улының был теоретик хеҙмәте башҡорт һәм төрки тел ғилемендә генә түгел, бөтә донъя фәнендә айырым урын биләп тора.

Арҙаҡлы ғалим ғилми-методик эшмәкәрлек менән бер рәттән республика һәм илебеҙҙә фәнни кадрҙар әҙерләү эшендә лә актив ҡатнашты. Ул ике тиҫтәгә яҡын фән кандидаттары һәм докторҙары әҙерләне.

Ж.Ғ.Кейекбаев мәғариф эшенә лә ҙур әһәмиәт бирҙе. Үҙенең төп профессияһы булған уҡытыу эшенә айырата ҙур етдилек менән ҡараны. Юғары уҡыу йорттарында иң яуаплы курстар уҡыны, башҡорт теле буйынса вуздар һәм мәктәптәр өсөн дә күп һанда дәреслектәр, программалар, уҡыу пландарын яҙыуҙа һәм төҙөүҙә иң актив ғалим булды. Хәҙерге көндә мәктәптәрҙә һәм юғары уҡыу йорттарында башҡорт теленең юғары фән кимәлендә уҡытылыуы күп йәһәттән Жәлил Ғиниәт улының арымаҫ-талмаҫ хеҙмәтенең һөҙөмтәһе һанала.

Ж.Кейекбаевтың башҡорт әҙәбиәте өлкәһендә лә уңыштары ҙур. Ул 1944 йылдан бирле — СССР Яҙыусылар союзы ағзаһы. Ж.Табын псевдонимы менән Ж.Ғ.Кейекбаев утыҙынсы йылдарҙа уҡ башҡорт әҙәбиәтендә киң билдәле була. Ул бигерәк тә Гете менән Гейне әҫәрҙәренең немец теленән башҡорт теленә уникаль тәржемәләре, шулай уҡ Вилли Бредель, Фридрих Вольф, Эрих Вайнерт һәм башҡа немец яҙыусыларының романдарын, повестарын һәм хикәйәләрен башҡортсалаштырыу буйынса башҡорт әҙәбиәтендә берҙән-бер белгес ине. Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында Жәлил Ғиниәт улы үҙенең яҡташы, Советтар Союзы Геройы Зөбәй Үтәғолов тураһында, шулай уҡ Советтар Союзы Геройы яҡташыбыҙ Александр Матросов хаҡында әҫәрҙәр ижад итте. Уның ҡобайырҙары, әкиәттәре уҡыусылар тарафынан яратып ҡабул ителделәр. Ж.Ғ.Кейекбаев «Туғандар һәм таныштар» исемле ҙур роман авторы. Роман 1943—1945 йылдарҙа Сәйетбаба урта мәктәбендә эшләп йөрөгәндә яҙылған, роман башҡорт халҡының революцияға тиклемге тормошон тасуир итә. Шуны әйтергә кәрәк, яҙыусы үҙе һүрәтләгән ваҡиғаларҙы бик яҡшы белә, шул сәбәпле халыҡтың Октябргә хәтле яҙмышы

объектив дөрөҫ тасуирлана, характерҙар баҙыҡ бирелә. Был романдың идея-художество кимәлен һәм тел үҙенсәлектәре яғын бөгөнгө башҡорт прозаһының ҙур уңышы тип ҡарарға кәрәк. Был роман башҡорт һәм рус телдәрендә бер нисә тапҡыр донъя күрҙе. Ж.Ғ.Ҡейекбаев үҙенең художестволы әҫәрҙәрендә халыҡтың йәнле һөйләү үҙенсәлектәрен оҫта файҙалана, фразеологик берәмектәрҙең әҫәрҙә мәҡәл һәм әйтемдәрҙең эстетик вазифаһы асыҡ күренә.

Ж.Ғ.Ҡейекбаев үҙенең бөтә ғүмерен фәнгә, башҡорт культураһына һәм мәғарифына бағышланы һәм уларҙы үҫтереүгә баһалап бөткөһөҙ өлөш индерҙе. Уның титаник хеҙмәте Хөкүмәтебеҙ тарафынан юғары баһаланды. Проф. Ж.Ғ.Ҡейекбаев Ленин, «Почет Билдәһе» ордендары һәм миҙалдары менән бүләкләнде, Башҡорт АССР-ның Верховный Советына депутат итеп һайланды, уға шулай уҡ «БАССР-ҙың атҡаҙанған фән эшмәкәре» тигән маҡтаулы исем бирелде. Жәлил Ғиниәт улы Ҡейекбаев ҙур филологик эрудициялы ғалим булды. Ҡешеләргә ҡарата үҙенең тәрән аҡыллы, шул уҡ ваҡытта ябай мөнәсәбәте һәм иғтибарлы булыуы арҡаһында ҙур дәрәжә ҡаҙанды. Ул үҙ халҡының тоғро улы булды.

Жәлил Ғиниәт улының ғаиләһе хаҡында ла әйтеп китеү урынлы булыр. Ул үҙенең тормош иптәше Нәфисә Хәлил ҡыҙы менән 4 бала тәрбиәләп үҫтерҙе. Балаларының барыһы ла юғары белемле: улар Башҡорт дәүләт университетының төрлө факультеттарын тамамлаған. Өлкән улы Искәндәр — отставкалағы полковник, күп йылдар Өфө ҡалаһы милицияһына етәкселек итте, икенсе улы Ильяс Себерҙә инженер булып эшләй, ҡыҙы Зөһрә — педагогия фәндәре кандидаты, БДПУ доценты, кесе улы Морат — социология фәндәре докторы, профессор, Башҡортостан Фәндәр Академияһының Гуманитар тикшеренеүҙәр институты директоры вазифаһын башҡарҙы. Хәҙерге ваҡытта ул Рәсәй Дәүләт Думаһы депутаты, Башҡортостан Фәндәр Академияһының ағза-корреспонденты.

Жәлил Ғиниәт улы фәнде оҫта ойоштороусы ла ине, уның менән бергә эшләгән коллектив ысын мәғәнәһендә ижади коллектив булды.

Халыҡ үҙенең арҙаҡлы һәм тоғро улын онотмай. Уның тыуған ауылы Ҡаранйылғала музей асылды. Ғафури районы Сәйетбаба урта мәктәбе Ж.Ҡейекбаев исемен йөрөтә. Башҡор дәүләт университетында мемориаль кабинет эшләй. Ғафури районы администрацияһы һәм йәмәғәтселеге Ж.Ғ.Ҡейекбаев исемендәге премияһын булдырҙы. Стәрлетамаҡ башҡорт гимназияһында уға арналған музей ойошторолған.

Өфө, Красноусольск ҡасабаһы урамдарына Ж.Ғ.Ҡейекбаев исеме бирелгән. Ғафури районында уның исемендәге премия булдырылды һәм музей асылды. Жәлил Ғиниәт улының ғилми һәм әҙәби ижадына арналған конференциялар үткәрелеп тора. Башҡорт дәүләт университетында студенттар өсөн уның исемендәге премия булдырылған. Ижады һәм тормошо хаҡында тиҫтәләгән мәҡәләләр баҫылды. Шулай ҙа Ж.Ғ.Ҡейекбаевтың яҡты иҫтәлеген мәңгеләштереү буйынса эшләйһе эштәр бар әле. Беренсе сиратта, уның бөтә ғилми хеҙмәттәрен, хикәйәләрен, әкиәттәрен, повесть һәм очерктарын, шиғырҙарын, ҡобайырҙарын, тәржемә әҫәрҙәрен бергә туплап китап итеп сығарырға кәрәк.

Рамзия ***БИКАНАЧЕВА,***
научный сотрудник ***ИГИ АН РБ***

ДЖАЛИЛЬ КИЕКБАЕВ — ОСНОВОПОЛОЖНИК СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

В 2011 году исполняется 100 лет со дня рождения выдающегося башкирского ученого-лингвиста Джалиля Гиниятовича Ҡиекбаева, известного тюрколога, писателя, первого доктора филологических наук по башкирскому языку, профессора и общественного деятеля.

Дж.Г.Ҡиекбаев — одна из ярких и талантливых фигур российской тюркологической науки, основатель современной школы башкирского языкознания. Он блестящий знаток не только многих тюркских языков, но и большой специалист по немецкой филологии. Такое богатство знаний приобретено им благодаря неустанному труду и редкому дарованию.

Джалиль Ҡиекбаев

Дж.Г.Ҡиекбаев родился 25 октября 1911 года в деревне Ҡаранелга Стерлитамакского уезда Уфимской губернии, ныне Гафурийского района РБ. Зачинатель фамилии Ҡиекбаев — Ҡиекбай Ишимъяров из д.Ҡаранелга Ҡесе-Табынской волости активно участвовал в Отечественной войне 1812 года.

В списках участников Отечественной войны 1812 года, доживших до их учета в 1836—1839 гг. и награжденных серебряной медалью «За взятие Парижа 19 марта 1814 года» и медалью «В память войны 1812 года», значится и Ҡиекбай Ишимъяров [1, 43—46].

Отец ученого Гиниятулла Загидуллович (1882—1969) был уважаемым человеком села, имел образование, в медресе учился вместе с поэтом Мажитом Гафури, служил в полевой артиллерии. В музее Дж.Г.Ҡиекбаева в д.Ҡаранелга хранится аттестат, выдан-

ный в 1910 г. Киекбаеву Гиниятулле Загидулловичу о том, что он был «отличным артиллеристом-бомбардиром». После службы жил в своей деревне, занимался пчеловодством. Мать Гарифа Мурзакаевна (1895—1962) была дочерью состоятельного человека из соседнего села Саитбаба. Она посвятила себя воспитанию пятерых детей, старшим из которых был Джалиль Гиниятович. Второй сын Гафур, 1913 года рождения, погиб на финской войне в 1940 году.

Отец Джалиля Гиниятовича служил на Дальнем Востоке, эту часть в то время посетил царь Николай II. Гиниятулле Загидулловичу посчастливилось поздороваться за руку с императором. Рассказы отца о своих знаменитых предках, которые взяли Париж, о далеких краях России и живущих там людях, вероятно, способствовали пробуждению у Джалиля Гиниятовича большого интереса к учебе. Начальное образование он получил в деревне. В 1929 году окончил Макаровскую школу-семилетку, в 1932 году — с отличием отделение башкирского языка и литературы Башкирского областного педагогического техникума. В 1937 году — Первый Московский государственный педагогический институт иностранных языков по специальности «немецкая филология». Во время учебы в институте (1933—1936 гг.) работал преподавателем башкирского языка и литературы в Башкирской оперной студии при Московской консерватории. В институте, помимо глубокого изучения немецкого языка, Джалиль Гиниятович находил время изучать латинский, греческий, английский, французский и другие языки. По окончании института с 1937 по 1938 год работал учителем немецкого языка Рошальской средней школы Московской области, с 1938 по 1942 год — заместителем директора по учебной работе и заведующим кафедрой немецкого языка Уфимского института иностранных языков. После расформирования Уфимского института иностранных языков Наркомпросом Башкирской АССР был командирован в Гафурийский район, где с марта 1942 по октябрь 1943 года работал директором и учителем немецкого, русского и английского языков Саитбабинской средней школы. С ноября 1943 по август 1944 года учился в аспирантуре Института языка и письменности АН СССР. С сентября 1944 года работал заведующим кафедрой иностранных языков Уфимского авиационного института. В 1948 году 21 сентября при Московском государственном университете защитил кандидатскую диссертацию по орфоэпии башкирского языка [2, с.50].

В сентябре 1949 года по распоряжению Башкирского обкома КПСС был переведен в штат Башкирского государственного педагогического института, где работал деканом факультета иностранных языков, преподавал немецкий язык для аспирантов, затем заведовал кафедрой башкирского и татарского языков, преподавал башкирский язык, историю башкирского языка, диалектологию и старотюркский язык. Он же был и составителем всех учебных программ этих дисциплин.

С мая 1955 по январь 1957 года учился в докторантуре при Институте языкознания АН СССР и написал докторскую диссертацию по описательной и сравнительно-исторической фонетике башкирского языка. С 1957 по1961 год работал проректором университета по учебной работе. В 1960 году Институте языкознания АН СССР Джалиль Гиниятович успешно защитил докторскую диссертацию, через год ему было присвоено звание профессора.

В Московском государственном институте иностранных языков Дж.Г.Киекбаев получил блестящее лингвистическое образование. Он учился у таких выдающихся отечественных германистов и специалистов по общему языко-

Среди коллег и студентов.
Сидят слева направо 3-й Дж.Киекбаев, 4-й — Генрих Классен.

знанию, как Шор Розалия Осиповна (1894—1939), Гухман Мирра Моисеевна (1904—1989) и др.

Огромное влияние на формирование научных взглядов Дж.Г.Киекбаева оказал его непосредственный научный руководитель, член-корреспондент Академии наук СССР, выдающийся тюрколог и востоковед профессор Н.К.Дмитриев (1898—1954), который создал фундаментальный труд «Грамматика башкирского языка» (1948), «ценный не только для башкироведения, но и всего тюркского языкознания» [3, с.17]. История создания «Грамматики башкирского языка» не проста. В 1940 году рукопись готовой книги была сдана в типографию и погибла во время блокады Ленинграда. У автора остались черновики утраченного труда. Путем большого напряжения сил и воли к 1945 г. Н.К.Дмитриеву удалось восстановить рукопись и снова сдать ее в издательство Академии наук. В 1950 г. «Грамматика башкирского языка» вышла на башкирском языке, где основным переводчиком был Дж.Г.Киекбаев [4].

В процессе преподавания языковых дисциплин, литературного творчества Джалиль Гиниятович ясно представлял и хорошо понимал, как неудовлетворительно поставлено научное изучение башкирского языка и его диалектов. В 1940 году в печати появляется первая проблемная научная статья Дж.Г.Киекбаева «О некоторых вопросах башкирского языка» [5].

В статье подчеркивается, что башкирский письменный литературный язык является результатом длительного исторического развития, концентрации его диалектов и говоров. Здесь же он указывает на прогрессивный характер перевода башкирской письменности на русскую графику. В статье автор предлагает ряд конкретных мер для дальнейшего развития и обогащения совре-

менного башкирского литературного языка. Далее автор высказывает мысль о том, что основой для дальнейшего развития башкирского литературного языка должны быть произведения устного народного творчества. Уже в первой своей лингвистической статье он поднимает актуальные проблемы башкирского языкознания.

В первый период исследовательской деятельности Дж.Г.Киекбаева преобладали вопросы орфоэпии. Это было вполне естественно, так как литературный язык, как высшая форма развития национального языка, наряду с другими признаками должен иметь стабильные нормы литературного произведения. В этот период в журналах и газетах выходит ряд его статей по различным аспектам правильного литературного произношения. Он имел опыт преподавания башкирской орфоэпии для актеров, и он ясно представлял значение орфоэпических норм для культуры речи. Впоследствии именно эту проблему он избрал в качестве темы для своей кандидатской диссертации, которая вышла отдельной книгой в 1964 году под названием «Орфоэпия башкирского литературного языка». Этому труду Дж.Г.Киекбаева профессор Н.К.Дмитриев дал следующий отзыв: «Работа, представленная в качестве диссертации старшим преподавателем Уфимского Авиационного Института Д.Г.Киекбаевым, заслуживает самой положительной оценки. До сих пор никто еще не приступал к изучению башкирской орфоэпии, которая имеет такое большое значение для башкирского театра, радио и школы. Актуальнейшая тема, избранная Д.Г.Киекбаевым, разработана им необычайно широко: здесь мы находим и общее определение орфоэпии, и классификацию башкирских звуков в связи с их подробной фонетической характеристикой, и очерк башкирского ударения и интонации. Большинство этих вопросов поставлены автором диссертации впервые и, в общем, разрешены правильно. Такие детали, как редукция, интонация, мелодия и такты башкирской речи, членение ее на группы — представляют собой настоящее научное открытие даровитого и наблюдательного ав-

Джалиль Киекбаев среди учителей башкирского языка

тора. Среди башкирских языковедов у него никаких предшественников не было, и в данной области его надо считать настоящим новатором. Хорошее теоретическое знание русских и некоторых западных языков и общей фонетики помогло Д.Г.Киекбаеву найти правильную методику для разрешения своей проблемы и приложить эту методику к своему башкирскому материалу. Оперируя, в основном, данными башкирского языка, Д.Г.Киекбаев проводит частые сопоставления их с русским, татарским и другими языками. Этот сравнительный материал повышает филологическую ценность работы, углубляет ее, а с другой стороны, позволяет использовать ее и в методических целях, как пособие для преподавателя. К работе приложена орфоэпическая хрестоматия, библиография и две диалектологические карты Башкирии. Поскольку молодой еще башкирский литературный язык вырос и развился на базе живых башкирских диалектов, — корни башкирской орфоэпии, естественно, ведут к ним. Отсюда понятно, что исследователь башкирской орфоэпии должен в какой-то мере коснуться вопроса об исторической связи диалектов и литературного языка.

Отдельные недостатки, которые, конечно, имеются в работе Д.Г.Киекбаева, не могут поколебать ее общей ценности. Необходимо отметить, что работы аналогичного типа появляются только в Азербайджане; их еще нет в Узбекистане, Казахстане, Туркмении, Киргизии и Татарии.

Диссертация Д.Г.Киекбаева вполне заслуживает того, чтобы быть поставленной на защиту, а диссертант, по нашему мнению, вполне достоин ученой степени кандидата филологических наук.

Действительный член Академии педагогических наук, член-корреспондент АН СССР, заслуженный деятель науки БАССР, профессор Н.К.Дмитриев. 8.02.1948 г., Москва» [6].

Докторская диссертация Дж.Г.Киекбаева посвящена изучению фонетической и фонологической систем башкирского языка. Во вводной части диссертации рассматриваются некоторые вопросы истории башкирских диалектов в их связи с историей башкирских родов. «Башкирский язык прошел сложный путь исторического развития как в лексическом, так и фонетико-морфологическом отношениях. Вследствие этого башкирские диалекты характеризуются сохранением некоторых древних фонетических признаков с одной стороны, и возникновением новых фонетических явлений — с другой. Поэтому факты башкирских диалектов могут дать ценный материал для прослеживания исторического развития звуковой системы башкирского языка. В отличие от существующей до сих пор классификации башкирских диалектов, по которой выделяют три территориальных диалекта, в диссертации выделено только два диалекта. Язык же северо-западных башкир, считавшийся до сих пор отдельным диалектом, нами рассматривается как промежуточный или смешанный говор, в котором переплелись башкирские языковые формы с татарскими вследствие тесного общения башкир и татар в течение долгого времени и в котором в настоящее время преобладают элементы татарского языка» [7, с.5].

Сокращенный вариант докторской диссертации в 1958 году был издан отдельной книгой. Его фундаментальный труд «Фонетика башкирского языка» является крупным вкладом в тюркскую лингвистическую науку.

Однако в дальнейшем издавать свои труды ученому у себя в республике не давали. Как пишет писатель Газим Шафиков: «Перекрыли кислород своему же башкирскому ученому, сделали невозможным само его существование»

[8, с.393—403]. Действительно, в архиве ученого хранятся его многочисленные письменные «челобитные» заявления секретарям обкомов, директорам издательств и иным большим и малым начальникам, от кого зависела судьба творений башкирского ученого-языковеда.

Это письмо Дж.Г.Киекбаева, адресованное в Башкирский обком КПСС серьезнейшим товарищам З.Н.Нуриеву, Ф.В.Султанову и Н.К.Розанову, называется: «О моей книге «Лексика и фразеология современного башкирского языка».

«Моя книга «Лексика и фразеология современного башкирского языка», написанная на башкирском языке (объем 13—14 авт. листов), была включена в план издания 1965 года, но, к сожалению, она была исключена из плана. Поскольку я в этом письме прошу Башкирский обком КПСС содействовать мне выпустить эту книгу через Башкнигоиздат, я хочу кратко изложить, что из себя представляет эта книга.

Крупный советский языковед, профессор, доктор наук, действительный член Академии педагогических наук Н.А.Баскаков в своей книге «Тюркские языки» (1960) дал следующую характеристику башкирскому языку: «Современный башкирский литературный язык — высокоразвитый национальный язык, на котором печатается башкирская пресса и общественно-политическая литература» (стр.164).

В своей книге я по силе своего умения старался показать, каким путем современный башкирский язык достиг своего высокого развития в лексическом отношении, как обогатился его словарный состав, где находятся истоки его лексики и т.д. и т.п.». Подробно излагая содержание своего труда на четырех печатных листах, автор заканчивает его такими словами: «В упомянутой книге читатель найдет также материалы, касающиеся развития башкирской литературы, поскольку всякий национальный язык является ее основой. На мой взгляд, книга поможет поднятию общего культурного уровня учителей, студентов, работников печати и принесет им пользу. При этом следует учесть еще и то обстоятельство, что книги, посвященной развитию лексики современного башкирского языка, в настоящее время нет. Я прошу обком

С казахскими учеными. Алма-Ата (Алматы), 1964 год

КПСС и издательство учесть все эти обстоятельства и содействовать выпуску этой книги, восстановив ее в плане издания 1965 года» [9].

Книга «Лексика и фразеология современного башкирского литературного языка» вышла в 1966 году. Это была победа проф. Дж.Г.Киекбаева в пользу башкирского языкознания, и как она ему далась, знал, наверное, только сам ученый.

Фундаментальный труд ученого Дж.Г.Киекбаева «Основы исторической грамматики урало-алтайских языков» был завершен еще в начале 60-х годов прошлого века. Об этом свидетельствует объявление Башкирского книжного издательства об издании данной книги. В сообщении было сказано: «Новое исследование Дж.Г.Киекбаева представляет собой структурный анализ морфологического строя угро-финских, тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков с привлечением фактов более сорока языков и их диалектов урало-алтайской семьи» [10]. Подвергая детальному сравнительно-историческому анализу морфологические явления и развитие форм этих групп языков, автор приходит к выводу о материальном родстве угро-финских и алтайских языков. Блестящую характеристику этой работе дал известный финно-угровед, академик Б.А.Серебренников, который писал, что «автор, безусловно, провел титаническую работу по сопоставлению реальных языковых фактов по всем уральским и алтайским языкам, познакомился с обширной литературой. С точки зрения достоверности привлеченного фактического материала по финно-угорским языкам автор не допускает никаких искажений. Все приведенные факты и явления вполне можно трактовать в том плане, в каком их интерпретирует автор» [11].

На годичном собрании Академии наук СССР (1964) этот труд Дж.Г.Киекбаева был назван выдающейся работой среди важнейших достижений в области гуманитарных наук (языкознание). Однако и всесоюзное признание не помогло опубликовать книгу даже после того, как автор предлагал издательству «издать книгу на общественных началах», т.е. без гонорара.

Ученые тюркологи мира также ждали выхода этой книги еще в 1962 году. Об этом пишет в своем письме доктор филологических наук из Института языкознания Академии наук СССР Н.А.Баскаков: «...как Ваша «Сравнительная грамматика»? Мы все ждем ее с нетерпением». В письме от 16 июня 1966 года Н.А.Баскаков сообщает, что: «...в ближайшее время предполагаем оживить научный Совет по алтаистике с тремя секциями: тюркской, монгольской и тунгусо-маньчжурской, а в будущем, я думаю, можно организовать под Вашим руководством (под руководством Киекбаева Дж.Г. — **Р.Б.**) и урало-алтайскую секцию» [12]. Эту книгу ждут и не дождутся и в Венгрии, об этом пишет вице-президент Венгерской Академии наук профессор Лайош Лигети: «...с большой радостью читал я в Вашем письме о том, что в недалеком будущем мы будем иметь новую, интересную книгу по важным вопросам алтаистики, а эта книга будет именно Вашей работой. Жду Вашу книгу с нетерпением и очень прошу Вас, не забудьте известить меня, когда она выйдет. 7 декабря 1963 года. Будапешт» [13].

И далее, лаконичное письмо академика АН Туркменской ССР профессора Г.Азимова адресовано кафедре башкирского языка Башкирского государственного университета: «Прошу, как только выйдет из печати, выслать мне наложенным платежом книгу профессора Дж.Г.Киекбаева «Основы исторической грамматики урало-алтайских языков». 28.12.1963 г. Ашхабад» [14].

Впервые этот труд был издан только в 1996 году, благодаря самоотверженной работе в то время кандидата филологических наук И.Г.Илишева.

Теоретические аспекты генетического родства урало-алтайских языков были исследованы Джалилом Гиниятовичем в работе «Введение в урало-алтайское языкознание», вышедшей также после смерти автора в 1972 году.

Книга получает высокую оценку в международном журнале «Народы Азии и Африки» (№2 — 1973г).

Прекрасное знание немецкого и других индоевропейских языков позволило Дж.Г.Киекбаеву приступить к глубокому и всестороннему исследованию языков, входящих в алтайские и уральские языковые семьи. Именно немецкий язык и немецкая культура стали тем фундаментом, на котором сформировалась стройная система научного знания учёного. Немецкая аккуратность и педантичность нашли воплощение во всей многогранной научной и общественной деятельности Дж.Г.Киекбаева, дисциплинируя сознание и дух учёного.

По признанию авторитетных ученых-языковедов, Джалиль Гиниятович Киекбаев был несомненным новатором в своих научных методах и подходах к изучению родного языка, всей семьи урало-алтайских языков, куда входил и башкирский язык. Он стремился поднять башкирское языкознание на мировой уровень. При нем Башкирский государственный университет стал одним из центров мировой урало-алтаистики. Этот факт признавался виднейшими учеными-лингвистами, учитывавшими заслуженный авторитет Дж.Г.Киекбаева, его вклад в отечественную и мировую лингвистику.

Архив ученого хранит его богатую переписку со знаменитыми учеными-языковедами, такими, как Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Б.А.Серебренников, П.Аристе, П.Нурмекунд, Г.А.Абдурахманов, Г.Азимов, М.Ш.Ширалиев, А.М.Аппаев, С.К.Кенесбаев, А.А.Юлдашев, Э.Тенишев, М.З.Закиев, Л.Заляй, Г.Х.Ахатов, М.Рясянен, Г.Д.Санжеев, Е.И.Убрятова, Й.Пальяк и др.

По инициативе сына ученого, доктора социологических наук М.Д.Киекбаева в конце декабря 2010 года из Казани в Уфу были возвращены копии более 65 писем Дж.Г.Киекбаева, которые хранятся в Национальном архиве Республики Татарстан.

В Эстонском литературном музее в Тарту в фондах профессоров П.Аристе и П.Нурмекунда также хранятся письма профессора Дж.Г.Киекбаева, сообщает директор библиотеки Тартуского университета доктор Мартин Халлик. Переписка ученого на иностранных языках еще ждет своего исследователя.

Всю свою сознательную жизнь Дж.Г.Киекбаев посвятил развитию башкирской филологической науки, культуры башкирского народа и народного просвещения. Велики его заслуги и в подготовке научно-педагогических кадров по башкирскому и тюркскому языкознанию. Он часто выступал в качестве официального оппонента на защите докторских и кандидатских диссертаций. Свою огромную работу лингвиста-теоретика Дж.Г.Киекбаев на протяжении всей своей жизни успешно сочетал с педагогической деятельностью. Его лекции по исторической грамматике башкирского языка и сравнительно-исторической грамматике тюркских и других алтайских языков имели огромное значение не только для педагогических кадров, но и для будущих исследователей-лингвистов. Профессора Дж.Г.Киекбаева глубоко волновали вопросы преподавания родного языка в средней и высшей школе. Именно он явился одним из инициаторов организации первой крупномасштабной рес-

публиканской научно-практической конференции преподавателей родного языка и литературы, которая состоялась в 1966 году в Уфе. На пленарном заседании конференции Джалиль Гиниятович выступает с содержательным докладом на тему «Родной язык как средство воспитания в школе». В своем докладе он подчеркнул, что изучение родного языка не только помогает развивать мыслительные способности ученика, но и способствует формированию его индивидуальности. Ученый был убежден в том, что ученики в процессе изучения родного языка приобретают способность осознавать свое мышление. В этом как раз и заключается неоспоримое общеобразовательное значение родного языка. В архиве ученого хранятся многочисленные письма учителей родных языков не только из Башкортостана, но и из других регионов. Еще в далеком 1946 году, 17 мая, когда будущий башкирский языковед работал старшим преподавателем немецкого языка в Уфимском авиационном институте, он пишет большое письмо министру образования Башкортостана С.Р.Алибаеву о том, что для пятых классов башкирской средней школы им составлен учебник немецкого языка. «Ученики и учителя страдают без учебника, — пишет Дж.Г.Киекбаев. — Учить немецкий язык на базе родного языка будет намного успешнее. Для того, чтобы составить договор с издательством, необходимо Ваше разрешение. Прошу Вас дать это разрешение» [15]. К сожалению, его учебник немецкого языка для 5 класса башкирских школ так и не вышел в свет.

Будучи членом Научно-методического совета при Министерстве просвещения БАССР, профессор Дж.Г.Киекбаев постоянно занимался вопросами методики преподавания родного языка в школе. Он принял активное участие в написании учебника по родному языку для средних школ и педагогических училищ. Под его руководством были созданы новые учебники. Так, в 1964 году вышел учебник для 5—6 классов, который выдержал несколько изданий. В 1968 году появляется учебник по башкирскому языку для педагогических училищ. В этих учебниках грамматическая и лексическая система башкирского языка изложена исходя из собственной природы башкирского языка. Архив ученого хранит многочисленные рукописи различных учебных программ для студентов университета. И его письма, адресованные в Министерство образования СССР с просьбой утвердить эти программы, где указывается: «Знание старотюркского языка, умение читать и анализировать в оригинале письменные памятники необходимы не только для студентов-филологов, но и историков, специализирующихся по истории Башкортостана или других тюркоязычных республик Средней Азии и Кавказа. Без знания литературных, исторических, юридических и прочих документов, написанных на старотюркском языке, невозможно представить себе молодого специалиста-филолога и историка с университетским образованием в тюркоязычных республиках. Этого настоятельно требует развитие гуманитарных наук на современном этапе» [16].

В период работы Дж.Г.Киекбаева в учебные планы филологического факультета были введены новые научные дисциплины, которые, по мнению профессора Киекбаева, должны были существенно улучшить содержание университетского образования. Именно Дж.Г.Киекбаев выпускает ряд программ по основным и специальным курсам, по которым он впервые в истории национального университетского образования читал свои лекции: программа курса «Введение в урало-алтайское языкознание», программа курса «Историчес-

кая грамматика башкирского и татарского языков», программа курса «Сравнительная грамматика тюркских языков», программа курса «Современный башкирский язык».

В 1966 году выходит из печати учебное пособие по башкирскому языку для студентов заочного отделения, в котором подробно изложены грамматические категории именных частей речи и глагола [17]. Эта книга фактически явилась первым учебным пособием для студентов филологического факультета Башкирского государственного университета и педагогических институтов.

Человек незаурядного исследовательского таланта, он успешно занимался и литературным творчеством. Его роман «Родные и близкие», написанный в годы войны, вышел в 1975 году. По богатству и своеобразию языково-стилистических средств, эпической широте роман является значительным достижением башкирской литературы. Роман пользуется большим успехом у читателей, за короткий отрезок времени издавался трижды, в том числе в издательстве «Современник» в Москве на русском языке.

Научно-педагогическая и общественная деятельность профессора Дж.Г.Киекбаева была высоко оценена — он награжден орденом Ленина и «Знак Почета» и медалями. За большие заслуги в области науки, подготовки и воспитания высококвалифицированных кадров ему присвоено звание «Заслуженный деятель науки Башкирской АССР».

Выдающийся ученый тюрколог, писатель Дж.Г.Киекбаев внес огромный вклад в духовное воспитание своего народа.

Литература

1. *Асфандияров А.З.* Любезники вы мои..., Уфа: Башк. кн. изд-во, 992. с.43.

2. ЦГИА РБ. ф. Р-5085. оп.1. д.225. С.50.

3. *Дмитриев Н.К.* К 100-летию со дня рождения. М.: Наука, 2001. 17 с.

4. *Дмитриев Н.К.* Башҡорт теленең грамматикаһы. Өфө: Башкнигоиздат, 1950.

5. *Кейекбаев Ж.Ҡ.* Башқорт телендәге ҡайһы бер мәсьәләләр тураһында. // Ҡыҙыл Башҡортостан. 1940. 18 март.

6. ЦГИА РБ. ф.Р-5085. оп.1. д.126. с.15.

7. ЦГИА РБ. ф.Р-5085. оп.1. д.126. с.5.

8. *Шафиков Г.Г.* Крючья под ребро. Уфа: Китап, 1993. С.393.

9. ЦГИА РБ. ф.Р-5085. оп.1. д.234. с.119.

10. Нац. архив Республики Татарстан. ф.Р-2950. оп.1. д.48. с.117.

11. ЦГИА РБ. ф.Р-5085. оп.1. д.232. с.20.

12. ЦГИА РБ. ф.Р-5085. оп.1. д.234. с.23

13. ЦГИА РБ. ф.Р-5085. оп.1. д.234. с.25

14. ЦГИА РБ.ф. Р-5085. оп.1. д.232. с.29.

15. ЦГИА РБ.ф. Р-5085. оп.1. д.232. с.117.

16. ЦГИА РБ.ф. Р-5085. оп.1. д.234. с.117.

17. *Кейекбаев Ж.Ғ.* Хәҙерге башҡорт теле. Өфө, 1966.

Ғиниәт ҠУНАФИН,
филология фәндәре докторы,
БашДУ профессоры

ЖӘЛИЛДЕҢ ИЖАД ТАЖЫ

Жәлил Кейекбаевтың уға ҡарата «оло әҙип», «мәшһүр әҙип» ише эпитеттарҙы ауыҙ тултырып әйтергә хоҡуҡ биргән төп әҫәре булып «Туғандар һәм таныштар» романы тора. Уның хаҡында шаҡтай күп һәм төплө фекерҙәр әйтелгән. Уларҙың асылын ентекле аңлатып тормаҫтан, бында бары шуны әйтергә кәрәк: әҙәбиәт белгестәре бер тауыштан «Туғандар һәм таныштар» романын 40-сы йылдарҙағы башҡорт прозаһының оло ҡаҙанышы, уның жанр-стиль йәһәтенән үҫеүендәге, дәүерҙең ҡатмарлы үҫеш-үҙгәреш ҡанундарын һүрәтләүҙәге, социаль-психологик характерҙар тыуҙырыуҙағы ҙур бер баҫҡысҡа күтәрелеше, тип баһаланы. Мәҫәлән, әҙәбиәт белгесе Ә.Вахитов уның хаҡында «үҙенең драматик йөкмәткеһе, тормошто киң эпик ҡоласлауы, тәрән психологик дәлилле булыуы менән шул осорҙоң ғына түгел, ғөмүмән, бөтә башҡорт прозаһының иң уңышлы әҫәрҙәренең береһе булып һаналырға хаҡлы»[1], — тип яҙҙы.

Ысынлап та, тап ошо әҫәре менән Ж.Кейекбаев үҙен ысын мәғәнәһендә төрлө ижтимағи күренештәрҙең социаль-сәйәси, иҡтисади һәм әхлаҡи асылына тәрән үтеп инеү һәм киң художестволы дөйөмләштереүҙәр яһау юғарылығына күтәрелгән әҙип итеп танытты. Романда күҙгә иң ташланғаны — хәл-ваҡиғаларҙың, мул һыулы йылға кеүек, талғын, әммә тулы ҡанлы, үҙ-ара ярайһы уҡ тығыҙ һәм тормоштағыса ҡатмарлы бәйләнештә ағыуы, авторҙың йәмғиәт ҡанундарының, тормош күренештәренең асылына тәрән үтеп кереүе, образ-характерҙарҙың заман менән тығыҙ бәйләнештә бирелеүе. Уның өсөн XX быуат башында Башҡортостандың хатта иң төпкөл төбәктәрендә лә йәмғиәттең эске үҫеш ҡанундарына ярашлы барлыҡҡа килгән социаль ҡаршылыҡтарҙың һөҙөмтәләрен генә түгел, бәлки бөтәһенән дә элек ана шул ҡаршылыҡтарҙың барлыҡҡа килеүе һәм үҫеше процесы, тормош ағышын мөмкин тиклем бөтә тулылығында күрһәтеп биреү мөһим. Шуға ла әҫәр туҡымаһында хатта тәү ҡарашҡа уның идея-эстетик маҡсатына әллә ни бәйле түгел кеүек күренгән мираҫ бүлешеү, һабантуй, бәйгегә аттар әҙерләү, туй, сеңләү, бәйет, йыр ише этнографик һәм фольклор материалдарының ҙур ғына урын алыуы ла беҙҙең өсөн тәбиғи күренә.

Ғөмүмән, бәләкәйҙән үк халыҡ ижады солғанышында, йыр-моң, мәҡәл, әйтемдәр, легенда, риүәйәттәр, хикәйәт, әкиәттәр, йола фольклоры мөхитендә йәшәгән, уларҙы күңел аҙығы, зиһен байлығы тип иҫәпләгән яҙыусының романында фольклор башланғысы, фольклорса фекерләү, йәнле телмәр стиле ярылып ята, уның туҡымаһында айырып алғыһыҙ, тәбиғи гармониялы художестволы күренеште тәшкил итә. Башҡорт халҡының тормош-көнкүрешен, кәсеп-һөнәрен, ғөрөф-ғәҙәттәрен, йолаһын, аш-һыуын, кейем-һалымын сағылдырыусы этнографик күренештәр менән дә шундай уҡ хәл. Улар роман канваһына художестволы «йән өрөүсе» генә түгел, бәлки уның идея

йөкмәткеһен дә шул заманға тәғәйен юҫыҡта бик тә тәбиғи, халыҡсан итеп байытып ебәреүгә хеҙмәт итә. Әҫәрҙең тәүге биттәренән үк яҙма әҙәби телдә осрамаған йә һирәк осраған һүҙҙәргә тап булаһың. Дөйөм халыҡ теленең байлығын күп һәм урынлы ҡулланған һайын уның тел-стиль тәбиғәте сағыуыраҡ, төҫлөрәк була бара. Бер нисә миҫалға күҙ һалайыҡ: «Ғөмәр ауылының *лисә мескай* (леса местного значения. — Яҙыусының үҙ аңлатмаһы) урманын Ишбулды бай бөтөрҙө бит, шул *ҡолдаһенә сыҡты... Бүҙрәт* алып, урман һатып, ҡайһылай байып китте»; «Ғариф тирәһендә ялағайланып йөрөүселәр, уның *һәрәпселәре*, ерәнсәйҙе маҡтап бөтә алманылар..:

— Түшенең яҫылығына ҡарағанда, йүгерек булырға оҡшай был хайуан...

— Эй менеп, *сумала* бүре һуғырға...»; «Әхмәдиҙең аш өйө «һөт машинаһы» күрә килеүсе бисә-сәсә, ҡыҙ-ҡырҡын, бала-саға менә тулып китте. Улар береһе инеп, береһе сығып, *ишек яғы ҡалдырмай, әбәк-һәбәк* йөрөп торҙолар. Бисәләр һөт машинаһын маҡтап бөтә алманылар:

— Һөттө һә тигәнсе *тартып бирә* бит әле ул, ҡуйсы ла, хоҙайым. Бына ғиллә...

— Бына, Факиһа. Эрәхәткә сыҡты *инте* хәҙер»; «Машинаны аслан *алаъайымъа* өйөрөлтмәгеҙ»; «Ауырып, *ыҙъарлап* торһам да, һин ҡайтҡанды ишеткәс, килдем әле»; «*Ни аҡыры дәүләт, ни һан мал* була тороп, Шаһиәхмәт ағайға алланан да, әҙәмдән дә оят инде. Ошонан *фаразан* һин булмаған *сүрәттә лә*, бүлгәндә итәк тулы бала менән ҡалған бер һалдатҡаға өлөш сығарһалар, итәге-еңе ҡыҫҡармаҫ ине әле»; «Тирәк умартаны *апарып* күтәреү кәрәк ошо *сулала*. Күтәрмәҫ *борон* кейәләрен йүнәт, тағраларын яңынан ҡуй, яңы балауыҙ *сәне*... Күтәргәндә тирәк умарта күтәрергә тырыш. Тирәк *томма* була»; «Иртә менән, *инән-ҡанан* булғас, Ташбатҡан ауылының ҡарты-йәше, олоһо-кесеһе Әхмәдиҙең урамына айыу күрә килделәр»; «Бер оҙатылғас, сыпраңлап, ике арала *кәләп һалып* йөрөмәһен... Әҙме зыян күрҙек шуның арҡаһында, әле *йытыяңдың* янып көл булыуы кемдең кәсәфәте тип беләһең. Ҡәйнәм усал тиң дә, имеҙә торған баланы ташлап, *юрттырып* ҡайт та кил, имеш, — тине ул асыуланып»; «Ике өләсәй уны алмашлап *бейәләй һымаҡ ялпылдатып*, ҡулдан ҡулға йөрөттөләр»; «Ә Фатима туҡтаманы, атаһына *сәнсеп цпкәләне*: ... Мине генә һатып, аҡса алып, *Ҡайышмаймы*, атай, яндарың?... Мағаш ҡына тауҙан таштар аттым *Бөкләҫтәргә* барып ятһын тип». Романдағы бына ошондай рәүешле йәнле телдән алынған һүҙҙәргә миҫалды әллә күпме килтерергә булыр ине. Улар яҙыусының халыҡтың аралашыу, фекерләү рәүешенә, телмәр байлығына һәм үҙенсәлектәренә бик иғтибарлы булыуы тураһында һөйләй. Был бер булһа, икенсе яҡтан, улар персонаждарҙың һөйләшеү, фекер йөрөтөү манераһын, хәл-ваҡиғаларҙың һәм күренештәрҙең урын характерын күҙ алдына баҫтырырға, улар хаҡында ниндәйҙер бер төшөнсә булдырырға булышлыҡ итә. Әҫәрҙәге бихисап диалект, иҫкергән, сит телдәрҙән үҙләштерелгән һүҙҙәр, һөнәр-кәсепкә, географик ерлеккә бәйле лексик берәмектәр уның стилен бермә-бер биҙәй, ваҡиғалар барған осор колоритын, халыҡ йәшәгән тәбиғәт мөхитен, уның тормош-көнкүреше рәүешен, геройҙарҙың донъяға ҡарашын, йәшәү принциптарын, психологияһын, милли-этник һыҙаттарын, индивидуаль сифаттарын нескә һәм сағыу биреүгә, пафосты төрлөләндереүгә, эмоционаллекте көсәйтеүгә хеҙмәт итә. Мәҫәлән, ғәрәп, рус телдәренән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙе яҙыусы дин әһелдәренең һөйләү манераһына, рухи асылына бына нисегерәк итеп яйлаштырып бирә: «Сафа мулла тамағын ҡырҙы ла, сыйылдап торған нәҙек кенә тауышы менән, ишек төбөндә ултырыусыларға ҡарап һөйләй башланы:

— *Әлхасил, гөбөрнатыр* хәҙрәттәре *бадишаһымыҙ Никулай* икенсе хәҙрәттәренең беҙҙең *Уфә гөбөрнаһындаъы* илсеһе була. *Олуъ* кеше. *Бәс*, шулай булғас, *гөбөрнатыр ъали жанапларына әълә* хөрмәт күрһәтеү, әҙәпле ҡаршы алыу һәм дә төрлө *ниъмәттәр* менән ҡунаҡ итеү *лазымдыр*. Ул *Уфә гөбөрнаһындаъы* барлыҡ *ъәләмгә* баш кеше». Ә бына артабанғы осраҡта инде автор персонаждарының теленә урынлы ғына индергән француз, немец һүҙҙәре менән көнбайыш мәҙәниәте традицияларында тәрбиәләнгән зыялыларҙың рухи-мәҙәни йөҙөн асып биреүгә, милли колоритты тыуҙырыуға өлгәшә:

— Се сон созами, — тине Люси французса, ул Александрға ҡунаҡтарҙы күрһәтте.

— Ҡомбиэн дә таң рестерэ вусиси? — Александр ҙа уға французса яуап ҡайтарҙы:

— Же ревьен а Оренбург данзюн смоң.

— Се дөмаж, — тине Люси күңелһеҙләнеп кенә.

Врач Орлов уны шаяртты:

— Йә, господин Ҡацель, ярағыҙ төҙәләме әле? Хәлдәрегеҙ нисек?

— Бестен даңк, бестен даңк, доктор! — тине Ҡацел, бик ихласлыҡ менән немецса яуап бирҙе.

Романдың киң эпик һыҙаттары авторҙың XX быуат баштарында Башҡортостандың бер төбәгендә барған хәл-ваҡиғаларҙы бөтә илдәге ижтимағи процесҡа үреп яҡтыртыуында, синфи-социаль ҡаршылыҡтарҙы асып һалыуында, уларҙың сәбәптәрен художестволы «анализлауында» ғына түгел, бәлки халыҡтың быуаттар һуҙымында формалашҡан, үҫә-үҙгәрә барған ғөрөф-ғәҙәт, йолаларын, этнопедагогикаһын, образлы, фәлсәфәүи фекерләү маһирлығын, фольклорын, йәшәү рәүешен киң яҡтыртыуы, уларҙы әҫәрҙең сюжет ептәре менән тығыҙ үреп, уларҙан айырылғыһыҙ хәл-күренешкә әүерелдереп биреүе менән дә билдәләнә. Тәү ҡарашҡа экзотик тәьҫораттар тыуҙырыусы деталдәр һымаҡ ҡына күренгән бөтә был күренештәр әҫәрҙең милли колоритын, тарихи ерлеген, идея-эстетик тәбиғилеген, йөкмәткеһе масштаблылығын бермәбер арттыра. Улар асылда халыҡ тормошо панорамаһының айырылғыһыҙ өлөшөн тәшкил итә. Романдың сюжет һыҙыҡтары ла төп хәл-ваҡиғалар барған Ташбатҡан һәм уның тирәһендәге ауылдарҙың тарихына, этник сығышына, тирә-йүндәге тәбиғәтенә, ер-һыу атамаларына, халыҡтың кәсеп-һөнәренә бәйле урынлы-урынлы ғына итеп мәғлүмәттәр биреү һәм уларға бәйле хәлваҡиғалар хаҡында талғын ғына хикәйәләү менән башланып китә. Бына, мәҫәлән, Ташбатҡанды тәфсирләп һүрәтләп алып киткән юлдар: «Ташбатҡан ауылының түбәнге, Ғөмәр ауылы яҡ осонда ҙур бер һаҙлыҡ бар. Ул һаҙ упҡынлы, күтерле. Уның ситенәрәк барып баҫһаң, упҡыны алыҫтан һелкенеп тора. Унда ҡайһы саҡта быҙау, башмаҡ-фәлән батып ята. Элегерәк шул һаҙҙың кәнт уртаһында ҙур бер таш булған, имеш, тип һөйләйҙәр. Берҙән-бер көндө шул таш, һаҙға батып, ғәйеп булған. Шунан бирле ул һаҙҙы Ташбатҡан һаҙы тип йөрөтә башлағандар. Ауылдың исеме лә шунан ҡалған...»

Ваҡиғалар барасаҡ ауыл хаҡында мәғлүмәт биргәндә, яҙыусы бына шулай кинәйә алымын оҫта ҡуллана, Ташбатҡан исеменең ҡайҙан алыныуына ситләштерелгән мәғәнә һалырға тырыша. Ауылдың тирә-яҡ тәбиғәтен һүрәтләгән инеш бүлектән үк тойомланыуынса, Ташбатҡан тау-таш, урман араһындағы һаҙлыҡҡа батҡан таш һымаҡ, тормош күтерлегендә юғала барған бер ауыл. Ул «йөҙ илле мөрйәнән төтөн сығарып, бер общество булып», һәүетемсә генә йәшәп ятҡан була. Баҡһаң, ул ситтән генә шулай күренә икән. Һаҙға батып

барған бер һил генә ауыл кеүек тойолһа ла, Ташбатҡан мөһабәт Урал армыттары аша уҙған оло юл өҫтөндә ултыра, унең халҡының көндәлек тормошкөнкүреше «һуҡмаҡтары» бөтә Рәсәй киңлегендәге «оло тормош юлына» барып тоташа икән. Илдә булып ятҡан социаль-ижтимағи үҙгәрештәр, тарихи хәл-ваҡиғалар, сәйәси-идеологик процестар елдәре тын ғына, ҡыуанысһыҙ ғына йәшәп ятҡан кеүек күренгән ауылға ла килеп ҡағыла, уның тормошон алға тәгәрәтешә икән. Бына ошо оло тормош юлының һәм уның аша «упҡын, күтерлек» ситендә йәшәп ятҡан төпкөлдәге ауылға килеп еткән яңылыҡ, үҙгәреш заманы елдәренең ижтимағи-тарихи әһәмиәтен сағыуыраҡ, тәрәнерәк һәм масштаблыраҡ күрһәтеп биреү өсөн яҙыусы романында контраст рәүешендә ташбатҡандарҙың тормошонда һаман да иҫке традицияларҙың, ғөрөф-ғәҙәттәрҙең, ара-ырыуҙар мөнәсәбәтенә нигеҙләнгән туған-тыумасалыҡ ҡануңдарының, традицион кәсеп-һөнәрҙәренең ныҡлы һаҡланыуын, ауылдың тарихи «биографияһын», социаль-иҡтисади хәлен, ундағы мөнәсәбәттәрҙең нимәгә нигеҙләнеүен тәфсилләп бәйәнләүгә ныҡ иғтибар итә лә инде. Әҙәбиәт белгесе Ә.Вахитовтың бик дөрөҫ күрһәтеүенсә, ошо арала прозаик «ауылға, уның тормошона бәйләп айырым социаль төркөмдәргә, кешеләргә характеристика биреп тә өлгөрә»[2] . Шулай романда аҡрынлап ҡына ауылдың тулайым картинаһы тыуҙырыла, халыҡтың тын алышы күҙ алдына баҫтырыла. Яҙыусы айырыуса Ташбатҡан халҡының хеҙмәт йолаларын, урмансылыҡ, ҡортсолоҡ, һунарсылыҡ, малсылыҡ кәсептәрен бөтә тулылығында һәм ентеклегендә хәтерҙә ҡалырлыҡ итеп һүрәтләй, хатта аңлатып, нигеҙләп биреүҙәргә төшөп кителәй. «Ташбатҡан ауылы халҡы урмандың ҡәҙерен белә хәҙер, сөнки улар урман кәсебе менән көн күрәләр: йәй көнө йүкә ағасы ашҡаяҡ саҡта, улар бөтә ауыл менән һалабаш төшөрәләр, тау араларында баҙ ҡаҙып, ҡайын дегете үртәйҙәр; ҡатын-ҡыҙ, хатта аяҡтан баҫҡан бала-сағаға тиклем имән, тал ҡайыры һуйырға йөрөйҙәр. Ҡөҙ ауыл халҡы һалабаш һыҙыра; ҡыш улар туғын сабалар, бүрәнә ҡырҡалар, сана яһайҙар, арҡан, дилбегә ишәләр, күнәк, көрәк, янтау кеүек донъя кәрәктәре яһайҙар; яҙ көнө инде ҡыуғынға йөрөйҙәр, бүрәнә һаллайҙар» тигән юлдарҙа автор урман башҡорттарының бер мөһим йәшәү сығанағын асыҡ күҙ алдына баҫтырһа, Сәлмән бай һәм уның балаларының, Ваһап ҡарт һәм уның улы Хөсәйендең эшмәкәрлектәрен һүрәтләү аша уларҙың ҡортсолоҡ, һунарсылыҡ, малсылыҡ кеүек көнитмеш кәсептәренең нескәлектәрен ентекләп яҡтырта. Аңлатып, төшөндөрөп биреү дәрәжәһенә еткән бындай этнографик тасуирламаларҙы күҙ алдына килтереү өсөн, оҙон булһа ла, миҫалдарға мөрәжәғәт итеү урынлы булыр. «Ҡорттарҙың ҡыҙыу айыра башлаған сағында Баһау бай һыбай ҡанъяғаһына ҡайыш кирәмдәрен бәйләп, биләм ҡарай сығып китте. Ул туп-тура тау яғына юл тотто. Сөнки яҡын-тирәләге күтәреүле умарталарын ул бер һыҙыра ҡарап сыҡҡайны инде.

Баһау бай Ташбатҡан ауылында иң күп ҡортло кешеләрҙән ине. Уның атаһы Сәлмән ҡарт үлер алдынан бөтә ҡорттарын үҙенең кинйә улы Баһауға әйтеп ҡалдырҙы. Заманында Сәлмән ҡарттың төп байлығы ла шул ҡорттан, умартанан ғибәрәт ине. Ул ғүмер буйы ҡорт менән булды, уның өсөн йәнен фиҙа ҡылды. Ҡайһы бер йылдарҙа уның ҡортло умартаһы мең баштан артып китер ине. Йылы килмәгәндә, умартаһарҙың һаны кәмей торғайны. Ҡәмеүҙең сәбәбе төрлөсә була: йә йыл бик яуын килә, ҡорттарға сәскәгә осорға көн булмай, балды әҙ йыялар. Шул арҡала ҡыш асығалар, яҙға табан үләләр, күбеһе баҙҙа уҡ үлә. Асыҡҡан ҡорттарҙы емләргә кәрәк. Ә ул тиклем ҡорттоң емләп сәскәгә тиклем тамағын туйҙырыу өсөн ни һан бал кәрәк тә, ни һан шәкәр кәрәк. Яуын

йылдарҙы ҡорттарҙың айырыуы ла насар була, бындай йылдарҙа биләм дә насар була — күтәргән умарталарға ҡорт ҡунмай. Өҫтәүенә, һурнаҡ шәп була, ҡорттарҙы һурнаҡ баҫа, уларҙың барлы-юҡлы бал ғынаһын һурып ашап сығып китәләр. «Ҡаза күргән» ҡорт үлә. Йыл һәйбәт килгәндә, ҡорттар йәнә үрсейҙәр. Бындай йылдарҙа Сәлмән ҡарт икешәр-өсәр йөҙ баш бала ябыр ине. Уның араһында ни тиклем күс китә. Киткән күс тә әллә ҡайҙа бармай, шул уҡ Сәлмән ҡарттың күтәреүле умарталарына, юнған солоҡтарына барып ҡуна».

Йәнә бер эпизод. Быныһы инде башҡорттарҙың шулай уҡ борондан килгән кәсебенә — һунарсылыҡ шөғөлөнә бәйле. «Ваһап ҡарт... тәпе ҡороу өсөн бүрәнә ҡырҡа торҙо. Хөсәйен әйләнеп килгәнсе, ул яҡын-тирәләге эре-эре һырғый уҫаҡтарҙы йыйып, ун бишләп бүрәнә әҙерләне, уларҙы һанаса менән бер урынға ташынылар һәм һал һаллағандағы һымаҡ теҙеп һалдылар: һуңынан берәмләп бер яҡ башын күтәрҙеләр, күтәргән бер бүрәнәне бәйләп торҙолар. Алды асыҡ ҡыуышҡа оҡшаған тәпәшәк кенә бер ҡорама килеп сыҡты. Аҙаҡтан инде емтектең ҡалдыҡтарын йыйып, йүкә менән сырманылар. Уны нәҙегерәк бер һайғауға ҡуша бәйләп, бүрәнә аҫтына ҡуйҙылар. Һайғауҙың бер башын бүрәнәләрҙе тотоп торған көсһөҙ генә ырғаҡҡа элделәр. Айыу килгәс, тәпенең эсенә инеп, һайғауға бәйле итте тартһа, ырғаҡ ысҡынып китмәле генә булды. Ырғаҡ ысҡындымы, бүрәнәләр даһыр-доһор төшәләр ҙә китәләр. Ит ашайым тип ымһынып килеүсе айыу, бүрәнә аҫтында ҡалып, сысҡан шикелле ҡыҫыла.

Тәпене ҡороп бөткәс, Ваһап ҡарт уратып бер йөрөп сыҡты.

— Ҡайһылай йәтеш кенә булды, әйе бит, атай, — тине Хөсәйен, шатланып.

— Элгәре олатайың мәрхүм шулайтып ала торғайны айыуҙы».

Ж.Ғ.Кейекбаевтың романына халыҡ ижадынан алынған хикәйәттәр, риүәйәттәр, йыр, сеңләү, һамаҡлау өҙөктәре, йыйын, туй йолалары күренештәре лә килеп инә. Ырымбур губернаторы әмере менән ойошторолған ҙур йыйында ат бәйгеһендә еңгән йүгерек Аласабыр, берәүгә лә бил бирмәгән Әберәй (Әбдрәхим) батыр хаҡындағы риүәйәттәр — халыҡ хикәйәттәре, мәҫәлән, шундайҙарҙан. Уларҙы күпте күргән аҡһаҡал Әҙһәм һөйләгәнгә тиклем үк Аласабыр хаҡындағы риүәйәттең айырым мотивтары, йүгерек аттың үҙ образы әҫәрҙә кешеләрҙең әңгәмәләшеүе барышында ара-тирә телгә алынғылай. Башлап Аласабыр хаҡындағы һүҙ, уға һылтанып үҙ фекереңде ҡеүәтләп ҡуйырға тырышыу сараһы Ташбатҡандың күршеһендәге Ғөмәр ауылы старостаһы Ғарифтың Иҙелбашынан, ҡатайҙар яғынан, һатып алып ҡайтҡан «нәҙек билле, киң яурынлы, ялбыр яллы, аҡ бәкәл, яра-ҡашҡа ерән... һәүрег»ен маҡтағанда, әңгәмәселәрҙең һәр ҡайһыһы үҙенсә юрағанда, фекерен әйтеп ҡалырға һәм дәлилләргә тырышҡанда сыға. Ерәнсәй менән һоҡланып тороусыларҙың береһе: «Аласабыр нәҫеленәнтер был. Йәйгә сыҡҡас, һабан туйынта йүгертеп ҡарау кәрәк был хайуанты», — ти. Күптәргә сер булып ҡалған ғәжәп ат тураһындағы һүҙ Ташбатҡан ауылы йәштәре ойошторған йыйында Әхмәдиҙең ҡола тайы бәйгелә ҡатнашҡан бөтә аттарҙы, хатта Баһау байҙың уйнап-бейеп торған туры айғырын да артта ҡалдырып килеүе уңайы менән йәнә телгә алына. Тамаша ҡылыусы йәштәрҙән берәү: «Бер нәмә сығыр был хайуандан», — тигәс, күпте күргән, күпте белгән Әҙһәм ҡарт: «Аласабыр нәҫеленәндер был, Аласабыр», — тип ҡуя. Әҙһәм ҡарттың фаразлауын уның ағаһы Әхтәри ҡарт та: «Шулай булыр. Йүгереүе бер ҙә был тирә хайуанына оҡшамай», — тип йөпләп ҡуя. «Һуң, Аласабыр балаһы булырға,

был ни ҡола ла баһа», — тип, үҙенең шиген белдереп, белдеклелеген күрһәтергә теләүсенең дә ауыҙын тапҡыр һүҙ менән ҡырт ҡына яба ул: «Аттан ала ла тыуа, ҡола ла тыуа, тигәндәр боронғолар».

Аласабырҙың шулай әҫәрҙә сала-сарпы ғына телгә алына килеүе уҡыусының ҡыҙыҡһыныуын, был хайуандың «сере этнәкәһенә» төшөнөргә теләүен көсәйтә генә. Шуға ирешкәс һәм Әхмәдиҙең һабантуйҙа беренселекте алған ҡола байталының «һыуға батҡан һымаҡ юғалыуы» хаҡындағы ваҡиғаны бәйән иткәс кенә, яҙыусы Аласабыр һәм уға йәнәш рәүештә Әбрәй батыр тураһындағы риүәйәттәргә бер бөтөн сюжет формаһында урын бирә. Халыҡ йырындағы «Ҡайҙа ғына бармай, ниҙәр күрмәй Ир-егеткәй менән ат башы» тигән шиғри юлдарҙа сағылған идеяға бер ҡеүәт, романдың ҡайһы бер геройҙары яҙмыштарына бер символик ишара булып урын ала әҫәрҙә был сюжет һыҙығы.

Әйткәндәй, романдың композицияһында айырым бер бүлексәне хасил иткән халыҡтың еңелмәҫ рухын, ихтыяр көсөн, саялығын, ғәҙеллек һөйөүен, намыҫлылығын, матур йола-традицияларына, үҙенең таянысы, тормош терәге булған батырҙарға, тоғро дуҫы булған мал-тыуарға, айырыуса атҡа ҡарата оло һөйөүен сағылдырыусы был риүәйәттәр артабан әкиәт жанры стиленә ярашлы эшкәртелгән килеш «Өс батыр» («Башҡортостан пионеры», 1970, 20, 22, 27 май) һәм «Аласабыр» («Пионер», 1971, №10) тигән исемдәр аҫтында айырым әҫәрҙәр рәүешендә донъя күрә. «Туғандар һәм таныштар»ҙа иһә был әҫәрҙәр уларҙа барған хәл-ваҡиғаларға роман геройҙарының мөнәсәбәт белдереүҙәре, баһа биреүҙәре, йәнле әңгәмә ҡороп ебәреүҙәре, авторҙың телмәре менән аралаша һәм тулылана барып, романда яҡтыртылған осор ваҡиғаларына тәбиғи килеп үрелә, уларҙа сағылған идеяларҙың тарихи ерлеген, социаль асылын тәрәнерәк һәм киңерәк яҡтыртыуға, образдарҙы нескәрәк ҡылыҡһырларға булышлыҡ итә. Фольклорсы ғалим Ә.Сөләймәновтың бик дөрөҫ билдәләүенсә, улар айырыуса тормошта бары байығыуҙы маҡсат итеп ҡуйған, шуға ирешеү өсөн хатта мутлыҡ, уғрылыҡ юлына баҫҡан, кеше яллап, ауылдашы Ваһапты үлтереүгә, һалдат хеҙмәтенән ҡайтҡан Хөсәйенгә ҡул һалыуға тиклем барып еткән Әхмәдиҙең халыҡтың матур традицияларын һанламаҫ, ышанысын аҡламаҫ, ҡотон һаҡламаҫ, намыҫын яҡламаҫ, өмөтьынтылышын һүндерер яуыз бер зат, нәфсе ҡоло булыуын күрһәтеп биреүҙә төп сюжетҡа этәреш яһаусы һөйкәлмә ваҡиғалар ролен үтәй[3]. Иш янына ҡуш тигәндәй, романдағы образдарҙың береһе Ваһап ҡарт ҡорған тәпегә төшкән айыуға Әхмәдиҙең «айыу майы һөртөүе»нә бәйле Айытбай һөйләгән ике бур тураһындағы әкиәткә, ҡатай яғынан булған Ҡотлогилденең Әхмәдиҙең ҡыҙы Фатиманы кейәүләп йөрөүе, ҡыҙҙың килен итеп оҙатылыуы күренештәрен һәм башҡа йолаларҙы сағылдырған эпизодтарға, мәҡәл, әйтемдәргә, лаҡаптарға, йырҙарға ҡарата ла шуны уҡ әйтергә мөмкин. Уларҙың һәммәһе лә әҫәрҙең эске структур бөтөнлөгөн барлыҡҡа килтерешә, уның төп сюжет һыҙыҡтарының идея йөкмәткеһен байытыусы, художестволылыҡ ҡеүәһен көсәйтеүсе һөйкәлмә ваҡиғаны, һөйкәлмә образды йә образ-деталде хасил итә. Уларҙың ҡайһы берҙәре хатта роман композицияһының тулы ҡанлы сюжет һыҙығын тәшкил итә. Туй йолаһына бәйле кәләш кейәүләү, килен оҙатыу күренештәре, мәҫәлән, тормоштоң драматик бер картинаһын күҙ алдына тулы баҫтырырҙай сюжетты барлыҡҡа килтерә. Унда кешелекте баҡый замандан уйландырған һәм борсоған аталар һәм улдар (отцы и дети) проблемаһы күтәрелә һәм үҙәккә ҡуйыла, Фатиманың атаһы Әхмәди менән әсәһе Фаҡиһаға булған мөнәсәбәте бөтә нескәлектәрендә асыҡлана. Таш бәғерле, уҫаллыҡта бер

кемгә лә ал бирмәгән атаһынан яфа күргән, уның күҙенә лә салынырға ҡурҡ-ҡан ҡыҙ, «санаға ултырмаҫ борон», көтмәгәндә «ҡыйыу атлап... урам уртаһында... һырғауыл һымаҡ торған атаһы янына бара» ла сеңләп-һамаҡлап әсе үпкә һүҙҙәрен ярып әйтеп һала. Быға са һәр саҡ күҙәтеү аҫтында баш ба-ҫып ҡына йәшәгән ҡыҙынан быңдай аҙымды көтмәгән Әхмәди ул яңғыратҡан хөкөм һүҙенән хатта баҙап, «күҙҙәрен аҡшайтып, аптырап» ҡала. Был эпи-зодта Фатиманың көслө рухлы натура булыуына, хәл иткес мәлдә бөгөлөп төшмәйәсәгенә, бәхете өсөн ҡыйыу көрәшәсәгенә ишара ярылып ята. Быны ул аҙаҡ үҙенең эш-ҡылыҡтары менән күп тапҡыр раҫлай: атай йортондағы-нан да нығыраҡ һаҡ аҫтында, ҡайны-ҡәйнә йәбер-золомо ҡыҫымында йәшәй башлағас, бөтәһен дә күтәреп һуғып, хатта сабыйын да ҡалдырып, тыуған йортона ҡайтып китә, ирҙән ҡалған ҡатын, тип кәмһетеп ҡараһалар ҙа, үҙенә күҙ атып йөрөгән Хөсәйенде үлтереүҙә ғәйепләп, төрлөсә бысраҡ яҡһалар ҙа, төрмәгә ултыртһалар ҙа, ҡаушап-юғалып ҡалмай, билдәһеҙлектә йәшәүгә күнмәй, әллә ҡайҙағы заводта эшләгән һөйгәне Сөнәғәт янына йәнә ҡасып китә, Сөнәғәте «батшаға ҡаршы һүҙ һөйләгәне өсөн» ҡулға алыныуын белгәс, үҙ көнөн үҙе күрә, дауаханала йыйыштырыусы булып эшләй башлай. Ул мөхәббәте менән көслө. Ошо илаһи тойғо уның үҙенә лә, һөйгәне Сөнәғәткә лә оптимистик рух, йәшәүгә дәрт-ынтылыш бирә. Тап мөхәббәт көсө роман-дың завод эшселәре демонстрацияһында сығыш яһаған Сөнәғәтте, уның фе-керҙәштәрен «көслө конвой менән» Стәрлегә оҙатыу күренешен һүрәтләгән драматик тамамланмышына өмөт саткылары, оптимистик рух нурҙары өҫтәй. Ҡышҡы һалҡында «яланбаш көйө, өҫтөнә лә киймәйенсә, уҡ кеүек атылып ҡапҡа тышына сыҡҡан» Фатима эргәһенән үткәндә, тотҡон Сөнәғәт тикмәгә генә ышанысл тауыш менән: «Оҙа-а-ма-а-ай-й ҡай-тыр-быҙ!» — тип ҡыс-ҡырмай бит.

«Туғандар һәм таныштар» романының йөкмәтке баҙыҡлығының мул бер ҡатламын ҡанатлы әйтемдәр, мәҡәлдәр, фразеологик берәмектәр, лаҡаптар тәшкил итә. Әҫәрҙең һәр береһендә тиерлек уларҙың тулы бер шәлкеменә тап булаһың. Әҫәр туҡымаһын, һирәкләп булһа ла, халыҡ йырҙары ла «нағыш-лап» ебәрә. Улар автор телмәрендә йыш ҡына теге йәки был күренеште оҙон-оҙаҡҡа һуҙмай, сурытмай ғына һүрәтләп биреү өсөн хеҙмәт итһә, персонаж-дарҙың телмәрендә иһә уларҙың индивидуаль сифаттарын тулыраҡ асыҡлауға булышлыҡ итә. Мәҫәлән, Ташбатҡанда беренсе булып һөт машинаһы алған Әхмәдигә был «мөғжизәне» күреү өсөн килеүселәрҙең күплеген һүрәтләү өсөн, яҙыусы һүҙҙе оҙонға һуҙмай, «ишек яғы ҡалдырмай» тигән фразеологик берә-мекте ҡулланыу менән генә сикләнә. Әҫәрҙә һәр персонаж тиерлек тапҡыр һүҙҙәргә мөрәжәғәт итә. Был йәһәттән айырыуса Хажғәле, Сәмиғулла, Сөнәғәт, Әхмәди, Сафа муллаларҙың фекер-лөғәт алмашыу манералары айы-рылып тора. Сөнки образдарының телмәренә афоризмдарҙы индергәндә, про-заик был образдар аша сағылған идеяларҙың үҙенсәлектәрен, персонажда-рҙың тормош тәжрибәһен, аң-тоң кимәлен, психологияһын, хатта социаль сығышын, йәшәү шарттарын, кәсеп-һөнәрен иҫәпкә алып эш итә. Әйтәйек, ауылдың тормошто күп күргән, иң ҡарт кешеһе Хажғәле әңгәмәсеһенә, ке-шеләргә әйтер фекерен үлсәп кенә, аҡыллыға ишара тигәндәй, тапҡыр һүҙҙәр менән кинәйәләп кенә еткерергә, нигеҙләргә ярата. Һуғыштан ҡайтҡан Әхмәдиҙе күрергә килгәндә, мәҫәлән, ул һүҙен: «Алты йәшәр юлдан ҡайтһа, алтмыш йәшәр күрә килһен, тигән боронғолар», — тип башлап ебәрә. Сәлмән байҙың улдары Баһау, Шаһиәхмәт һәм һуғышта саҡта мөлкәттән ҡалған Әхмәди атай мираҫын киренән бүлергә тырышҡан саҡта ҡатнашҡан аҡһаҡал

фекер-ҡараштарын тик афоризмдарға таянып, боронғоларға, ололарға һылтанып әйтә, шуның менән уларҙың ваҡыт һынауын үткән халыҡ тәжрибәһенән сыҡҡан бәхәсһеҙ хәҡиҡәт икәнлегенә ишара яһай:

— Йә, һүҙҙең ҡыҫҡаһы, арҡандың оҙоно яҡшы, тигәндәр, ризалашығыҙ ҙа, — тине Хажғәле ҡарт ҡалтыранған тауыш менән...

— Эйе, шулай ризалашығыҙ ҙа... ябағаны хурламағыҙ, яҙға сыҡһа тай була, тигәндәр боронғолар, — тине Хажғәле ҡарт...

— Эйе, эйе, маллы байҙан уллы бай, тигәндәр боронғолар, — тине ул һәм Әхмәдиҙең улдары барлыҡҡа ишара итте...

— Яра-ар. Ике туған ирешер, атҡа менһә, ярашыр, тигәндәр. Ҡилешерҙәр әле үҙҙәре. Хуш иттек, хәҙрәт, — тине ул...

Ғөмүмән, «Туғандар һәм таныштар»ҙа киң ҡулланылған халыҡ әҙәбиәте емештәре, этнографик күренештәр әҫәрҙең эмоциональ-экспрессив мөмкинлектәрен бермә-бер арттыра, һүрәтләнгән ситуацияларға, төрлө идея нагрузкаһы һалынған образдарҙың тәбиғәтенә бәйле рәүештә шатлыҡлы ла, асыулы ла, баҫалҡы ла, ихтирамлы ла, көлкөлө лә, һағышлы ла хис-тойғолар «тулҡынын» тыуҙыра, уҡыусының зиһен-күңел донъяһына төрлөсә тәьҫир итә: уйландыра ла, йылмайта ла, һағышландыра ла, нәфрәтләндерә лә, һоҡландыра ла. Сөнки, И.А.Гончаров һүҙҙәре менән әйткәндә, киң ҡоласлы, масштаблы эпик әҫәргә «тормоштағы бөтә нәмә лә ҡарай, бары тик улар дөрөҫ һәм талантлы тасуирланһын». Ж.Кейекбаев ошо хәҡиҡәтте яҡшы аңлап эш итә. Уның романы — халыҡ ижадын, тарихын, этнографияһын «дөрөҫ һәм талантлы тасуирлау»ҙың сағыу өлгөһө ул. Әҫәрҙәге бер генә һөйкәлмә ваҡиға һәм образ да, бер генә этнографик күренеш һәм фольклор материалы ла уның художество туҡымаһынан һерәйеп сығып тормай. Автор һис кенә лә ғөрөф-ғәҙәт, йола, кәсеп-һөнәр күренештәрен, ауыҙ-тел ижады өлгөләрен ябай иллюстрациялаусы, уларҙың поэтик инерцияһы шауҡымында эш итеүсе булып ҡалмай. Был материалдарҙы ул маҡсатҡа ынтылышлы рәүештә осорҙоң тарихи йөҙөн, халыҡтың йәшәү, фекерләү рәүешен, психологияһын, әхлаҡи-этик донъяһын бөтә тәбиғилегендә асығыраҡ итеп күҙ алдына баҫтырыу өсөн файҙалана.

Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, роман ижад иткән осорҙа Ж.Ғ.Кейекбаев унда, ошо рәүешле фольклор традицияларына таянып, милли колорит тыуҙырырға ынтылғаны өсөн тәнҡит утына эләгә. 1946 йылдың 25 октябрендә Башҡортостан яҙыусыларының асыҡ партия йыйылышында ойошма секретары Ә.Вәлиев (Вәли) үҙенең докладында башҡорт әҙәбиәтенең торошон анализлай, Б.Бикбай, Ҡ.Даян, Ж.Кейекбаев әҫәрҙәрен тәнҡитләй. Фекер алышыуҙа Ғ.Зөлҡәрнәев, Ғ.Әмири, Х.Кәрим, С.Ҡудаш, Ж.Кейекбаев ҡатнаша. Тәнҡиттең ауыр башы М.Буранғоловҡа төшә. Был ваҡиғанан һуң ул яҙыусылар берлегенән сығарыла, Ж.Ғ.Кейекбаевтың романына нәшриәткә юл ябыла. Әҙәби әҫәрҙең художестволылығы мәсьәләләрен урап үтергә күнеккән тәнҡит уның йөкмәткеһенә, был йөкмәткенең сәйәси яғына ғына иғтибар итә, яҙыусыларҙы совет халҡының героик көрәше, яңы ҡоролоштоң еңеү-ҡаҙаныштары тураһында күберәк яҙырға саҡыра. Мәҫәлән, үҙенең «Башҡорт әҙәби тәнҡитенең торошо» тигән мәҡәләһендә Ж.Лоҡман совет патриотизмы темаһын үҙәккә ҡуйып, уны әҫәрҙәрҙә милли экзотика, дөйөм пейзаж күренештәре, төрлө архаик формалар аша сағылдырып булмай, тигән тезис менән сыға, Ж.Ғ.Кейекбаевтың үҙ романында архаизмдарға, диалектизмдарға мөрәжәғәт итеүен, әҙәби телде байыҡтырырға тырышыуын милли сикләнгәнлек тип баһалай, милли колорит тыуҙырыу өсөн, йәнәһе, иҫкелек ҡалдыҡтарын һөйрәп

сығарыуын, тыуған тәбиғәтте һүрәтләүен буржуаз мәҙәниәткә хас күренеш, тип нарыҡлай[4].

Ж.Ҡейекбаевтың «Туғандар һәм таныштар»ы менән ентекле танышыу иһә быларҙың бөтөнләй нигеҙһеҙ фекер булыуын күрһәтә һәм уны бер ниндәй икеләнеүһеҙ осорҙоң иң характерлы һыҙаттарын сағылдырған, тормошто унның ҡатмарлы ҡаршылыҡтарында юғары художество кимәлендә иркен һәм тулы яҡтыртҡан, хәл-ваҡиғаларҙың муллығы, хикәйәләүҙең тығыҙлығы, сюжет линияларының төрлөлөгө, образ-персонаждарҙың күплеге һәм шуға бәрәбәр рәүештә идея-проблематик офоҡтарының киңлеге һәм драматик пафосы менән айырылып торған милли колоритлы ҙур эпик полотно тип иҫәпләргә хоҡуҡ бирә.

Шәхестең формалашыуы, халыҡтың аңы үҫеүе, тормош позицияһы әүҙемләшеүе, быуаттар буйына формалашҡан һәм нығынған тәртиптәрҙең емерелеүе, яңы ижтимағи мөнәсәбәттәрҙең, быға са билдәле булмаған рухи-әхлаҡи һәм психологик атмосфераһының барлыҡҡа килеүе менән бәйле тыуған драматик пафос әҫәрҙә юҡ-юҡта халыҡтың күңел байлығын, йорлоғон сағылдырған нескә юмор һәм сатира менән үрелеп тә киткеләй. Был үрелеш романдың тәүге өлөшөн тамамлап ҡуйған туғыҙынсы бүлекте тәшкил итеүсе губернаторҙы ҡаршы алырға әҙерләнеү мажараларын бәйәнләгән һөйкәлмә эпизодта айырыуса күҙгә ташлана, үҙенең апогейына етә. Ундағы хәл-ваҡиғалар ағышы Н.В.Гоголдең «ревизоры» менән булған тарихты ныҡ хәтерләтә. Ғариф староста улус үҙәгенән «губернатор хәҙрәттәре Табын йортоның бер-нисә ауылында», шул иҫәптән, «Ташбатҡанда ла булырға ниәтләй» тигән хәбәрҙе алып ҡайтҡас, «тау ҡуйынына ҡаушырынып... йоҡо тынныслығы менән ғүмер иткән ауыл» яуға күтәрелгәндәй ҡуба: байҙар «батша илсеһен» нисек ҡаршы алырға, ниндәй ниғмәттәр менән ҡунаҡ итергә, кемгә фатирға төшөрөргә, юлға түшәр өсөн кейеҙ, балаҫ, келәмдәрҙе, гөл-сәскәләрҙе ҡайҙан йыйып еткерергә, «ҡара халыҡҡа губернаторҙың кем икәнен» нисегерәк итеп төшөндөрөргә, уны «бөтә гөбөрна хужаһын... общественың йөҙөнә ҡыҙыллыҡ килмәҫлек» итеп ҡаршы алырға нисегерәк итеп өйрәтергә баш вата; һәр кемгә өй-ҡура тирәһен рәтләргә, яҡшылап йыйыштырырға, ярлыларға «общество өсөн» һылтауы менән бушлай күперҙәрҙе, юлдарҙы төҙәтергә ҡушыла. Сходта губернаторҙың «мынау, уттай ҡыҙыу эш ваҡытында» Ташбатҡанға килеренә шикләнеүселәр ҙә табыла. Бер әсе теллеһе хатта: «Был тау-таш араһына хәжәт итергә килмәһә Өфө гөбөрнаторы!» — тип тә һала хәбәрҙе. Ошондай шикшөбһә, бәхәс менән барған кәңәшмәлә «ауылды тотоп тороусы» Ғариф, Баһау, Шаһиәхмәт, Әхмәди, Әхмәтша, Усман байҙарҙың мораль йөҙө, йәшәү принциптары бөтә яланғаслығында асып һалына. Үҙҙәрен донъя тотҡалары, аҡыллы эшем эйәләре тип йөрөгән был бәндәләрҙең ни тиклем буш ҡыуыҡ булыуҙары, төрлө яуаплы эштәрҙе уртаға һалып, кәңәшләшеп хәл иткән һымаҡ булһалар ҙа, бер-береһенән көнләшеп, шикләнеп йәшәүҙәре губернаторҙы ҡаршы алырға әҙерлекте һүрәтләгән ситуацияларҙа ғәжәйеп бер колорит менән күҙ алдына баҫтырыла. «Бынан теүәл йөҙ йыл элек булған «Француз яуын» иҫәпкә алмағанда», ташбатҡандар өсөн үтә мөһим был «тарихи ваҡиғанан» уларҙың һәр ҡайһыһы үҙенә файҙа алып ҡалырға тырыша. Хатта бер туған Шаһиәхмәт менән Әхмәди ҙә бер-береһенә ҡаршы тора: уларҙың һәр ҡайһыһы, губернаторға биренеп, уны һыйлап-мәйләп, Табын йортона старшина булыу тураһында хыяллана. Байҙар өсөн ил хәстәрлеге, халыҡ яҙмышы төштән һуң. Губернаторҙы ҡаршы алғанда халыҡты ҡайғыртыу, ауыл тормошон яҡшыртыу түгел, ә бер-береһенән өҫтөн сығыу, үҙ иҫәбен тормошҡа

ашырып ҡалыу — бына ошо уларҙың төп маҡсаты. Был маҡсаттың үҙенә бер социаль-психологик, әхлаҡи-этик юҫыҡтағы «сиргә» әйләнеүе Ғариф старостаның төшөндә губернаторҙы нисек итеп ҡаршы алыуын һүрәтләгән күренештә бөтә комиклығында күҙ алдына баҫтырыла. Яҙыусының «губернаторҙың килеүе»нә бәйле был һәм башҡа күренештәрҙе Гоголсә сарказм менән һүрәтләүе уға үҙенән-үҙе эйәреп китеүе емеше булыуҙан бигерәк, халыҡтың реаль тормошон бөтә нескәлектәрендә белеп, уның тормошҡа ҡарашынан һәм мөнәсәбәтенән сығып эш итеүе емеше булып тора. Ә халыҡтың тормошо, донъяға ҡарашы һәр төрлө хыял-фантазиянан күпкә байыраҡ һәм үҙенсәлерәк. Быны губернаторҙы ҡаршы алырға әҙерләнеү мажараларының кульминацияһын тәшкил иткән новеллистик күренеш бик асыҡ күрһәтә. Оло юл өҫтөнә кейеҙ-келәм түшәп, уның ике яғынан алдан байҙарҙы, арттан ярлыларҙы һәм бала-сағаларҙы баҫтырып ҡуйып, «үрә!» ҡысҡыртып, губернаторҙы ҡаршы алыу репетицияһы үткәрә торғас, ваҡиға көтөлмәгәнсә тамамлана. Өсөнсө көндө десятскийҙар һыбайлылар оҙатыуында губернаторҙың Ғөмәр ауылы яғынан килә ятыуы хаҡында хәбәр һалғас, юл буйында уны ҡаршы алырға йән-фарман әҙерләнгән, «үрә» ҡысҡыра-ҡысҡыра хәле бөткән халыҡтың алдында сиғандар төркөмө пәйҙә була. Авторҙың ситуацияны новеллаларға хас булғанса шулай көтөлмәгәнсә хәл итеүе, әсе көлөү — сарказм алымын оҫта ҡулланыуы губернаторҙы ҡаршы алыу эпизоды йөкмәткеһенә ҙур сатирик дөйөмләштереү һәләте бирә. Шул юл менән ул осорҙың социаль-сәйәси, мораль климатына, түрә алдында баш эйеп, ҡуштанланып йәшәү психологияһына тапҡыр характеристика биреүгә өлгәшә. Әҙәбиәт белгесе Ә.Вахитовтың бик урынлы билдәләүенсә, романдың тәүге өлөшөнөң ошолай сатирик-комик характерҙағы һөйкәлмә эпизод менән тамамланыуы һәм икенсе өлөшөнөң «көсөргәнешле трагик картиналар менән асылыуы ул осорҙағы ижтимағи тормоштоң тәрән сәйәси кризис кисереүенә ишара булып тора[5].

Тап ошо кризис тыуҙырған тарихи-ижтимағи процесс романдың идея-тематик, һәм проблематик даирәһен билдәләй ҙә инде. Әҫәрҙең үҙәгендә XX быуат башында башҡорт йәмғиәтендә капиталистик мөнәсәбәттәрҙең киң таралa, социаль айырымланыуҙар процесы көсәйә барыуын, эшселәр синыфының йылдам формалашыуын, ҡатын-ҡыҙҙарҙың, ябай халыҡ массаһының ижтимағи аңы үҫә, үҙ бәхете өсөн көрәшеүгә әүҙемләшә барыуын яҡтыртыу тора. Улар әҫәрҙә Әхмәди, Шаһиәхмәт, Баһау, Ғариф староста, Сафа мулла, Хажғәле, Әҙһәм, Ваһап, Хөсәйен, Сәмиғулла, Сөнәғәт, Мөхәррәм, Ғибат, Фатима, Факиһа, Сәлиха, Гөлсирә һәм башҡа тиҫтәләгән образдарҙың ҡатмарлы яҙмыштары аша сағылдырыла. Романдың төп геройҙарының береһе Әхмәди тап капиталистик ҡоролош ағышы тыуҙырған яңы тип бай булараҡ күҙ алдына баҫтырыла. Заманында меңәр баш умарта тотҡан атаһы Сәлмән мәрхүм кеүек традицион ҡортсолоҡ һәм малсылыҡ кәсептәре менән иркен генә көн күргән ағалары Шаһиәхмәт менән Баһауҙан айырмалы рәүештә, япон һуғышында йөрөгән сағында үҙен мираҫтан ҡоро ҡалдырған ағаларына үс итеп, ул тырышып-тырмашып аҡса «яһарға» тотона. Донъя күреп, аң-тоңдо айырған, заман еленең ҡайҙан иҫкәнен һиҙемләгән ир башта тире-яры йыйыу, аҙаҡ һалабаш әҙерләү кеүек төшөмлө эштәрҙе яйға һала, ҡала байҙары, рус сауҙәгәрҙәре менән эшлекле мөнәсәбәт урынлаштыра. Ҡапиталистик йәмғиәттә аҡсаға бөтәһен дә, хатта кеше ғүмерен дә һатып алырға мөмкин булыуын бик тиҙ төшөнөп ала ул. Хәйләләшеү, яла яғыу, урлашыу, көс ҡулланыу уның байлыҡ туплау алымына әүерелә. Әхмәдиҙең кешеләрҙең ҡара тиренә, күҙ йәштәренә, рәнйешенә, хатта ҡанына мансылған капиталы ауылда социаль

ҡаршылыҡтарҙың киҫкен төҫ, асыҡ көрәш формаһы ала барыуының типик бер күрһәткесе лә. Тап ошо процесс — киҫкенләшә барған синфи көрәш романда хәл-ваҡиғалар үҫешен, персонаждар араһындағы мөнәсәбәттәр тәбиғәтен, конфликт төйөндәрен һәм сиселештәрен билдәләй. Башҡортостандың тау-таштар араһында, һаҙлыҡҡа батҡан таш кеүек, тын ғына йәшәп ятҡан ауылдарына ла капиталистик мөнәсәбәттәрҙең ныҡлап инә барыуы Әхмәди, Баһау, Шаһиәхмәт, Әхмәтша, Ғариф, Сафа, Исмәғил кеүек нәфсе ҡолдарының, власть һәм дин әһелдәренең бер тирәгә, Сөнәғәт, Сәмиғулла, Ваһап, Хөсәйен, Ишмөхәмәт, Рәхмәт, Мөхәррәм кеүек хәләл көс менән йәшәүселәрҙең икенсе яҡҡа тупланыуына, үҙ бәхете, үҙ бәҫе өсөн асыҡтан-асыҡ көрәш юлына барыуына көслө этәргес бирә. Был ҡаршылыҡ, был көрәш үҫә килгән һайын ҡайһы бер таныштар, хатта бер-береһен белмәгән төрлө милләт кешеләре дуҫҡа, синфи туғанға әйләнә барһа, ҡан-ҡәрҙәш туғандар ят таныш-ҡа, синфи дошманға әүерелә бара. Әхмәди бай менән ҡыҙы Фатима араһындағы мөнәсәбәт — шуның иң сағыу күрһәткесе. Бәлки, ошо ғәжәп ҡатмарлы процесты һыҙыҡ өҫтөнә алып күрһәтер өсөн яҙыусы романының исемен кинәйәләп «Туғандар һәм таныштар» тип ҡуйғандыр ҙа.

Ж.Ғ.Кейекбаевтың «Туғандар һәм таныштар» әҫәренә жанрҙы билдәләүҙәге төп күрһәткестәрҙән һаналған сюжет һәм характер үҫтерелеше күҙлегенән иғтибар итһәк, ошондай ҡыҙыҡлы ғына күренеш күҙәтелә: бер яҡтан, унда XX быуаттың 20—30-сы йылдарындағы башҡорт прозаһына хас булған мажаралылыҡ, конфликттың бары синфи ҡаршылыҡтар ерлегенә генә нигеҙләнеүе, бигерәк тә сюжет динамикаһының бик йыш тормош-көнкүреш картиналарының, массовый күренештәрҙең тулы бер «галереяһы» менән, осорҙоң империалистик һуғыш, революцион көрәш кеүек иҫтә ҡалырлыҡ ваҡиғаларының йыш ҡына драматик, хатта трагик ситуациялар (әйтәйек, Ваһап ҡарт менән Хөсәйендең үлтерелеүе, Әхмәди бай ҡаралтыһының янғында көлгә осоуы, Фатиманың заводҡа ҡасып китеүе, Сәмиғулланың һуғышта үлеүе һ.б.) «ағышы» менән тәьмин ителеүе, персонаждарҙың үҫеше һәм яҙмышы уларҙың социаль сығышына, тирә-йүнгә бәйле һәм хәл-ваҡиғаларҙан бойондороҡло рәүештә генә бирелеүе кеүек тенденцияларҙың шауҡымы ярайһы ғына тойола. Икенсе яҡтан иһә, осор һулышын, тормош ағышын, уның сетерекле ҡаршылыҡтарын конкрет яҙмыштар аша кәүҙәләндерергә ынтылыу, характерҙарҙы эҙмә-эҙлекле үҫештә биреү, уларҙың шәхес булараҡ формалашыуҙарының эске рухи ағышы, ғазаплы эҙләнеүҙәре менән халыҡ тормошоноң ҡапылда күҙгә ташланып бармаған төпкөл ағымдарын айырылғыһыҙ берлектәрендә күрһәтергә ынтылыу үҙен ныҡ һиҙҙертә. Мәҫәлән, әҫәрҙең XIX быуат аҙағы — XX быуат баштарында капиталистик мөнәсәбәттәрҙең иң төпкөлдәге башҡорт ауылдарына ла үтеп кереүен һүрәтләгән беренсе өлөшөндә әле, XX быуаттың 20—30-сы йылдарында ижад ителгән романдарҙағы кеүек үк, төрлө хәл-ваҡиғаларға, көнкүреш картиналарына баҫым яһап һүрәтләү өҫтөнлөк ала. Төп геройҙарҙың береһе Сөнәғәттең яҙмышы ла бары Фатимаға булған мөхәббәте һәм михнәтле тормошта йәшәүе планында ғына бирелә. Сюжет динамикаһы ла, конфликт киҫкенлеге лә самалы әле был өлөштә. Улар башлыса Ташбатҡан ауылының тауар-аҡса мөнәсәбәттәре тыуҙырған яңы тип байы Әхмәдиҙең ҡола байталы юғалыуы арҡаһында уның менән ауыл ярлылары араһында барлыҡҡа килгән аҫтыртын талашҡа нигеҙләнә. Ә бына әҫәрҙең икенсе һәм өсөнсө өлөштәрендә инде ошо пассив ҡаршылыҡ актив синфи көрәшкә әйләнеп китә. Тормош-көнкүреш картиналары, төрлө сетерекле ситуациялар менән мауығыу ҙа бермә-бер кәмей. Булғанда ла уларҙың

социаль йөкмәткеһе тәрәнерәк һәм тулыраҡ бирелә. Хәҙер инде Сөнәғәт, Фатима, Рәхмәт, Мөхәррәм, Хабибулла кеүек персонаждар төрлө хәл-ваҡиғалар һәм ситуациялар эсендә юғалып, уларҙан бойондороҡло ҡалған, улар ағышына ғына йөҙгән пассив кешеләр булараҡ түгел, бәлки яҙмыштарын үҙ ҡулдарына алыу, тормошто үҙ уй-теләктәренсә үҙгәртеп ҡороу өсөн ҡыйыу көрәшеүсе, тарихты тыуҙырыусы шәхестәр булараҡ күҙ алдына баҫа. Өҫтәүенә уларҙың аңы һәм әүҙемлеге, 20—30-сы йылдарҙағы романдарыбыҙ геройҙарыныҡы һымаҡ, оло тарихи ваҡиғаларҙың, үҙҙәре аралашҡан алдынғы ҡарашлы кешеләрҙең йоғонтоһо арҡаһында ғына түгел, ғәҙәти көндәлек тормош шарттарында ла үҫә бара. Нисек кенә булмаһын, көрәштең алғы һыҙығына уларҙы бөтәһенән дә элек үҙҙәренең аяныс яҙмыштары, бәхетле тормошҡа сығыу юлдары хаҡында ғазаплы уйланыуҙары, көнө-төнө эҙләнеүҙәре алып килә.

Әҫәрҙең был ике өлөшөндә төп персонаждарҙың хәрәкәт итеү офоҡтары ла киңәйә. Бығаса һәүетемсә генә аҡҡан ауыл тормошона хәҙер шаулы завод тормошо килеп ялғана, улар үҙ-ара тығыҙ бәйләнештә һүрәтләнә. Революцион идея һәм көрәш сығанағы булған завод ауылды ла уята, хәрәкәткә килтерә. Шуға бәрәбәр рәүештә әҫәрҙә сюжет һыҙыҡтары ишәйә, конфликт көсөргәнешле төҫ ала бара. Бер яҡта ауыл байҙары, завод хужалары, икенсе яҡта үҙенә бәхетле булыу өсөн иң элек дөйөм халыҡ өсөн көрәшергә кәрәклекте аңлай барған эшселәр һәм ауыл ярлылары, уларҙы бер сафҡа тупларға, көрәштәренә йүнәлеш бирергә ынтылыусы социал-демократтар. Хәҙер инде төп образдар йәмғиәт менән күп яҡлы, ҡатмарлы бәйләнеш-мөнәсәбәттәрҙә һүрәтләнә, уларҙың характерҙары формалашыуы сағыуыраҡ күҙ алдына баҫтырыла. Характерҙар аҡрынлап ҡатмарлы төҫ ала, осорҙоң йөҙөн тулыраҡ сағылдыра, масштаблыраҡ була бара. Быларҙың бөтәһе лә үҙ сиратында жанрҙың масштаблылығын билдәләй.

Ҡыҫҡаһы, «Туғандар һәм таныштар» әҫәре менән Ж.Кейекбаев үҙен ысын мәғәнәһендә романса фекерләү маһирлығына эйә һүҙ оҫтаһы, яҙыусы-философ итеп таныта. Уның был ижад емешен идея-художество кимәле менән Һ.Дәүләтшина, З.Биишева кеүек әҙиптәрҙең тарихи-революцион романдарына аһәңдәш әҫәр тиһәк, әллә ни арттырыу булмаҫ.

Әҙәбиәт

[1] *Ә.Вахитов.* Башҡорт прозаһының жанр-стиль ҡанундары. — Өфө, 2007. — 162-се бит.

[2] *Ә.Вахитов.* Жәлил Кейекбаев ижады хаҡында бер нисә һүҙ // Жәлил Кейекбаев. Туғандар һәм таныштар. — Өфө. 1975. — 9-сы бит.

[3] *Ә.Сөләймәнов.* Халыҡ ижадынан һут алып. — Өфө: Ғилем, 2000. — 26—28-се биттәр.

[4] Ҡарағыҙ: Октябрь, 1948, №2. — 43—63-сө биттәр.

[5] *Ә.Вахитов.* Жәлил Кейекбаев ижады хаҡында бер нисә һүҙ // Ж.Кейекбаев. Туғандар һәм таныштар. Баш һүҙ. — 12-се бит.

Лира ӘХМӘТ-ЯҠШЫБАЕВА

ҺЫНАУҘАРҘАН ТУҠЫЛҒАН ЯҘМЫШ

Әҙәби-документаль повесть

Инеш һүҙ

Ғиниәтулла мулла... Ҡаранйылға ауылының алмашсыһыҙ мәшһүр имам-хатибы... Был исем миңә, Ҡаранйылға ауылында үҫкән ҡыҙ балаға, сәңгелдәктән, иҫ белә-белгәндән таныш. Әсәйем Мәүғизә сығышы менән Ҡаранйылға ауылынан ине. Олатайым Исхаков Ҡамал, өләсәйем Хәйерниса Ғиниәтулла мулланы пәйғәмбәр урынына күрә торғайнылар. Әйләнгән һайын ҡөрьән табыны ойоштороп, абыстайы Ғәрифә менән саҡырып алырҙар, ҡәҙер-хөрмәт күрһәтерҙәр ине. Олатайым, өләсәйемдәрҙең Ҡейекбаевтарға ошондай ихлас, ихтирамлы мөнәсәбәте минең күңелемә сабый саҡтан һеңеп ҡалған. Иҫемдә, саҡ ҡына ауырып китһәм, өләсәйем менән олатайым, тыны килешә тип, тиҙ генә Ғиниәтулла мулланан мине өшкөртә һала торғайнылар. Кем белә, бала сағымда Ғиниәтулла мулла мине ҡарап, шулай тәрбиә ҡылмаған булһа, бәлки, оло йәшкә етә алмаған да булыр инем.

Биш-алты йәшлек кенә булһам да, Ҡаранйылға ауылы муллаһының олатайыма һөйләгәндәре иҫемдә ҡалған:

— Ҡамал туған, ислам дине ҡасан да булһа бер кире ҡайтасаҡ, иншалла, тик беҙ генә ул көндө күрмәбеҙ. Ә бына Лира ҡыҙым күрер, иншалла, — тиер, кескенә баланы әҙәмгә һанап, өгөт-нәсихәтен дә бирер ине. — Диндән яҙыу — тинтәклек, Аллаһы Тәғәләнең барлығын, берлеген танымау — мөртәтлек. Ҡыҙым, форсатың булһа, диндә ҡеүәтләп йәшәргә тырыш, тинтәк, мөртәт булма!

Бала саҡтағы төрлө сир-сорҙарҙы еңеп, ғүмер итеүемә, һуңлап булһа ла изге дин юлына баҫыуыма иң беренсе Жәлил Кейекбаевтың һөйөклө атаһы, Ҡаранйылға ауылының арҙаҡлы шәхесе Ғиниәтулла муллаға бурыслымындыр, тим. Беҙҙе мәктәптә диндән ситләштереү сәбәпле, мин ул саҡтарҙа күп нәмәне аңлап еткермәгәнмен. Шуға күрә үҙе иҫән саҡта Ғиниәтулла олатайыбыҙға бурысымды ҡайтарырға аңым етмәгән. Иткән изгелек тә, ҡылған яуызлыҡ та ете быуынға төшә, тиҙәр. Мәшһүр ауылдашыбыҙ, ғалим Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаев тураһында яҙыуым — Ғиниәтулла олатайға булған оло рәхмәтемде белдереүем. Ошо хеҙмәтем саҡ ҡына булһа ла уның алдындағы бурысымды ҡайтарыуым булһын!

Заманында миңә Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың үҙе менән осрашып күрешергә насип булманы. Әммә яҙыусы өсөн был мөһимме ни? Егерме беренсе быуатта йәшәгән яҙыусы унынсы быуаттағы шәхестәр, тарихи ваҡиғалар тураһында яҙа ала. Филолог булараҡ, был китапты яҙыр алдынан, әлбиттә,

ғалимдың күп һанлы хеҙмәттәре, мәҡәләләре, китаптары менән танышып сыҡтым, уның хеҙмәттәренә бирелгән баһаларҙы, уны ҙурлап яҙылған хәтирәләрҙе уҡыным, архив материалдарын өйрәндем. Уны күреп белгән ауылдаштар менән осраштым. Ғалимды аңлар өсөн үҙемде уның урынына ҡуйып ҡараным, уның барлыҡ ҡыуаныс-шатлыҡтарын, ҡайғы-хәсрәттәрен йөрәгем аша үткәрҙем. Күҙ алдыма еңелмәҫ рухлы, көслө характерлы, ғәйрәтле, ғәйййәр ир азаматы килеп баҫты. Дәртле йыр кеүек илһамлы, шул уҡ ваҡытта ғәжәп моңло, әҙәм балаһына хас барлыҡ яҡшы сифаттарға эйә был кеше минең күңелемде биләп алды.

Бына алдымда Жәлил ағаның йәш сағындағы фотоһүрәте. Башына эшләпә, өҫтөнә бөхтә костюм кейгән йәп-йәш сибәр егет аҡыллы күҙҙәре менән донъяға һораулы ла, һынаулы ла ҡарай. Күренекле киноактерҙар көнләшерлек һирәк осрай торған төҫ-баш. Иманым камил, бындай сибәр егеткә шул замандың иң матур ҡыҙҙары ғашиҡ булғандыр, уға арнап иҫ китмәле шиғырҙар яҙғандыр. Жәлил Ғиниәт улының зыялылығы, күңеленең эске матурлығы тышына, төҫ-ҡиәфәтенә сыҡҡайны. Уның нәзәҡәтлелегенә ҡарап, белмәгән кеше, был егет ҙур ҡалала тыуып үҫкән берәй аҡһөйәктең ҡәҙерле балаһылыр, тип уйлай алыр ине. Ә ысынында иһә, Жәлил Кейекбаев бит төпкөл бер Ҡаранйылға тигән башҡорт ауылынан сыҡҡан крәҫтиән балаһы. Был ауыл һәр тарафтан тауҙар менән уратып алынған, ҡырағай ҡара урмандар, саф һыулы йылға, шишмәләр менән солғанған; халҡы һәүетемсә умарта тотоп, мал аҫырап көн күрә. Ғалимдың сығышы тураһында уйланһам, бөйөк Ломоносовтың бала сағы, уның нисек уҡырға барыуы хәтергә килә. Жәлил ағаның да бала сағы шулайыраҡ: үҙҙәренең ауылында мәктәп булмағас, Ломоносов кеүек сит яҡтарға китеп уҡырға мәжбүр була. Шуға ҡарамаҫтан, ул ҙур ҡалаларҙа үҫеп, данлыҡлы мәктәптәрҙә белем алған замандаштары өлгәшә алмаған бейеклектәргә күтәрелә. Кем белә, бәлки, атаһы Ғиниәтулла мулланың шөһрәте, берәй ҡөҙрәтле доғаһының сауабы насип булып, шундай дәрәжәләргә күтәрелгәндер. Йәиһә башлап Ҡөрьәнде Жәлилгә алты йәшендә ятлатҡан табын әүлиәһе Сабир хәҙрәттең бер хикмәте булғандыр. Ни тиһәң дә, тәбиғи таланты менән ул үҙе тыуып-үҫкән тәрән төпкөлдән урғылып сыҡҡан вулканды хәтерләтте. Эйе, атаһы ниндәй, улы шундай. Үлән дә бер үҫкән ерендә үҫә.

Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаев

Жәлил Ғиниәтулла улы данлы хеҙмәт юлы үтә. Әммә ул дан артынан ҡыумаған, дан үҙе уның артынан ҡыуған. Уны феноменаль шәхес, ҡырҡ-илле тел белгән полиглот тиҙәр; ғилми хеҙмәттәре бөгөнгө көндә лә новаторлыҡ, фәнни асыш тип табыла. Ул үҙенең титаник хеҙмәте менән урал-алтай телдәренең серҙәренә төшөнә, уны ғилми яҡлап иҫбатлай һәм оло хеҙмәте менән барлыҡ төрки телле халыҡтар араһында хаҡлы рәүештә мәңгелек дан, абруй яулай.

Быңдай үрҙәр, һис шикһеҙ, еңел яуланмай. Бейек тауға артылғанда кеше ниндәй ҡаршылыҡтарға осрамаҫ? Бар ауырлыҡтарҙы еңеп, ҡатмарлы юлдар аша үтеп, тау башына менеп етә алған кеше бәхетле. Хаҡ менән нахаҡ, яҡшылыҡ менән яманлыҡ, изгелек менән яуызлыҡ йәнәш хөкөм һөргән заманда таҙа күңелле, ғәҙеллек һөйгән, намыҫлы кеше булып ҡалыуы еңел булмайҙыр. Ике йөҙлө көнсөл әҙәмдәр, хәлдәренән килһә, унан ҡояшты ҡаплап ҡуйыр, баҡсаһына ямғыр яуҙырмаҫ, йөрөгән юлдарына тауҙай таштар өйөп ҡуйыр ине. Әммә, бәхеткә күрә, кешегә Аллаһы Тәғәләнән бирелгән илаһи ҡөҙрәтте лә, талантты ла, ырыҫ-бәхетте лә, матурлыҡты ла берәүҙән берәү тартып алыр көс юҡ әле ерҙә. Ҡөслө рухлы ғалим барлыҡ ауырлыҡтарҙы еңеп сыға: туған башҡорт телен фән кимәленә күтәреүгә, башҡа телдәр һымаҡ уҡ ихтирамға, иғтибарға лайыҡ булыуын раҫлауға өлгәшә. Башҡорт халыҡ яҙыусыһы Зәйнәп апай Биишеваның түбәндәге шиғри юлдары нәҡ уға төбәп яҙылғандай:

Ҙурлауҙар ҙур итә алмаҫ,
Хеҙмәтең ҙур булмаһа;
Хурлауҙар хур итә алмаҫ,
Халҡың һөйөп ҙурлаһа!

Тормошта ул шулай барлыҡ һынау, ҡаршылыҡтарҙы еңеп, алға бармаһа, күкрәгендә янар вулкан һымаҡ ҡайнар йөрәк типмәһә, һәүетемсә анһат, бар нәмәгә битараф йәшәһә, бөйөк ғалим, арҙаҡлы шәхес дәрәжәһенә өлгәшә алмаҫ ине, тим. Ирмен тигән ирҙәрҙе көрәш, ауырлыҡтар сынығтыра. Жәлил ағабыҙ ҙа ауылы ҡаршыһындағы тауҙан алып яһалған сар ташындай ныҡлы, тау йылғаһы Мәндемдәй егәрле, ап-аҡ һыулы Ҡаранйылға ағымындай аҡ уйлы, эскерһеҙ ир-егет булып өлгөрә. Үҙенең ғилемгә һәләте, зирәк аҡылы, егәрлелеге, кешелеклелеге арҡаһында тыуған яғында ғына түгел, бөтә донъя ғалимдары араһында абруй яулай.

Жәлил ағайҙы иҫкә алғанда, ауылдаштар уның тураһында ниндәй ҙә булһа бер йылы һүҙ әйтергә, бер хәтирә һөйләп ҡалырға ашыға. Һуғыш һәм хеҙмәт ветераны, ауылыбыҙ шағиры Шәрипов Уйылдан ағай ҙа хәтерендәген яңыртты:

— Кешенең килеп күрешкәнен көтөп тормай, бөтәһе менән дә үҙе башлап барып күрешер ине. Матурлығы, алсаҡлығы менән барыһын үҙенә йәлеп итер, ябайлығы менән арбар булды. Урынһыҙ күп һөйләгән кешене, кәпәренгәндәрҙе яратманы.

Уйылдан ағайҙың хәләл ефете Хәфиҙә апай ҙа күңел түрендә уҡытыусыһы тураһында иң яҡты иҫтәлектәр һаҡлай икән:

— Беҙҙе Жәлил ағай 1942—1943 йылдарҙа немец теленән уҡытты. Был немец фашистары беҙҙең илде баҫып алырға теләп, ҡанлы һуғыш алып барған йылдар. Шундай көндәрҙең береһендә класыбыҙҙағы Таһир тигән уҡыусының ғаиләһе ҡара ҡағыҙ алды. Малай дәрестә баҫты ла: «Мин фашист телен өйрәнергә теләмәйем, ул минең атайымды үлтерҙе», — тип кластан йүгереп сығып китте. Уҡытыусыбыҙ башта баҙап ҡалды:

— Немец халҡының бөтәһе лә фашист түгел, балалар, — тине лә Таһир артынан сыҡты. Нисек өгөтләп күндергәндер, бер аҙҙан теге малай класҡа инде. Был дәрестә беҙ яңы тема үтмәнек, уҡытыусы немец антифашистарының нисек итеп яуыз Гитлерға ҡаршы көрәшеүе, концлагерҙарҙа совет халҡы менән бергә антифашистарҙың да ыҙа сигеүе, үҙенең яратҡан уҡытыусыһы Фриц Платен, донъяның атаҡлы яҙыусыһы Фридрих Вольф хаҡында һөйләне.

— Фашистар бер ваҡыт ер йөҙөнән юҡҡа сығыр, ул енәйәтселәрҙе халыҡ хөкөм итер, ә бөйөк немец теле йәшәр. Был телдең һеҙгә лә кәрәге тейеүе бик ихтимал. Дошманды белергә кәрәк. Телде белмәһәк, беҙ нисек көрәшербеҙ фашистарға ҡаршы? — Тағы күп нәмәләр хаҡында һөйләне немец телен һыу ши-

келле белгән уҡытыусыбыҙ. Беҙ уны йотлоғоп тыңланыҡ, һәр әйткәненә ышандыҡ. Уҡытыусыбыҙҙың таң ҡалдырғыс матурлығы, теленең сәсәнлеге, юғары мәҙәниәтлеге барлыҡ уҡыусыларҙы үҙенә арбай, һоҡланыу хисе уята торғайны, шуға уның дәрестәрен көтөп алабыҙ.

Хәфиҙә апай беҙҙе таң ҡалдырып, немецса һөйләшеп тә күрһәтте.

Ҡаранйылға ауылында йәшәүсе Хәлиҙә апайым да байтаҡ мәғлүмәт бирҙе:

— Жәлил аға Өфөнән килеп төшкәс, иң башта Ҡаранйылға шишмәһенә килеп, битен-ҡулын сайыр, услап һалҡын һыуын эсер, шунан ғына өйҙәренә табан атлар ине. Иртәгәһенә яңғыҙы ғына Ҡәзәташ тауына бара, оҙаҡ итеп Ҡаранйылға шишмәһенең баш алған ерендә ултыра. Күрәһең, тыуған тәбиғәте менән аралашыу уға йәшәү көсө биргәндер.

Ж.Кейекбаев атаһы Ғиниәтулла Заһиҙулла улы, әсәһе Ғәрифә Мырҙаҡай ҡыҙы, һеңлеләре менән. Июль, 1939 йыл

Элекке «Йондоҙ» колхозының данлыҡлы механигы, Хеҙмәт Ҡыҙыл Байраҡ ордены кавалеры Кейекбаевтарҙың нәҫеле Абдулла еҙнәм дә һүҙгә ҡушылып китә:

— Эй, ағайымдың тауышы моңло ине. Йырлап ебәрә лә, артынса йырлаған йырының тарихын бәйән итә.

Еҙнәм Жәлил Кейекбаевтан ишеткән Әбрәй батыр тураһындағы йырҙы көйләп тә күрһәтте:

Ҡарауылҡай тауы ҡара урман,
Аҙашырлыҡ шырлыҡ араһы.
Йәшләй генә нужа күреүемә
Йөрәккәйем минең яралы.

Хәтирә һөйләүселәрҙең иҫәп-хисабы юҡ. Бар хәтирәләр ҙә бөйөк яҡташыбыҙға тәрән ихтирам менән һуғарылған. Мәңгелек йортҡа оҙатылыуына байтаҡ йылдар үтеүгә ҡарамаҫтан, туған халҡы бөгөн дә уны яҡшы хәтерләй, бар йөрәктән һөйөп ҙурлай.

Был китапты яҙыр алдынан Жәлил Ғиниәт улы хаҡында яҙылған күп һанлы иҫтәлектәр, мәҡәләләр, музей материалдары менән танышып сыҡтым, тигәйнем; уның арҡадаш дуҫ ғалимдары, мәшһүр профессорҙар, фән докторҙары, ауылдаштары, туғандары, уҡытыусылары, уҡыусылары, яҙыусылар яҙған хәтирәләрҙең барыһын бергә йыйһаң, әллә нисә том йыйынтыҡ хасил булыр. Шундай фекер тыуа, уның яҙған лингвистик хеҙмәттәре бер нисә быуын филология фәне эшмәкәрҙәренә иркенләп ҡулланырға етерлек. Жәлил шишмәһенән баш алған ғилем сығанағы, уны күпме генә һоҫоп алма, Ҡаранйылға һыуындай, мәңге ҡоромаһын ине.

* * *

Бик күп йылдар үтер, тюркологияла яңы фәнни асыштар булыр, яңы ғалимдар тыуыр, әммә төрки тел ғилеме күгендә филология фәндәре докторы, профессор Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың исеме яҡты йондоҙ кеүек балҡып торор.

Ғ.Ғ.Сәйетбатталов

Халыҡ-ара телселәр конгресында сығыш яһауын һорап, Эстонияның Тарту дәүләт университетынан ебәрелгән саҡырыуҙы профессор Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаев шатланып ҡабул итте. Күптән инде уның был илдә булғыһы, башҡорт халҡының милли батыры һәм шағиры Салауат Юлаевтың һуңғы йылдары үткән Балтик диңгеҙе ҡултығындағы Рогервикты күргеһе, легендар геройыбыҙ ҡәберенә зыярат ҡылып, рухы менән осрашҡыһы килеп йөрөй ине.

Ул докладын эстон телендә әҙерләйәсәк. Таллин ҡалаһындағы Тел һәм әҙәбиәт институты ғалимы, дуҫы Эдуард Пялль ебәргән дәреслек буйынса профессор фин-уғыр телдәр төркөмөнә ҡараған эстон телен күптән арыу ғына өйрәнеп алғайны инде.

Ҡайҙа ғына барһа ла, коллегалары уның китаптарын һорай торған. Ҡазан ҡалаһында үткән телселәр конференцияһында Улан-Удэнан Бал-Доржи Бадараев, Мәскәү профессоры Баскаков, Ҡазандан профессор Зәкиев, Яҡутстандан Нелуновтар Эстониялағы осрашыуға китаптарын алып килеүҙе һорағайнылар. Моғайын, Тарту университетында үтәсәк форумға улар ҙа саҡырылғандыр. Тағы китаптарын һорарҙармы икән? Күптәр «Языкознание» журналында баҫылған хеҙмәттәрен уҡып, уның «Сравнительная грамматика тюркских языков», «Основы исторической грамматики угро-алтайских языков» китаптарының баҫылып сығыуын көтә. Ебәреүҙе үтенеп, төрлө вуз китапханаларынан байтаҡ хаттар алды. Нәшриәттең темпланы буйынса ошо көндәрҙә донъя күрергә тейешле «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабын алып барыр ул Тарту ҡалаһының мәшһүр университетында үтәсәк конгресҡа. Ошолай тип уйлауы булды, башынан шомло уй үтте. Ә китабын сығарҙылармы икән? Әллә тағы берәй сәбәп табып, алыҫҡараҡ тығып ҡуйҙылармы? Нәшриәт директорының һәр төрлө хөсөтлөктәренә күнегеп тә бара инде ул. Университетта лекциялары тамамланғас, күңеле хәүефләнгән профессор бынан бер нисә йыл элек илтеп тапшырған ун дүрт табаҡлыҡ ғилми хеҙмәтен белешер өсөн бөгөн үк нәшриәткә барып сығырға булды.

Телсе ғалимдар уның ғилми хеҙмәттәрен нисек кенә юғары баһаламаһын, үҙе күпме генә китаптарының тел ғилемендәге әһәмиәте тураһында аңлатып, юғарыла ултырған чиновниктарға үтенес хаттары яҙып ҡарамаһын, ҡыҙғаныс-ҡа ҡаршы, тел ғилемендә новаторлыҡ һаналған байтаҡ хеҙмәттәрен ул һаман айырым китап итеп сығара алғаны юҡ. Хатта университет ректоры Чанбарисов үҙе, матбуғат министрлығына, Башобллит начальнигына, Министрҙар советына хат яҙып, ғалимдың китаптарын сығарыуҙы һораны: *«Башҡорт дәүләт университеты һәм башҡа уҡыу йорттары профессор Ж.Ғ.Кейекбаевтың дәреслектәренә мохтажлыҡ кисерә. Дәреслектәрҙе баҫтырып сығарыуҙың мөһимлеген аңлап, беҙҙең үтенескә 1965 йылда СССР Юғары һәм урта махсус белем биреү министры ҡул ҡуйҙы. Исем-*

дәре аталған китаптарҙы тиҙ арала Башҡортостан китап нәшриәтендә нәшер итеүегеҙҙе һорайбыҙ. Башҡорт Дәүләт университеты ректоры — Ш.Х.Чанбарисов».

Әммә хатта ректор һынлы ректорҙың юллауҙары ла яуапһыҙ ҡалды. Уҡыу йорттарынан, ғилми учреждениеларҙан, ҙур ҡалаларҙың китапханаларынан китаптарын һорап яҙылған мөрәжәғәттәр ҙә беҙҙең нәшриәт өсөн, ни ғәжәптер, абруй була алманы. Аптырағандың көнөнән, автор китабын гонорарһыҙ сығарырға ла риза булып ҡараны. Барыбер нәшриәт директоры сәбәбен тапты:

— Мөмкинлек юҡ; нәшриәттең темпланына индерә алмайбыҙ, китап алтаистика хаҡында, ул аҙ һанлы уҡыусыларға тәғәйенләнгән; һатып алыусы булмаясаҡ; уны кем уҡыһын... — Ошондайыраҡ яуаптар ишетте автор.

Һәр төрлө интригаларҙан алыҫ йөрөгән ғалим башта быңдай ҡаршылыҡтарҙың сәбәбен аңлай алманы. Нәшриәттә ултырған кешеләрҙең наҙан түгеллеген беләә. Әллә берәйһененең уға махсус аяҡ салыуымы? Донъя ғалимдарына кәрәкле хеҙмәттәрҙе сығармайынса бөтә тел ғилеменең үҫешен тотҡарлауҙарын ниңә нәшриәттә аңларға теләмәйҙәр? Ғалимдың уларға:

— Үәт нисек, мырҙалар, үҙегеҙ матбағала эшләйһегеҙ, ниңә үҙегеҙ ултырған ботаҡҡа үҙегеҙ балта сабаһығыҙ?! — тип әйткеһе килә.Тел бит ул шишмә кеүек: ҡарамаһаң, тәрбиәләмәһәң, уның бер саҡ ҡороп ҡуйыуы ихтимал. Ниңә кешеләр шишмә башын ҡурсалаусының юлына арҡыры тора? Ул китеп барһа, кем тел шишмәһенә тәрбиә ҡылыр? Телһеҙ ҡалһағыҙ, мырҙалар, ни эшләрһегеҙ?

Әммә Башҡортостан нәшриәте китап сығармай тип, тел ғилеме фәне алға бармай торамы ни? Будапешт ҡалаһынан доктор Лайош Лигети, Улан-Удэнан Бал-Доржи Бадараев алтаистика менән ихлас шөғөлләнә. Ҡазандан Мирфатих Зәкиев, Мәскәүҙән тюрколог Николай Баскаков һәм тағы байтаҡ ғалимдар урал-алтаистикаға ең һыҙғанып тотондо. Жәлил Ғиниәт улының ғилми хеҙмәттәре журналдарҙа даими баҫылып торғас, уның исеме тел ғилеме донъяһына танылды, урыны алға әйҙәүселәр рәтенә сыҡты. Донъяның атаҡлы ғалимдары уның хеҙмәттәренә иғтибар итә, фекере менән иҫәпләшә.

Нәшриәткә ул китабының нисек яҙылыуы хаҡында уйланып барҙы. Туған теленең лексикаһын, фразеологияһын кабинетта ғына ултырып яҙманы: халыҡтың йәнле һөйләү телен өйрәнеү өсөн Башҡортостанды иңләп-буйланы, бармаған районы, күрмәгән төбәге, осрашмаған кешеһе ҡалмағандыр. Һәр яҡтың үҙенең ҡыҙыҡлы фразеологик берәмектәре бар. Уларҙың барыһын йыйып туплап, китап итеп сығарһаң, үәт, башҡорт теленең байлығы күренер ине. Бер көнө, студенттар материал йыйырға сығып киткәс, «ер» һүҙе ингән нығынған һүҙбәйләнештәрҙе генә йыйып, теҙеп, бағаналап яҙып сыҡты, егерме-утыҙлап фразеологик берәмек төҙөнө:

ер менән күк араһы — айырма бик ҙур;
ер менән тигеҙләү — юҡ итеү, ҡырып бөтөрөү;
ер өҫтөндә йөрөү — йәшәү;
ер тишегенә инерҙәй булыу — бик ныҡ оялыу;
килмәгән ере юҡ — матур, аҡыллы, уңған;
тотҡан ерҙән һындырыу — оҙаҡ уйлап тормай, мәсьәләне ҡапыл хәл итеү;
ер һелкетеп йөрөү — ныҡ, көс-дәрт менән;
тамыр тартҡан ер, табаны ергә теймәй;
ер аяғы — ер башы, ер күтәрә алмаҫтай һәм башҡалар.

— Үәт бит нисек! — Ул бер килке, алтын тапҡандай ҡыуанып, туған теленең байлығына хайран ҡалып ултырҙы, ҡыуана-ҡыуана шәкерттәре йыйып алып килгән ерле һөйләш, фольклор материалдарын системаға һалды.

Йыш йөрөнө ул студенттары менән фәнни экспедицияларға. Шәкерттәренә рәхмәт, сәскәнән һут йыйған бал ҡортондай, ауыл һайын йөрөп, халыҡтың йәнле һөйләшен, ауыҙ-тел ижадын яҙып алдылар, уға бай материал туплаштылар. Ул Башҡортостан сиктәрендә генә түгел, Силәбе, Һамар өлкәләрендә лә йөрөп сыҡты, уларҙың йәнле һөйләшен өйрәнде. Иҫендә, Дим буйы һөйләшен өйрәнгәндән һуң студенттар бер килке шаяртып «һ» өнө урынына «ҫ» өнөн әйтеп һөйләшеп йөрөнө:

Ҫыу буйына кил, ҫылыуым,
Ҫиңә әйтер ҫүҙем бар:
Ҫөйөүемде белгең килҫә,
Бул миңә ҫин ҫөйгән йәр.

Ҫыу буйында ҫуғаным,
Ҫыу ҫипҫәнә, туғаным,
Йәшәргән ҫуғандар кеүек
Йәшәйексе, туғаным!

Еҙем буйы һөйләше лә бик ҡыҙыҡ тойолдо уҡыусыларына:

Бәтәс, балам, килтеңме ни,
Бәрәңке лә бешмәгән;
Батмантағы ҡаймаҡтан
Күбек май ҙа төшмәгән, —

тип үҙ-ара шаяртышып йөрөнөләр.

Ҡыйғы, Мәсетле яҡтары һөйләшенә лә шаян таҡмаҡтарын тапты йәштәр:

Ҡыйпысыҡ ҡыҙ, Ҡыйғы ҡыҙы,
Һөйөүемде белдең, ҡый.
Һағындым, ҡый, килмәнең, ҡый,
Йөрәгемде ҡыйҙың, ҡый!

Мәсетлегә барып килең,
Мәсетленән ал килен.
Тик ялҡауҙы һөймәй улар,
Шуны ла, егет, белең.

Эй, шул саҡтарҙың күңелле булыуы! Барыһы ла телгә бөткән тел биҫтәләре бит, тел сарларға уларҙы ғына ҡуш, тел тигәндә телеп һалалар. Араларында бер сибәр ҡыҙ бар ине. Жәлил Ғиниәтович уның үҙенә мөхәббәтле күҙҙәре менән төбәлеп ҡарауын һиҙенә лә уңайһыҙлана. Көтмәгәндә баяғы ҡыҙ шиғыр менән мөхәббәт хаттары яҙа башланы. Йәнде иретерлек ундай һөйөү һүҙҙәрен ҡайҙан таба алғандыр? Ярай үҙендә ҡыҙ бала менән ҡәтғи генә һөйләшергә көс тапты: ғаиләһе, балалары барлығын, уларға тоғролоғон аңлатып әйтте.

— Беләм, — тине шәкерте. — Һеҙҙән миңә бер ни ҙә кәрәк түгел. Йөрәк аҡылға буйһонмай, һеҙҙе ғүмерем буйы һөйәсәкмен! — Ҡыҙ ғорур ғына боролоп китеп барҙы. Һүҙ юҡ, аҡыллы ҡыҙ. Илдә матурҙар күп тип, уның, ғаиләһенә хыянат итеп, аҙып-туҙып йөрөй торған холҡо булманы. Үҙең кешеләргә әҙәп, тәртип тураһында һөйләп, үҙең хилаф юлдан йөрөһәң, ниндәй

остаз булырһың! Теге ҡыҙ башҡаса хистәре тураһында әйтеп, ҡаңғыртып йөрөмәне. Бөгөнгө көндә урал-алтаистика буйынса иң танылған ғалимдарҙың береһе, әле республиканан ситтәге ғилми-тикшеренеү институттарының береһендә эшләй.

Ә бер йылды Йылайыр яҡтарында ошондай хәл булды: кискеһен фольклор йыйыусы йәштәр клубҡа сыҡты. Киске уйын бик күңелле булған. Ҡапма-ҡаршы таҡмаҡ әйтешеүҙәр, йырлашыу, бейешеүҙәр таңға хәтле барған. Сибәр студенткаларға күҙҙәре төшкән ауыл егеттәре берәүһен саҡ урлап алып ҡалмай.

Хәл ошолай башлана: бер саҡ уйында Яманһаҙ ауылы егете менән бер студентка ҡыҙ ҡапма-ҡаршы төртмә таҡмаҡтар әйтешә башлаған:

Аръяҡта ла ҡомалаҡ,
Бирьяҡта ла ҡомалаҡ.
Яманһаҙҙың егеттәре
Ҡап-ҡара ла тумалаҡ, —

ти икән ҡыҙ.

Ҡыҙҙар кейә ҡыҙыл ыштан,
Беҙгә ҡараһы ла юҡ.
Хәҙер ҡыҙҙар үҙе килә
Барып алаһы ла юҡ, —

тип төрттөрә икән шуҡ егет.

Тора-торғас, егет менән ҡыҙ бер-береһенә мөхәббәт таҡмаҡтары ла әйтешә башлай:

Алын алайым микән,
Гөлөн алайым микән,
Араһында бер сибәр бар,
Шунһын һайлайым микән?! —

ти икән егет.

Ҡыҙ тегенең һаман сәменә тейә:

Алын алға манырмын,
Гөлөн гөлгә манырмын,
Ҡайһынығы күңелгә оҡшай
Шуныһын һайлап алырмын.

Ҡайтырға сыҡҡас, егет таҡмаҡсы ҡыҙҙан ҡалмай ҙа ҡуя икән. Алып ҡайтам, торорға өйөм бар, үҙем механизатор, аҡсаны күрәп алам, тип ҡыҙҙы ҡулынан ысҡындырмай, ти. Ярай, группалаш егеттәре күреп ҡалып, арттарынан төшкән. Һуғышып бөткәндәр. Саҡ-саҡ ауыл егеттәренән ҡыҙҙы һалдырып алып ҡалғандар.

Бына шулай, төрлө хикмәттәргә тарый-тарый, ауылдан-ауылға диалект, фразеология, фольклор материалдары йыйып йөрөгән саҡтары ла булғайны ғалимдың.

Тел тамырын өйрәнеүҙе халыҡтың йәнле һөйләү телен өйрәнеүҙән башлап дөрөҫ эшләне ул. Студенттарын да үҙаллы эшләргә өйрәтте.

Йылдар буйы ана шулай берәмтекләп йыйҙы тырыш ғалим үҙенә кәрәкле материалдарҙы. Аҙаҡ шәкерттәренең хеҙмәттәрен университет журналында сығарҙылар. Ошондай эштәр менән мауығып йөрөй торғас, ғалим үҙенең туған теленә өр-яңынан ғашиҡ булды. Өндәренең аһәңлелеге, теленең нәфислеге, һүҙҙәренең яғымлылығы... Хайран ҡалырлыҡ! Немец, инглиз, француз телдәрен яҡшы белгән, бөтә төрки телдәрендә иркен һөйләшә алған, донъя-

ның барлыҡ телдәрен байҡап сыҡҡан полиглот туған башҡорт телен хаҡлы рәүештә донъя йөҙөндәге иң матур телдәр рәтенә индерҙе.

Профессор Бөйөк Ватан һуғышында яу ҡырында башын һалған билдәһеҙ бер һалдаттың әсәһенә яҙған хат-шиғырын ҡәҙерле аманат итеп һаҡлай.

Туған телдең һәр бер һүҙен
Алтынға төрөр инем,
Тик: «Әсәй!» — тип әйтер өсөн
Йәнемде бирер инем!

— Үәт нисек яратырға кәрәк туған телде! Ғүмерем буйы шул шаһит киткән һалдаттың васыятын үтәр өсөн тырышасаҡмын!

Туғайҙа төрлө төҫлө, төрлө еҫле сәскәләр ни тиклем күп булһа, ул шул саҡлы йәмлерәк, еҫе тәмлерәк була. Ә телдәр — кешелек донъяһының төрлө төҫлө, төрлө еҫле сәскәләре. Ниңә ҡайһы бер әҙәмдәрҙең донъяның матурлығына, телдәрҙең төрлөлөгөнә эсе тарыға икән? Ҡайһы бер милләтселәр һис бер тартыныуһыҙ: «Башҡорт теле тигән тел юҡ, ул татар теленең бер диалекты ғына, был диалектта татарҙың мәҙәни яҡтан артта ҡалған өлөшө генә һөйләшә», — тип илгә хәбәр һала. Тарихҡа мәғлүм, бынан ун быуат элгәре ғәрәп сәйәхәтсеһе Ибн Фаҙлан Урал буйында башҡорт тигән милләттең йәшәүе тураһында яҙып ҡалдырған. Йә, нисек ошондай иҫбатланған тарихи фактты боҙоп күрһәтергә мөмкин? Нисек бөтә бер милләттең намыҫына ҡағылырға батырсылыҡ итә ул наҙандар? Жәлил бындай оятһыҙлыҡҡа сыҙай алманы, теге хәбәрҙе уҡығас, бер аҙналай үҙ-үҙенә урын таба алмай үртәлде. Ул баш-

Атаһы Ғиниәтулла һәм әсәһе Фәрифә

ҡорт теленең хәле ни тиклем яҡлауға һәм һаҡлауға мохтаж икәнлеген бөтә тәрәнлеге менән аңланы. Намыҫланған йәш ғалим: «Барлыҡ көсөмдө, белемемде башҡорт телен фән кимәленә күтәреү өсөн бирәсәкмен», — тип Ағиҙел буйына төшөп, үҙ-үҙенә ант иткәйне. Ир һүҙе — ил һүҙе. Ниндәй ауырлыҡтар кисерһә лә, ул әйткән һүҙенә тоғро ҡалды. Башҡорт теленең дөрөҫ әйтелешен фәнни яҡлап өйрәнеп — кандидатлыҡ, фонетикаһын яҙып, докторлыҡ диссертацияһын яҡланы. Уларҙы монография, китап итеп сығарыуға өлгәште. Башҡорт теленең морфологияһын, синтаксисын, диалектологияһын, топонимикаһын, фразеологияһын өйрәнеп, хеҙмәттәр яҙҙы; мәктәптәр, педучилищелар, юғары уҡыу йорттары өсөн программалар төҙөнө, дәреслектәр сығарыуҙа ҡатнашты. Ғәзиздәрҙән-ғәзиз әсә телен ул шулай яҡланы. Үҙ телен, үҙ милләтен һанламаусыларҙы тәнҡитләне. Ул заманында Мәскәүҙә сит телдәр институтында уҡыуына шатланып бөтә алмай. Унда алған төплө белем аң даирәһен ныҡ ҡына киңәйтте. Фәнни етәксеһе Николай Константинович Дмитриев та күп нәмәгә күҙен асты. Башҡорт телен фән кимәленә күтәреүгә уның ярҙамы ғәйәт ҙур булды.

Башҡаларға башҡорт телен үҫтереү буйынса ул күп хеҙмәт һалған һымаҡ тойолһа ла, ғалимдың үҙенә былар аҙ булып күренде. Һаман әле башҡорт телен фәнни нигеҙҙә өйрәнеү тейешле кимәлдә түгел һымаҡ. Грамматик категорияларҙы системаға һалып, рәсмиләштерергә кәрәк. Быларҙы яҡшы аңлаған профессор яңғыҙ бер телде генә күтәреүҙән маҡсатҡа ирешеп булмаясағын аңланы. Уға телдәр системаһын өйрәнеү кәрәк; барлыҡ төрки телле халыҡтарҙың телдәренә ихтирам, иғтибар менән ҡарау аша башҡорт телен фән нигеҙендә артабан үҫтереүгә өлгәшәсәк ул. Юлдарына таш яуып торһа ла, ошо маҡсатын тормошҡа ашырыу өсөн ынтыласаҡ: башҡорт теленең диалектологияһын, орфоэпияһын, фонетикаһын, морфологияһын, синтаксисын өйрәнеп, фән донъяһына алып сығасаҡ. Әммә ул белә, яңғыҙ ҡарға яҙ килтермәй, бер тарынан бутҡа булмай. Бер ояға тупланырға, эшкә күмәкләп дәррәү тотонорға кәрәк.

Ошондай уйҙар менән дәртләнеп, изге ниәттәренән кәйефе күтәрелеп, нәшриәткә килеп ингән ғалим үҙен бында ниндәйҙер күңелһеҙлек көтөүен башына ла килтермәй ине. Шулай ҙа, ике ҡатлы бинаның ишек тотҡаһына үрелгәс, күңеле ниҙер һиҙенепме, йөрәкһене, ҡултыҡ аҫтына ҡыҫтырған ҙур күн портфелен нығыраҡ ҡымтыны, коридор буйлап барғанда аҙымдарын ҡыҙыулатты.

Ғалимды күргәс, бүлек мөхәрриренең йөҙө ҡомһораны. Хәл-әхүәл һораштырып, һүҙ китапҡа күскәс, ни хәл итһен, хеҙмәткәр дөрөҫөн әйтеп бирергә мәжбүр булды:

— Ҡулъяҙмағыҙҙы таба алманыҡ, үҙегеҙ кире алғанһығыҙҙыр, тип уйланыҡ, — тине. — Ҡай саҡ авторҙар ҡабатлап ҡарап сығырға тип беҙҙән ҡулъяҙмаларын кире алалар ҙа килтерергә оноталар.

Йөҙө ағарынып киткән ғалим ҡалтыранған тауыш менән:

— Нисек кире алайым, ти? Нисек онотайым, ти? План буйынса ваҡыт етте, инде китабым сыҡҡандыр, тип килгәйнем бит.

— Күпме эҙләһәк тә таба алманыҡ. Беҙҙә һеҙҙең ҡулъяҙма юҡ.

— Нисек инде юҡ? Ә ҡайҙа булған? — Тетрәндергес хәбәр профессорға аяҙ көндө йәшен атҡандағы кеүек тәьҫир итте. Бүлек мөхәрриренең яуапһыҙлығына асыуы ҡабарған Жәлил Ғиниәтович мөхәррир бүлмәһенән сыҡты ла нәшриәт директоры Төлкөбаев Альберт Шәүәлиевич кабинетына йүнәлде. «Нисәмә йылдар буйы республика буйлап берәмтекләп йыйылған

хеҙмәтем. Уның нисек эҙһеҙ юғалыуы мөмкин?!» — Һул аяғына һылтаҡлай-һылтаҡлай янып-көйөп килеп ингән ғалимды нәшриәт хужаһы кабинет түрендә йомшаҡ креслоға сумып, ҡайҡайып ултырған килеш һалҡын ғына ҡаршы алды. Ҡулъяҙманың юғалыуы хаҡында ярһып һөйләгән авторҙы битараф ҡына тыңланы ла, бер ни булмағандай ғәмһеҙ ҡараш, бошмаҫ тауыш менән:

— Үҙегеҙ кире алмағас, берәйһенә уҡырға биреп торғандарҙыр, — тине. — Артыҡ борсолмағыҙ, табылыр.

Тыйнаҡ холоҡло, хатта студенттарына ла бер ваҡытта тауышын күтәрмәгән ғалим былдай битарафлыҡтан сығырынан сыҡты:

— Нисек борсолмаҫҡа? Нисек алып торған? Ул бит минең йылдар буйы бөртөкләп туплаған шәхси ғилми хеҙмәтем! Был бит енәйәт! Табығыҙ ҡулъяҙманы! Барлыҡ тюркологтар, вуз ғалимдары, филология бүлеге студенттары уның сығыуын түҙемһеҙлек менән көтә, былай ҙа ике йылдан ашыу сират көттөрөп ятҡырҙығыҙ.

— Тынысланығыҙ. Беҙҙең бында беренсе ҡатта охрана. Һеҙгә был ресторан түгел, рәсми урын, һәр төрлө шау-шыу, ғауға тыйыла. Юҡһа... — Ул күп мәғәнәле итеп, хәҙер охрананы саҡырам да бәргесләп сығартам, тигән һымағыраҡ итеп, ишек яғына ҡарап ҡуйҙы.

Берәй ғәйеп табып, дәғүәләшеүсенең үҙенә ябрылыу — Төлкөбаевтың ятҡан психологик алымы. Әле лә ҡәтғи һүҙҙәренең ғалимгә тәьҫирен һынап ҡарап торҙо ла тағы һөжүмгә күсте:

— Йәнә шуны ла иҫегеҙҙә тотоғоҙ, иптәш: беҙҙә ғалимдар күп, һеҙ берҙән-бер генә түгел. Беләһегеҙ бит, беҙҙең нәшриәттә сират. Һеҙгә, иптәш профессор, сабыр итеп, үҙ сиратығыҙҙы көтөргә тура килер. Күптән түгел генә һеҙҙең «Башҡорт әҙәби теленең дөрөҫ әйтелеше» тигән китабығыҙҙы сығарҙыҡ. Рәхмәтегеҙ ҡайҙа?

— Ә быныһын яңынан яҙып алып килһәм, ҡасан сығыр?

— Бер нисә йылдан.

Күҙҙәрен стенала торған Ленин портретына төбәп, танау буйынан һауалы ҡарап, Альберт Шәүәлиевич яһалма йылмайҙы. Дәғүәһен белдереүсегә башҡаса уның менән һүҙ көрәштереүҙең файҙаһыҙ икәнлеген күрһәтеп, урынынан торҙо.

Жәлил Ғиниәт улының кәйефе ҡырылды, ҡуҡырайып, үҙен-үҙе әллә кемгә ҡуйып, дорфа һөйләшеүсе нәшриәт директорына бер талай аҡыллы, һынсыл күҙҙәре менән текләп ҡарап торҙо ла, юғары даирәлә аралашып, этикет талаптарын ныҡлы үҙләштергән, тотанаҡлы, юғары интеллектлы ғалим был юлы үҙенең хис-кисерештәрен тышҡа сығарманы. Эсендә янған ут-ялҡынды нисек тә һиҙҙермәҫкә тырышып, ғәҙәтенсә, тыйнаҡ ҡына хушлашты. Уның был тынсыу ерҙән тиҙерәк сығып ҡасҡыһы килде. Әммә ул үҙен-үҙе ҡулға алды. Бер ыңғай ғилми мөхәрриргә лә инеп, бер нисә көндән тағы килерен, ҡулъяҙманы табып ҡуйыуҙарын үтенеп, урамға ашыҡты. «Эх, ошо түрәләрҙе! Ниңә әҙәм балаһы түрә булып алһа, шулай эреләнеп, сабатаһын түргә элә? Былай ҡыланыу, билдәле, төплө аҡыллы кешегә хас сифат түгел. Академиктар менән аралашырға тура килә, уларҙың ябайлығына хайран ҡалырлыҡ. Интеллектлы кеше башҡаларҙы кәмһетмәй, дорфа ҡыланмай инде ул. Эйе, власта ултырған һәр кешене тәрән аҡыллы, үҫешкән фекерле тип әйтеп булмай. Йыш ҡына уйлау һәләте түбән кимәлле хакимдар етәксе креслоһын биләй. Ундайҙар власҡа килһә, үҙенән юғары ултырғандарға ярамһаҡланып, ни ҡылырға белмәй, дәрәжә яғынан үҙенән түбәндәр менән эре ҡылана. Хатта үҙенең ҡайҙан килгәнен, ҡайҙа китерен онота. Намыҫлы кешеләргә кешесә йәшәргә ҡамасау-

лай, нәҡ шундай түрәләр халыҡты боҙа: ябай халыҡты ришүәт биреүсегә, ялағайға әйләндерә, һаҙлыҡҡа һөйрәй, упҡынға этәрә, бөлгөнлөккә төшөрә. Ҡулынан килмәҫтәй эшкә тотоноп, илгә, халыҡҡа күпме зыян килтерә ундайҙар. Әпкәләй, юха, ялағайҙар власҡа килмәһен ине лә бит, киреһенсә, гел шундай карьеристар етәкселеккә үтә. Аҡыл — тәбиғәттән, ғилем — йәмғиәттән. Бынан ары БДУ-ла студенттар араһында милли холоҡ тәрбиәләүгә ныҡ иғтибар бирергә кәрәк булыр!» — тигән ныҡлы ҡарарға килде ғалим.

Атаһы Ғиниәт мулла гел генә «Таяҡ — ике осло, — тип әйтергә ярата. — Бөгөн мин бейектә тип маһайма, бөгөн мин түбәндә тип бойоҡма. Иртәгә бөтәһе лә баштүбән әйләнергә мөмкин. Һәр нәмәлә сама кәрәк. Сама белмәү яңылышыуҙарға килтерә. Бәйелеңде аҙҙырма, башыңа бәлә килмәҫ. Асыу алдан, аҡыл арттан. Ни сәсһәң, шуны урырһың». Мәҡәл-әйтемдәр менән генә һөйләргә яратыусы атаһының һәр һүҙе — алтын аҡылдың, ғәҙел хаҡлыҡтың үҙе.

...Өс көндән һуң профессор нәшриәткә йәнә килде. Ғилми бүлек мөхәррире бик уңайһыҙланған ҡиәфәттә, йөҙөнә борсолоу билдәләре сығарып, ҡулъяҙманы таба алмауын әйтте.

— Бына ошо шкафҡа ғына һалғайным бит.

— Табығыҙ, зинһар, был бик мөһим минең өсөн!

— Ҡайҙан алайым һуң, юҡ бит.

— Бының өсөн һеҙгә закон ҡаршыһында яуап бирергә тура килер!

— Профессор, һеҙҙең ҡулъяҙма беҙҙең журналда теркәлмәгән. Ҡарап сыҡтым, уны беҙгә тапшырыуығыҙ тураһында бер ниндәй ҙә документ юҡ. Уны һеҙ, бәлки, беҙгә алып килмәгәнһегеҙҙер? Нәшриәт директоры Альберт Шәүәлиевич та ошондай фекерҙә.

— Нисек теркәлмәһен, ти? Мин уны һеҙҙең ҡулға тапшырҙым түгелме ни?

— Ғәфү итегеҙ, теркәлмәгән...

Нәшриәт директорына инеп, хәлде һөйләп биргәйне, уныһы хәбәрҙе тағы ла ҡыҫҡараҡ тотто:

— Бүлек мөхәррире хаҡлы, — тине. — Хеҙмәтегеҙ беҙҙең журналда теркәлмәгән. Тимәк, закон буйынса, һеҙҙең ҡулъяҙмағыҙ өсөн нәшриәт яуап бирмәй, хөрмәтле Жәлил әфәнде.

Нәшриәт директорының үҙ-үҙен тотошонан, һауалы, һалҡын мөғәмәләһенән ғалим барыһын да аңланы: тимәк, ҡулъяҙма махсус юҡ ителгән, ул табылмаясаҡ. Ул арала, һөйләшеү ошоноң менән тамам, тигәнде аңғартып, аҫтыртынлыҡҡа оҫтарып алған хужа йомшаҡ креслоһынан торҙо. Ул, дәрәжәле кешеләргә оҡшатырға тырышып, яһалма олпат ҡиәфәт алды, күҙ ҡарашындағы тәкәбберлек хаттин ашты.

Кешегә ҡаты бәрелергә, насар уй уйларға ғәҙәтләнмәгән, төрлө интригаларҙан алыҫ йөрөгән, таҙа күңелле Жәлил Ғиниәт улы ныҡ йәберһенеүҙән әйтергә һүҙ таба алманы. Үҙенән юғары дәрәжәле кешеләр алдында ялағайланып, башҡалар алдында тәкәбберләнгән ике йөҙлө юхалар ғүмере буйы ытырғандырҙы уны. Бөгөн ул бер нәмәне аңланы: күп көс һалған ғилми хеҙмәте үҙенән-үҙе юҡҡа сыҡмаған, уны махсус юҡ иткәндәр. Әлбиттә, быны икеләнмәй енәйәт тип атарға, эште судҡа бирергә булыр ине. Әммә профессор хәҙергә был турала уйлар хәлдә түгел. Башына һеңгәҙәтә һуғылған кешеләй иҫәңгерәп, тамам хәлһеҙләнеп, йөрәген тотоп, кабинеттан сыҡты. Бер аҙ барғас ҡына ул айыҡ фекер йөрөтөр хәлгә килде. Кешенең байлығын урлап була, яҙған хеҙмәтен дә юғалта алалар. Әммә тыумыштан, тәбиғәттән һалынған нәмәләрҙе, мәҫәлән, матурлыҡты, зирәклекте, аҡыл ҡеүәһен, талантты бирәүҙән берәү һис ҡасан да тартып ала алмай. Теге наҙан түрә бына

шуны аңлап еткермәй, күрәһең. Жәлил хәҙер ҡайтыр ҙа архивынан «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабының ҡараламаһын табыр, киренән күсереп яҙыр ҙа бирер. Ошондай уйҙарҙан уға әҙерәк еңел булып ҡалды.

Ә яҙылған хеҙмәттәрен китап итеп сығара алмауы профессор Жәлил Ғиниәт улының тамам теңкәһенә тейҙе, йәненә тынғылыҡ бирмәй торған йөрәк ғазабына әүерелде. Бына бөгөн дә уның китап нәшриәтенән ҡара көйөп ҡайтып килеүе. Нисек йәне көймәһен? Бөтә студенттар, телселәр көткән, бынан бер нисә йыл элек илтеп тапшырылған өс йөҙ алтмыш битлек хеҙмәтен, «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабын сығарыу түгел, ҡулъяҙма көйө нәшриәттә юҡ иткәндәр. Был бит башҡа һыймаҫлыҡ хәл. Етмәһә, баштарын алйотлоҡҡа һалып, кире алғанһығыҙҙыр, беҙҙә ҡулъяҙма теркәлмәгән, тип ҡаңғыртып маташалар. Энә менән ҡоҙоҡ ҡаҙығандағы һымаҡ хәрефләп сүпләп яҙған, йәнеләй күргән яҙмаларына ҡағылышлы бер нәмәне лә, бер ҡасан да онотмаясаҡ ул. Хатта хеҙмәттәренең ҡараламаһын да йыйып һалып ҡуя.

Жәлил Ғиниәт улы Октябрь проспектына сыҡты ла йәйәүләп ҡайтыу яғына атланы. Йәне көйгәндә уның аяғы тағы нығыраҡ аҡһай. Ҡулъяҙмаһын юғалтыуҙан тетрәнгән ғалим хатта кеше танымаҫ хәлгә килде. Үҙенең ҡайҙан барғанын да аңғармай, эргәһендәге кешеләрҙе лә күрмәй барҙы ла барҙы ул. Әллә кемдәр унан һаулыҡ һорашты, әллә кемдәр һүҙ ҡушып маташты, уларын да таныманы. Ленин урамындағы фатирына кисләтеп кенә ҡайтып инде. Ирен көтә-көтә көтөк булған ҡатыны Нәфисә ханым йүгереп килеп сыҡты, иренә бер ҡарауҙан уның менән ниҙер булғанын аңланы:

— Ҡәҙерлем, ни булды? Төҫөң ҡасҡан, әллә ауырып киттеңме? — тип күҙҙәренә төбәлде, ҡулдарынан тотто, өҫтөнән көҙгө пальтоһын һалдырҙы.

— Арыным, бөгөн мин бик арыным, — профессор аяҡ кейемен һалып, йоҡо бүлмәһенә үтте. — Ғәфү ит, ҡәҙерлем, мин саҡ ҡына ятып торайым.

Диванға ятты ла күҙҙәрен йомдо. Әммә унда йоҡо ҡайғыһы юҡ ине. Төн йоҡоларын йоҡламай, йөрәк ҡаны менән яҙылған китаптары, ғилми хеҙмәттәре тураһындағы аяныслы уйҙары уның тәҡәтен алды. Ни ғәжәптер, бының сәбәбен ул һаман ныҡлап аңлап еткермәй, нәшриәт уның китаптарын сығарыуға үтә лә һалҡын ҡарай. Профессорҙың донъя телселәре араһында танылған ғалим, филология фәндәре докторы тигән ғилми дәрәжәһе булыуын да, олпат йәштә икәнлеген дә, китаптарының башҡорт халҡын, уның телен йәшәтеү, тергеҙеү өсөн үтә мөһимлеген дә иҫәпкә алып тормайынса, төрки донъяһының танылған ғалимын, профессорын йәштәр менән ҡәҙимге бер сиратҡа ҡуя. Ә бит ергә мәңгелеккә килмәгәнбеҙ. Йәш алға бара. Инде тау үренә менеп етеп, түбәнгә ҡарай атлайбыҙ. Һәр ғалимдың үҙе иҫән-һау саҡта яҙған китабын ҡулына алғыһы килә. Шуныһы ҡыуандыра, ҡайҙа ғына барһа ла, кемдәр менән осрашһа ла, уның фәнни хеҙмәттәрен юғары баһалайҙар, үҙенә хөрмәт күрһәтеп, ихтирам итеп торалар. Үҙебеҙҙең илдә генә түгел, сит илдәргә лә лекциялар уҡырға саҡыралар, юғары уҡыу йорттарында фәнни журналдарҙа баҫылып сыҡҡан хеҙмәттәрен дәреслек итеп ҡулланалар. Барлыҡ тюрколог ғалимдар араһында күренекле лингвист-полиглот тигән исеме бар. Әммә фән донъяһының нисек кенә абруйлы ғалимы һаналмаһын, үҙебеҙҙең Башҡортостанда барыбер китаптарын сығара алмай ул. Ана, «Туғандар һәм таныштар» романының яҙылып бөтөүенә лә егерме йыллап ваҡыт үтеп китте. Уны ла һаман нәшер итә алмай интегә. Балалар өсөн яҙылған «Урман әкиәттәре» китабы донъя күрә алмай. Бер шәлкем хикәйәләре, повесы сығарыуҙы көтә.

— Барыһын бер юлы баҫтыра алмайбыҙ, беләһегеҙ, беҙҙә сират, ғилми хеҙмәтегеҙҙе алдан сығарайыҡмы, әллә художестволы әҫәрегеҙҙеме? — ти нәшриәт директоры. Әлбиттә, ул һәр саҡ ғилми хеҙмәтен алдын ҡуя. Шулай итеп, әҙәби әҫәрҙәренә сират етмәй, һаман ятып ҡала килә. Ҡитаптарын сығара алмау ғалим өсөн фажиғәгә әүерелде.

Яҙыр өсөн киң белем, төплө аң даирәһе, ҙур тәжрибә талап ителгән «Урал-алтай тел белеменә инеш», «Урал-алтай телдәренең тарихи грамматикаһы нигеҙҙәре» хеҙмәттәре лә коллегалары тарафынан юғары баһа алды. Студенттарға инде биш-алты йыл шул темалар буйынса лекция һөйләй. Әммә уларын да китап итеп сығара алғаны юҡ: имтиханды лекция буйынса ғына әҙерләнеп бирәләр. Был да яраған эш түгел. Сират, сират, сират... Был һүҙ уның сей елкәһенә тейгән. Сират, тигән булалар ҙа ул, ә кәрәкле кешеләренә сират тип тормай, китаптарын йыл һайын баҫтырып сығарып ҡына торалар, темпландарын да йәһәт кенә, шым ғына үҙгәртәләр.

Күңеле һиҙә, уны яратмаған берәүҙең хаслығы был. Юғарынан хөсөтлөк ҡылына. Ҡемдеңдер «йөнтәҫ ҡулы» уның ғилми хеҙмәттәрен баҫтырып сығарыуға бик ныҡ ҡаршы. Ул әҙәмдең Бүкәнбаев Дамир Ҡырымбаевич икәнлеген дә һиҙенә хәҙер профессор. Башҡорт дәүләт университетының уҡытыу эше буйынса проректоры булып эшләгән сағында был түрә уға шылтыратып, балдыҙын имтиханһыҙ университетҡа ҡабул итергә ҡушҡайны. Бындай фарманға аптырап ҡалған проректор уйынсалап:

— Була, — тине. — Тик ни хәл итергә, әле беҙҙә оло түрәләрҙең балдыҙҙырын имтиханһыҙ ҡабул итергә, тигән закон юҡ бит әле. Шуныһын ни эшләтербеҙ икән? — Бындай уйынсалауға ҡаршы теге түрә ҡаты асыуланды, тупаҫ яуап бирҙе:

— Үҙегеҙҙе ерҙең кендеге һымаҡ итеп хис итмәгеҙ. Беҙгә лә көнөгөҙ төшөүе ихтимал! — Дорфа һөйләшеүсе Дамир Ҡырымбаевичтың телефон трубкаһын шартлата һалыуы был түрәнең бик үҙ һүҙле, кенәсел кеше икәнлеген һиҙҙертте. Ошо хәлдән һуң был әҙәм, аҙаҡ белеүенсә, ысынлап та, уның ҡара дошманына әүерелде. Әммә ғилми хеҙмәттәре менән булышырға баҙнат итер тип көтмәгәйне. Уны Башҡортостандың Юғары Советы депутаты итеп һайлатмаҫ өсөн ең һыҙғанып көрәште; төрлө сәбәбтәр табып, йәмәғәт эштәренән ситләштерергә тырышты. Имеш тә ғилми эштәр менән шөғөлләнеүсе ғалимгә йәмәғәт эштәре, биләгән вазифа ҡамасау итә.

Филология өлкәһендәге ғилми асыштары өсөн «Почет Билдәһе» орденына тәҡдим иткәйнеләр, теге әҙәм тағы уны бирҙермәү сараһын күрҙе. Әммә уның фиҙакәрлеген белеп-күреп торған Мәскәү ғалимдары, башҡа төбәктәрҙәге ғалим-тюркологтар, тел белгестәре, университеттағы коллегалары яҡлап сығып, хеҙмәттәрен Ленин орденына тәҡдим иттеләр. Мәскәү: «Беҙ Ленин орденын биреүгә риза. Ғалимдың хеҙмәте быға лайыҡ», тине. Әммә был юғары наградаға тиклем кәмендә «Почет Билдәһе» орденына лайыҡ булыу мотлаҡ ине. Ғалим-тюркологтар юллап, ныҡыша башлағас, Башҡортостан хөкүмәте сараһыҙҙан уны иң түбән статуслы «Почет Билдәһе» орденына тәҡдим итергә мәжбүр булды.

Барлыҡ энергияһын кемдәндер үс алыуға, кенә ҡыуыуға, этлек эшләүгә сарыф итеү биҙәмәй, әлбиттә, Бүкәнбаевты. Дамир Ҡырымбаевич көсөн кәрәкле юҫыҡҡа йүнәлтә, үҙенә лә, йәмғиәткә лә күпме файҙа килтерә алған булыр ине.

Шуныһы аяныслы, этләшеүсе бәндә уға сит бауыр түгел. Башҡаларҙан күрмәгән ҡыйырһытыуҙы үҙ милләте кешеһенән күрә. Ни хәл итәһең, илдә

борон да бохайырҙар булған. Тик уның, ҡайҙа барһа, шунда күҙ буяп, халҡым, милләтем, телем тип янып-көйгән кеше сүрәтенә инеп, хәбәр һөйләүе үртәй. Ә милләттең бәҫен, дәрәжәһен күтәрерҙәй, яҙма әҙәби телен үҫтерер, байытырҙай иң кәрәкле хеҙмәттәрҙе нисәмә йылдар сығартмайынса баҫырып һалып ҡуя. Һөйләгән һүҙе менән ҡылған эше араһында айырма ер менән күк кеүек. Дамир Ҡырымбаевичты яҡындан белеүсе кешеләр, бигерәк үҙ икмәгенә көл тартыусан, ришүәтсе, ҡомһоҙ, тиҙәр.

— Хәленән генә килмәй Дамирҙың, булдыра алһа, Ер шарын кеҫәһенә һалып ҡуйыр ине, — тигәйне бер дуҫы. Бәлки, уның Жәлилдән ришүәт өмөт итеүелер? Булыр унан. Бындай бысраҡ эштән дә тартынмаҫ ул. Ялғанлап, кемгәлер биренә-биренә сығарырға уның хеҙмәте арзанлы бульвар романы түгел әле.

Ғалимдың йәмғиәттә көндән-көн нығыраҡ танылыу ала барыуы, был хәлгә үҙенең кәртә ҡуя алмауы ла һарыуын ҡайнаталыр, ахрыһы, был көнсөл әҙәмдең. Барыһын һиҙә ғалим, үҙенә хаслыҡ ҡылыусының тын алышын тоя. Тик уның ҡырын эштәрен ҡапылда иҫбатлай алмай. Һыуҙан ҡоро сыға торған йылғыр, мәкерле, аҫтыртын ул Бүкәнбаев. Һиҙенеү, шикләнеүҙәрҙе ғәйепләү протоколына яҙып булмай шул. Уның шикләнгән кешеһе бер үҙе генә лә түгел, эргәһендә ярандары ла бар. Ундайҙарҙың ғәйебен анһат ҡына иҫбатлап булмаясаҡ. Әгәр теге юғары пост биләүсенең ҡушыуын үтәмәһә, нәшриәт директоры Альберт Шәүәлиевич та үҙ белдеге менән фәндәр докторының ғилми хеҙмәтен юҡ итергә батырсылыҡ итә алмаҫ ине. Тимәк, ҡулъяҙманың юғалыуы юғарынан бойороҡ буйынса эшләнгән. Ә нәшриәт директоры — улар алдында бәләкәй кеше...

Шуларҙы уйлап, уйының осо-башына сыға алмай ятҡанда эргәһенә ҡатыны килеп, яурынына ҡулын һалды:

— Әйҙә, Жәлил, аш һыуый.

Ул ятҡан еренән тороп, табынға ултырҙы, әммә ашарға аппетиты юҡ ине. Шулай ҙа үҙен ҡулға алды,ҡулъяҙмаһын юғалтыуҙары хаҡында сурытып һөйләп, ҡатынының кәйефен боҙорға теләмәне. Эске кисерештәрен тышҡа сығарырға ғәҙәтләнмәгән ғалим, ҡалаҡҡа үрелерҙән алда, мәрәкәсел ғаилә дуҫы, яҙыусы Сәғит Ағиштың ирмәктәрен һөйләп, ҡатынының бер аҙ күңелен күтәреп алырға булды:

— Нәфисә, ишеткәнең булдымы икән, берәү Сәғит дуҫҡа: «Эй, һин эт кешеһең дә инде!» — тигән.

— Эт кешеһең, тигәнеңә үпкәләмәйем, туған, эйе, мин эт ҡайышы, ныҡыш, ныҡымыш кеше. Ни бары мәшәү, эшкинмәгән, йүнһеҙ, меҫкен тимәһендәр. — Сәғит аға шулай яуап бирә лә тегеңә ҡарап, өйрәк бажҡылдауына оҡшаған тауышы менән көлөп ебәрә.

— Күрәһең, ныҡыш, ҡаратырыш булмаһаң, маҡсатҡа өлгәшеп булмайҙыр шул. — Ҡатыны тыйнаҡ ҡына йылмайып ҡуйҙы ла, иренең көлкө һүҙ һөйләп уны албырғатырға маташыуын һиҙҙе.

— Жәлил, күҙҙәреңдән күреп торам, ни булды? Төҫөң ҡасҡан, бәлки, врач саҡыртырға кәрәктер? — тине.

— Бүстәк.

Жәлил күңеленән яҙыусының тағы бер лаҡабын хәтеренә төшөрҙө.

— Хәлең нисек, Сәғит ағай? — тиһәләр, — «Яҡшы» тим дә ҡуям. Минең эстә ут янғанын белеп, яҡындарым, дуҫтарым көйөнмәһен, миңә насар икәнен белеп, дошмандарым һөйөнмәһен. — Әле шуны иҫенә төшөрөп, үҙ алдына йылмайып ҡуйҙы ла:

— Ҡәрәкмәй, ҡәҙерлем, саҡыртма, хәлем арыу, борсолма. Бөгөн төндә эшләргә тура килер. Ҡулъяҙманы юғалтҡандар, ашығыс рәүештә яңыһын әҙерләп бирергә кәрәк, — тине.

Ошо бер кәлимә һүҙҙән Нәфисә иренең хәлен аңланы. Ун йыл яҙҙы, күпме йоҡоһоҙ төндәр ултырҙы. Донъяның аҫтын өҫкә әйләндерәһе урынға тыныс ҡына тауыш менән «ҡулъяҙманы юғалтҡандар» тип ултыра. Һай, ныҡ кеше уның хәләле. Әйтерһең, Сәйетбаба оҫталары яһаған тирмән ташынан юнып эшләнгән, барыһын эсендә бөтөрә. Иренең ныҡ, ныҡышмал икәнен белеп бөткән Нәфисә ханым башын ғына сайҡаны ла, ниҙер әйтергә, төпсөп һорашырға ашыҡманы. Былай ҙа йәне көйөп ҡайтҡан кешенән ҡулъяҙма тураһында төпсөшөп, күңел яраһына тоҙ һалманы. Үҙе һөйләп биргәнен көттө. Их, ошо хәйләкәр Төлкөбайҙы! Нәшриәт директоры булып алғайны, әллә кем булды ла китте. Үҙе лә бит ауыл малайы. Иренең хеҙмәттәрен баҫтырып сығармай үҙәгенә үткәргән был бәндәне ул ысынлап яратманы. Мәңге түрә булып ултырырмын тиме икән? Ә иренең ғилми хеҙмәттәре утта ла янмаҫ, һыуҙа ла батмаҫ. Ҡасан да булһа бер барыбер уларҙы сығарасаҡтар. Аллаһы Тәғәләнең барлығына, берлегенә бала сағынан ныҡ инанған Нәфисә бары юғары көстәрҙән иренә ярҙам һорап ялбарҙы:

— Эй, Раббым Аллаһым, хәләл ефетем Жәлилгә үҙең ярҙам итһәңсе! Үҙең яҡла, үҙең һаҡла! Уйлаған уйына, изге ниәттәренә ирештер хәләлемде.

Әллә ихлас теләктәре ҡабул булып, әллә эстән генә уҡыған доғалары килешепме, Жәлиле күҙ алдында теремекләнде, ағарынған йонсоу йөҙөнә алһыулыҡ йүгерҙе, тәрилкәлеге ашын да бөтөргәнсе ашап ҡуйҙы.

Йәш саҡта, дуҫлашып йөрөгәндә, Жәлил Нәфисәне медицина институтына уҡырға инергә өндәгәйне. Ҡәләшен табиб иткеһе килгәйне. Аҙаҡ, өйләнешеп, улдары Искәндәр тыуғас, икебеҙгә бер диплом етер әле, тинеләр ҙә табиб булыу хыялын ҡуйҙылар. Һуғыш ваҡыты, юҡсыллыҡ, өҫкә кейергә кейем, ашарға ризыҡ юҡ. Етешмәгән донъя арҡаһында Нәфисәһе лә эшкә төшөргә мәжбүр булды. Ниңә шул саҡта ҡыйыуыраҡ булманым, уҡыманым икән, ауырыған саҡтарында иремде үҙем ҡарар инем, тип үкенеп ҡуя хәҙер Нәфисә. Тәбиғәттән уға ниндәйҙер кимәлдә олатайҙарынан килгән бағымсылыҡ та бирелгән, ҡулдарының име барлығын үҙе айырым-асыҡ тоя. Тик кешегә генә был турала белгерткәне юҡ, хатта иренә лә әйтергә тартына. Ҡәрәк саҡта Жәлилен дә, балаларын да һылап-һыйпап ебәрһә, тегелере һин дә мин йөрөй ҙә китә. Нәфисә хәҙер ғаиләһе өсөн йәшәй, балаларын тәрбиәләй. Фәҡәт иренең эштәре алға барыуҙы теләгән ҡатын уны ғаилә мәшәҡәттәре менән борсомаҫҡа тырыша, шунлыҡтан дүрт баланы тәрбиәләп үҫтереү күберәген әсәнең елкәһенә төшә. Балалары уҡыуға зирәк, һауһаҡ булды. Мәктәптә уларҙы гел маҡтап торҙолар.

Бына ғалим табын эргәһенән тороп, яҙыу өҫтәле эргәһенә килде. Йәшлек дуҫы Сәғит Ағишты йәнә иҫенә төшөрҙө. Нужа ҡаласын күп ашағандыр ағабыҙ. Ҡөләмәстәрендә гел көрәшеп йәшәү сағыла. Жәлилде лә улар һәр саҡ шулай ныҡыш булырға рухландыра.

Был оло талант эйәһе менән Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында Сәйетбаба урта мәктәбендә бер-ике йыл бергә эшләп алғайнылар. Шунда улар ныҡлап дуҫлашты. Һай, шаян да үҙе. Ҡешене көлдөрөргә, төрлө көләмәс һүҙҙәр һөйләргә уны ҡуш. Үлгәнде кешене ҡәберенән уятырлыҡ ҡыҙыҡлы ине уның мәҙәктәре. Һүрәнке, төҫһеҙ сараларҙы көр, сағыу тауышы, бай юморы менән күтәреп ебәрә. Мәктәптә лә шаярта ла йөрөй торғайны. Мамыҡ Әхмәт ҡушаматлы кешенән мамыҡ һоратып, Нишатыр Миңлебайҙан нишатыр (нашатырь)

һоратып, мәрәкәләүен Сәйетбабаның өлкән быуын кешеләре әле лә һөйләп көлә. Сәғит дуҫын хәтерләү әҙерәк күңелен күтәрҙе. Бер иҫкә төшкәндә шылтыратып, телефондан һөйләшеп алырға булғайны, ниңәлер теге оста трубканы алыусы булманы. Берәй яҡҡа ҡунаҡҡа киттеләрме икән, тип уйланы ла ғалим, ҡулъяҙмалары ятҡан шкаф эргәһенә килде.

Ҡулъяҙманы юҡ итеүселәр, бәлки, уның ҡараламаһы ҡалыу ихтималын уйлап еткермәгәндәрҙер? Йәиһә күпмелер ваҡытҡа ғилми хеҙмәтте сығарыуҙы тотҡарлап торорға булғандарҙыр. Тик ни өсөн? Бәхеткә күрә, ярай әле, ни булырын алдан һиҙгәндәй, ҡараламаһын ташламай, тәфсирләп архивына һалып ҡуйғайны. Бына хәҙер уның кәрәге тейҙе. Был хәл киләсәктә уға һабаҡ та булды. Ҡулъяҙманы таптырып, үҙ һүҙле, үгеҙ күҙле, һауалы бәндәләр менән яғалашып йөрөгәнсе, китапты баҫмаға ҡабаттан әҙерләү хәйерле булыр. Был конгресҡа өлгөрмәһә лә, Төркөстанда уҙасаҡ халыҡ-ара конференцияға хәтлем сығыр әле. Йәйгеһен отпускы ваҡытында санаторийға барып, ял итеп алырмын тип йыйынған-төйөнгән әҙ-мәҙ боло ята. Шул аҡсаны тотонорға тура килер, халыҡ көткән «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабын үҙ иҫәбенә булһа ла сығарыр. Башҡаса сара юҡ. Аныҡ ҡарарға килеү ғалимды бер ни тиклем тынысландырҙы.

Профессор шкафын асып, ҡағыҙҙарына күҙ һалды. Бында ниндәй генә ҡиммәтле ҡулъяҙмалары ятмай уның: «Төрки телдәренең сағыштырма грамматикаһы», «Урал-алтай тел белеменә инеш», «Урал-алтай телдәренең тарихи грамматик нигеҙҙәре». Барыһы китап итеп сығарыуҙы көтә. Ана, төптәрәк уның орфоэпияға арналған хеҙмәте. Ғалим уны ҡулына алып, был хеҙмәте өҫтөндә нисек эшләүен хәтерләп торҙо. Башҡорт әҙәби теле йәнле һөйләү теленә яҡын булырға тейешлекте иҫбатлап, үҙ заманында уға ныҡ ҡына көрәшергә тура килгәйне. Иҫендә, Ҡазанда үткән бер конференцияла татарҙар «ҡ», «ғ» өндәренә айырым хәрефтәр алмаҫҡа тәҡдим индерҙе.

— Уларҙы «к», «г» хәрефтәре менән алыштырып була, — тип үҙенекен иҫбатларға тырышты бер татар ғалимы. Уны башҡа татар телселәре яҡлап сыҡты. Үҙе менән бергә алып барған башҡорт телселәре араһында ла татарҙарҙың был тәҡдимен хуплап сығыусылар табылды. Хәл ҡырҡыулашты, телселәр араһында бәхәс ҡыҙҙы. Ярай әле конференцияға Жәлил Ғиниәт улы дуҫы Сәғит Ағишты алып барғайны, уның үткерлегенә хайран ҡалып, аҙаҡ та шатланып бөтә алманы. Баяғы тәҡдимдәрен татар ғалимдары тауышҡа ҡуйырға ғына торғанда күренекле яҙыусы баҫты ла:

— Йәмәғәт, ағай-эне, етте, бәхәсләшмәйек! Буш менән булмайыҡ! — Сәғит аға үҙенең яңғырауыҡлы, көр тауышы менән дауам итте: — Тыңлап ултырҙым-ултырҙым да, бәхәсегеҙ төптө урынһыҙ, бушты бушҡа бушатаһығыҙ. Белеп ҡуйығыҙ, башҡорттоң ҡорото, ҡаймағы, ҡаҙыһы, ҡымыҙы, ҡыҙы булғанда «ҡ...»-ны һәр саҡ ҡаты булыр, үәт! — Ул урынына ултырып та өлгөрмәне, зал шарҡылдап көлөп ебәрҙе лә, бер аҙҙан дәррәү ҡул сабыуҙар башланды. Сослоғо, зирәклеге менән дан алған Сәғит ағаның тапҡыр һүҙе ана шулай оҙаҡҡа һуҙылған бәхәсте еңел генә хәл итте лә ҡуйҙы. Барыһы «ҡ», «ғ» өнөнә «ҡ», «ғ» хәрефтәрен ҡалдырыу өсөн тауыш бирҙе. «Хәреф бит ул өндөң һүрәте, һәр хәрефтең үҙенең өнө булһа ғына халыҡ теле камил һаҡлана», — тип уйланы ғалим, бынан егерме йылдар элек булып үткән хәлдәрҙе күҙ алдынан үткәреп. Уның шул саҡтағы хаҡлығын ваҡыт хәҙер үҙе раҫланы.

Бына уның «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» тип яҙылған ҡалын папкаһы ята. Ул яҙмаларын ҡарап сыҡты ла, таныш машинисткаға биреп, иртәгә үк баҫтыра торғандарын айырып, бер ситкә һалды.

Уйҙары тағы нәшриәттәге хәлгә әйләнеп ҡайтты. Ул бөгөн нәшриәткә, уның хеҙмәткәрҙәренә барлыҡ ышанысын юғалтты. Ә ышаныс юғалыу ҡот осҡос бит ул. Беренсенән, ул кешене үҙ эсенә бикләнергә, бер-береңдән ситләшергә мәжбүр итә, һағайта. Бер-беренә ышанмаған кешеләр милләт булып берләшә алмай, бер төптән тотоноп бөйөк, данлы эштәр башҡара алмай. Тик бер-беренә ышанған тоғролоҡло халыҡ ҡына бөйөк эштәргә һәләтле. Икенсенән, шик-шөбһә, ағасты кимергән ҡорт, тимерҙе ашаған тут кеүек, әҙәмдең нервыһын боҙа, күңеленә вәсүәсә һала. Дуҫлыҡ китә. Ышанысың бер китһә, кире уны тергеҙеп булмай. Жәлил Ғиниәт улының бөгөн типография директоры Альберт Шәүәлиевичҡа ышанысы бөттө һәм күңеленә башҡаса был әҙәмдән яҡшылыҡ өмөт итергә ярамай тигән фекер инеп ояланы. Түрәләрҙе ауыҙлыҡларға ла бер сараһы табылыр әле, көнө бөгөн түгел. Хәйлә, мәкер ҡасан да бер, тоҡто тишеп сыҡҡан беҙ кеүек, асыҡлана ул. Ҡенә ҡыуа торған холҡо менән үҙенә-үҙе соҡор ҡаҙыясаҡ. Моғайын, бер миңә генә хаслыҡ ҡылып ҡалмайҙыр. Йылы урында ул да мәңге ултырмаҫ, уға ла мөҙҙәте етер.

Өс ай тигәндә «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабының машинкала баҫылған яңы вариантын профессор нәшриәт директоры өҫтәленә илтеп һалды. Был юлы ул ҡулъяҙманы өс данала әҙерләне.

СССР Фәндәр академияһы профессоры, тел ғилеме институты директоры Виктор Иванович Борковскийҙың рекомендацияһы менән, филология фәндәре докторы Николай Александрович Баскаков, атаҡлы тюрколог, академик В.В.Решетовтарҙың һорауы буйынса машинкала баҫылған яңы ҡулъяҙманы алдына килтереп һалғас, абруйлы ғалимдарҙың исемен күреп, Альберт Шәүәлиевичтың төҫө боҙолдо. Ҡомһарынған директорҙың башынан:

«Ни эшләргә? — тигән шомло уй үтте. — Ҡулъяҙманы сығарырға тип алып ҡалғанын белһәләр, юғарылағы түрәһе уның фатир тураһындағы үтенесен сүп кәрзиненә йомарлап ырғытасаҡ. Ҡоммунистик урамдан, ҙур түрәләр өсөн махсус төҙөлгән йорттан бөтә уңайлыҡтары булған фатир юллап йөрөгәндә был профессорҙың дәғүәләшеүе ашҡа төшкән тараҡан һымаҡ булды лаһа. Сығармай һалып ҡуйыр ине, теге телле-тешле, теңкә ҡороҡос, абруйлы Мәскәү ғалимдарынан шөрләй. Холоҡтарын белә, ул ныҡыш әҙәмдәр күмәкләшеп тотонһа, ҡуйырын ҡуймай, һүҙен һүҙ итмәй туҡтамай торған. Йылы урыныңдан ҡолаҡ ҡағыуың да ихтимал». Аптырағандың көнөнән:

— Быйыл беҙҙә һеҙҙең китапты сығарыуға бюджетта аҡса ҡаралмаған, — тип хәйләләне директор. — Институт ректоры түгел, хатта бөтә донъяның тюркологтары, министр үҙе ҡушһа ла сығара алмайбыҙ.

— Уныһына борсолмағыҙ, китапты мин үҙ аҡсама сығарам, үҙем түләйем!

— Ә нисек һатырһығыҙ?

— Үтемһеҙ булмаясаҡ, бер яйы табылыр. Бер нисә айҙан Эстонияның Тарту дәүләт университетында уҙасаҡ Халыҡ-ара конференцияға, зинһар, китапты әҙерләп өлгөртөгөҙ.

Хәүефкә төшкән Альберт Шәүәлиевичтың төҫө тағы нығыраҡ боҙолдо. Ниҙәндер ҡурҡҡандай аҡшайған күҙҙәре менән ныҡышмал ғалимгә йәмрәйеп ҡараны:

— Ошо китабығыҙ менән ҡаңғырттығыҙ ҙаһа. Әллә уны хазина бәрәбәренә һанайһығыҙ инде? — Йәне көйгән директор, алдында торған профессорҙың барлығын да онотоп, был ныҡышмал әҙәмдең китабын сығарыуҙы нисек тә бер аҙға тотҡарлау тураһында уйлана башланы. Фатирҙарҙы ошо көндәрҙә бүлергә тейештәр, тип ишеткәйне. Шул хәбәр дөрөҫ булһа, фатир алып, ҡойроҡто һыртҡа һалғас, яйлап сығарыр ине әле был бәйләнсектең китабын.

Үҙенең дәрәжәһен белгән, шулай уҡ аҫтыртынлыҡты өнәмәгән профессор ышанысын юғалтҡан кешеләр ҡулына ғилми хеҙмәтен ҡалдырыр алдынан, уңайһыҙланһа ла, үҙ ҡулы менән ҡулъяҙманы кире ҡайтарып биреү шарты тураһында расписка яҙҙы һәм нәшриәт директорынан һәм ҡулъяҙманы ҡабул иткән бүлек мөдиренән ҡултамға ҡуйыуҙарын һораны. Теге ҡулъяҙмаһы юғалғандан һуң ул шулай эшләргә мәжбүр булды.

«Расписка.

Отделом учебников Башкнигоиздата получена рукопись от проф. Дж.Г.Киекбаева «Лексика и фразеология современного башкирского языка». Объем 360 стр. на машинописи на башкирском языке с условием возврата, так как экземпляр, рукописи, предоставленный 4-го марта 1964 года был утерян.

Зав отделом: подпись.

11 июня, 1965 года».

Нәшриәт директоры мыҫҡыллы йылмайҙы:

— Ҡуйығыҙсы әле, юҡ менән булашмағыҙ, һеҙҙең башҡорт теле тураһындағы хеҙмәтегеҙҙең кемгә хәжәте бар?

— Быны ваҡыт күрһәтер. Зинһар, ҡуйығыҙ ҡултамғағыҙҙы!

Башҡорт теленең, милләтенең аяныслы хәленә ишаралай был йүнһеҙ әҙәм. Йәнәһе, бер ниндәй башҡорт мәҙәниәте юҡ, башҡорт теле — тел түгел, тиҙҙән башҡорт бөтә, уның теленең дә бер кемгә лә кәрәге ҡалмаясаҡ. Ниндәй һөмһөҙлөк! Әйткәндәй, үҙе лә бит башҡорт. Иң аяныслыһы — милләттәшеңдең үҙе ултырған ботаҡҡа балта сабыуын күреү. Тик үҙен әллә кемгә һанаған тәкәббер әҙәмгә быларҙы аңлатып буламы ни?

Университетта эштәре күп булыуға ҡарамаҫтан, ғалим был юлы китабының яҙмышы менән йыш ҡына ҡыҙыҡһынып торҙо. Әммә, күпме генә тырыштырып ҡарамаһын, Тарту дәүләт университетында үтәсәк Халыҡ-ара телселәр конгресына барыуға, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, китабын ҡулына ала алманы.

Профессорҙы Тарту университетының абруйлы ғалимдары Пауль Аристэ һәм Пент Нурмекунд ҡаршы алды. Жәлил ағa лингвист дуҫтарын үҙҙәренең туған телендә сәләмләне.

1960 йылда уҡ ул эстон ғалиме Эдуард Пяллдең «Учебник эстонского языка» китабын һоратып алғайны. *«Уваж. Проф. Д.Ж.Киекбаев! По просьбе академика Пауля Аристэ высылаю Вам с удовольствием мой учебник. Если он будет Вам в какой-то мере полезен, буду очень рад. С уважением Эд. Пялль»*. Ошондай һүҙҙәр менән автор китаптың титул битенә үҙ ҡулдары менән автограф та яҙғайны. Бында килер алдынан йәнә бер ҡат ҡарап сығып, ҡәҙерле аманатты үҙе менән алды.

Башҡортостан ҡунағының эстон телендә һәп-һәйбәт һөйләшеүе барыһының да күңеленә хуш килде. Оло ихтирам курһәтеп, ғалимде ҡаланың иң яҡшы ҡунаҡханаһына урынлаштырҙылар. Төшкө аш ашағандан һуң үҙҙәре эшләгән университетҡа алып киттеләр. Бөтә донъяға танылған данлыҡлы белем усағына аяҡ баҫыу Жәлил ағаны сикһеҙ тулҡынландырҙы. Ул боронғо, һирәк осраған китаптарҙы нәҡ ошо университет китапханаһынан алып уҡый торғайны бит. Бында Халыҡ-ара конгресҡа етди әҙерлек бара ине. Яуаплы форумды ойоштороусы Пауль Аристэ менән Пент Нурмекундтың ваҡытын артыҡ алмаҫ өсөн ул бүлмәһенә ҡайтарып ҡуйыуҙарын үтенде:

— Иртәгә яһаясаҡ сығышымды йәнә бер ҡат ҡарап сығырға тейешмен, — тине.

... Бына Тарту университетының ҙур залындағы трибуна алдына ҡуйы ҡара ҡашлы, көмөшләнә башлаған ҡара шырт сәсле, уйсан ҡара күҙле, урта йәштәрҙәге кеше сығып баҫты. Эстон телендә әйтелгән тәүге сәләмләү һүҙенән үк бөтә зал уның сығышын алҡышҡа күмде. Был залда ултырыусыларға Жәлил Ҡейекбаев исеме Таллин ҡалаһында сыҡҡан «Финно-угорское языкознание», Мәскәүҙә сыҡҡан «Советское финно-угроведение» журналдарындағы мәҡәләләре буйынса бик тә таныш һәм яҡын ине буғай.

— Минең бурыс — урал-алтай телдәренең туғанлығын тел факттары аша һөйләп биреү, — тип башланы ул үҙенең алтаистика проблемаларына арналған телмәрен эстон телендә. — Уларҙың бер телгә килеп тоташыуын минән алда ла иҫбатлағандар. Әле беҙҙең быуат башында уҡ төрлө ил ғалимдары Европа, Азия һәм Африка халыҡтары телдәренең бер ғаиләгә кереүен асҡандар...

Телмәре, республикаға исем биргән халыҡтың телендә һөйләнгәнгәме, бик үтемле булды, барыһында ҙур ҡыҙыҡһыныу уятты:

— Лингвистика фәнен мин индоевропеистика ерлегендә үҙләштерҙем. Был ныҡ үҫешкән йүнәлештең эҙләнеү методтарын яҡшы өйрәндем. Тап ошо методтар менән ҡоралланып, башта тюркологияға, унан алтаистикаға, һуңынан урал-алтаистикаға килеп керҙем ...

Ғалим сәғәтенә күҙ һалып алды. Үҙенә бирелгән ваҡыттан артыҡ һөйләүҙе ул әҙәпһеҙлеккә һанай. Бындай форумға килеүсе һәр ғалимдың әйтер һүҙе бар. Ул бирелгән ваҡыт эсендә әҙ һүҙ менән күберәк фекер әйтеп ҡалырға тырышты.

— Фәндә төрки телдәренең үҙ-ара туғанлығы, монгол телдәренең, фин-уғыр телдәренең үҙ-ара туғанлығы бәхәс тыуҙырмай. Әммә монгол, төрки, тунгус-маньчжур телдәренең бер телдән айырылып китеүҙәре, фин-уғыр һәм самодий телдәренең бер нигеҙ телгә барып тоташыуҙары, алтай телдәренең һәм урал телдәренең үҙ-ара туғанлығы мәсьәләһе бөгөн дә бәхәс тыуҙыра. Әммә мин урал-алтай телдәренең бер нигеҙ телгә ялғаныуҙарын грамматик төҙөлөш яғынан иҫбатлауға өлгәштем. Был туралағы фекерҙәрем «Урал-алтай тел ғилеменә инеш» тигән китабымда донъя күрәсәк ...

Ул трибунанан китеп өлгөрмәне, һорау яңғыраны:

— Ҡитабығыҙ ҡасан сыға, уны ҡайҙан алырға мөмкин булыр?

— Монографиям әҙер. Ҡитабы ла тиҙҙән донъя күрер.

Тағы бер ғалим һорау биреү өсөн ҡул күтәрҙе:

— Мине төрки телдеренең эйәлек килеш мәсьәләһе ҡыҙыҡһындыра. Ҡайһы бер телдәрҙә, мәҫәлән, уғыҙ телдәре төркөмөнә кергән азербайжан телендә эйәлек килеш юҡ, тип баралар ...

— Һеҙгә швед тюркологы Густав Рамстедттың «Алтай тел ғилеменә инеш» тигән китабы менән танышып сығырға тәҡдим итәм. Унда эйәлек килеш мәсьәләһе бик яҡшы итеп аңлатып бирелгән.

— Индоевропеистика буйынса ниндәй ғалимдарҙың хеҙмәтенә таянырға тәҡдим итәһегеҙ? Беҙгә, юл башында тороусыларға, нимәләр уҡырға,ниҙәргә иғтибар итергә?

— Мин Морис Торез исемендәге Мәскәү сит ил телдәре педагогия институтын тамамланым һәм индоевропеистика буйынса германист ғалимдарҙың хеҙмәттәрен өйрәндем. Һеҙгә немец телсе ғалимдарының хеҙмәттәренә таянырға тәҡдим итәм. Таллин ҡалаһы китапханаларында эшләгәнем бар. Башлыса, Тарту университеты китапханаһында бай материал тупланған. Хатта бында боронғо ғалимдарҙың һирәк баҫмалары һаҡланған. Шуларға иғтибар итһәгеҙ, дөрөҫ булыр.

— Рәхмәт!

Ҡонгрестан Жәлил аға ҡәнәғәт ҡалды. Уны бында үҙенә бик күп фекерҙәштәр табыу ҡанатландырҙы. Айырыуса профессор Аристэ һәм университеттың көнсығыш телдәре кабинеты мөдире Пент Нурмекундтың һүҙҙәре оҡшаны. Урал-алтаистиканы төптән егелеп бергә тартҡан өс олуғ профессор форумдан һуң төнө буйы һөйләшеп ултырҙы. Күпме һөйләшһәләр ҙә, уларҙың һүҙе бөтөрлөк түгел ине.

Эстондар ғалимгә, уның эшмәкәрлегенә юғары баһа биреп, журналистар аша ошондайыраҡ мәғлүмәт еткерҙе:

— Телселәрҙең оло форумында мәшһүр тел белгесе, совет халҡының ғорурлығы, абруйлы башҡорт ғалимы профессор Жәлил Кейекбаев та ҡатнашты. Беҙ уны урал-алтаистика буйынса белгес тип кенә түгел, бәлки эстон менән башҡорт халыҡтары араһында дуҫлыҡ күпере һалыусы илсе тип тә ҡабул иттек.

Ҡонгрестың эше тамамланғандың иртәгәһенә Жәлил Ғиниәт улы үҙен Рогервик ҡәлғәһенә, хәҙерге Палдиски ҡалаһына алып барыуҙарын үтенде.

Ҡаторга Балтик диңгеҙе портында урынлашҡан икән. Төрмә ҡалын стена менән уратып алынған. Таш плиталарҙан һалынған еүеш казармалар эсендә ике ҡатлы һикеләр. Бында пугачевсыларҙы ҡаты язаларға тарттырғандар, иң ауыр эштәргә ҡушҡандар.

Салауат батырҙың егерме биш йыл ғүмере үткән шыҡһыҙ урын Жәлил ағаның күңелендә ифрат ауыр хис-тойғолар уятты. Тулҡындар араһынан йөҙөп килеп сыҡмаҫмы икән, тигәндәй, керпек тә ҡаҡмай, оҙаҡ итеп офоҡҡа барып тоташҡан диңгеҙгә ҡарап торҙо. Егерме биш йыл буйы батыр бында нисек түҙеп йәшәй алды икән?! Моғайын, уны өмөт, ышаныс йәшәткәндер. Яҡты көндәр килерен көтөп, түҙеп йәшәгәндер батыр. Юҡһа, бөркөттәй ғорур зат бындағы иҙелеүгә, мыҫҡыллауҙарға түҙеп тора алмаҫ ине. Салауат рухы уға сикһеҙ яҡын булып китте. Ниңә халҡы уны һаҡлап алып ҡалмаған? Бохайырҙар уны ниңә батша властарына үҙ ҡулы менән тотоп биргән? Иң ауыр ғазап — үҙең ышанып йөрөгән кешеләреңдең хыянаты. Бындай хәл-күренеш уға яҡшы таныш. Бына Жәлил үҙе лә туған халҡына күкрәгенән йөрәген һурып, башҡорт теле өсөн йәнен ярып бирергә әҙер. Әммә түрәләр хеҙмәттәренән ниндәйҙер етешһеҙлек, кәмселек табырға тырыша. Үҙ халҡы араһында ла бит уның урал-алтаистика менән шөғөлләнеүенә ҡаршы сығыусылар бар. Ә бит уның төп маҡсаты — башҡа телдәр менән бер рәттән туған башҡорт телен фән кимәленә күтәреү. Яңғыҙ ағас урман булмай, яңғыҙ ҡарға яҙ килтермәй. Эште эш итер өсөн күмәкләшеп, бергәләшеп, ойошоп тотоноу кәрәк. Шунда ғына телебеҙгә абруй яулап ала аласаҡбыҙ. Ҡыҙғаныс, күптәр быны аңлап етмәй. Диңгеҙгә ҡарап торған бер-нисә минут арауығында Салауаттың барлыҡ өмөт, ышаныстары селпәрәмә килеүен йөрәге аша үткәрҙе ғалим. Ихтыярһыҙҙан уның күҙҙәренә йәш эркелде. Ул үҙе лә бөгөнгө көндә үҙ илендә — Башҡортостанда ошо Салауат батыр хәлендә түгелме ни?!

Ғалимгә батыр яҡташының рухы менән осрашырға ҡамасауламаҫ өсөн уны оҙатып йөрөүсе профессорҙар Пауль Аристэ менән Пент Нурмекунд бер-ике аҙым ситтәрәк баҫып тора ине. Улар ҡунаҡтың артыҡ ныҡ тулҡынланыуын һиҙеп, эргәһенә килде лә ипләп кенә ҡултыҡлап алды:

— Ғәфү итегеҙ, профессор, беҙгә ваҡыт.

— Эйе, эйе. Хуш, Салауат! Осрашырбыҙ әле, беҙ бит рухташтар!

Эстонияға барыуынан ҡәнәғәт ҡалды ғалим. Тарту ҡалаһында юғары кимәлдә үткән конгреста урал-алтай телдәрен өйрәнеп, уның тел ғилеменә яңылыҡ индереүе хаҡында атаҡлы ғалимдар тарафынан асыҡлап әйтеп үтел-

де. Донъя күләмендә танылыу тапҡан мәшһүр ғалимдар уның хаҡ юлдан барыуын раҫланы.

Бер йылдан һуң уға был илдә йәнә булырға, уғыр-финдарҙың сираттағы конференцияһында ҡатнашып, сығыш яһарға насип булды. Эстония Фәндәр академияһы академигы Пауль Аристэ менән дуҫлыҡ мөнәсәбәттәре мәңгелеккә нығынды.

Һуңғы ваҡытта профессор венгрҙар менән ныҡлап ҡыҙыҡһына башланы. Ундағы дуҫы саҡырып яҙған хатты алғас, нисек тә был илгә барыу хыялы менән янып йөрөнө. Мадъяр һәм башҡорт халыҡ әкиәттәрендәге ҡайһы бер сюжеттарҙың уртаҡ булыуы нилектән килә? Уны шул һәм телгә, ер-һыу исемдәренә ҡағылышлы күп нәмәләр ҡыҙыҡһындыра. Мадъярҙарҙың «Аҡ ат улы» әкиәте беҙҙең «Аҡъял батыр» әкиәте менән ике тамсы һыу һымаҡ оҡшаш. Ер-һыу исемдәренең оҡшашлығы ла уны хайран итә: Башҡортостанда ла, Венгрияла ла Таҙлар, Һаҡмар тигән ауыл исемдәре, Мағаш, Йәнекәй тигән тау исемдәре бар. Сәкешфеһервар тигән ҡала исемендәге «сәке» һүҙе беҙҙә лә «һике», йәки «урындыҡ» тигәнде аңлата. «Урындыҡлы аҡ ҡала» булыр ине беҙҙең телгә әйләндерһәк. Боронғо ырыуҙар исемдәре тура килеүе, уртаҡ һүҙҙәрҙең байтаҡ булыуы телсене яңы эҙләнеүҙәргә дәртләндерә. Ййы ла сыҡты, эшенән Венгрияға барырға ризалыҡ бирҙеләр, унда ул туристик путевка алды, ун ике көн Будапештта булыу, экскурсияларға йөрөү; һигеҙ көн Балатонфольдварҙа ял итеү ҡаралған. Бындай программа Жәлил аға өсөн ифрат ҡулай ине. Венгрияла йәшәгән бер дуҫы төркөмгә етәксе итеп ҡуйылған Сергий Николаевичтан рөхсәт алып, уны үҙҙәренә алып ҡайтты. Ғүмере буйы ваҡытҡа йәлсемәгән Жәлил аға өсөн егерме көн ваҡыт дарьялай тойолдо. Ул иркенләп Венгрия телселәре, яҙыусылары, ғалимдары менән яҡындан аралаша, һөйләшә.

— Үәт бит нисек, бирәм тиһә ҡолона, сығарып ҡуйыр юлына.

Венгрия Фәндәр академияһының вице-президенты, мадъяр-башҡорт мөнәсәбәттәре менән шөғөлләнеүсе Лайош Лигэти бынан бер нисә йыл элек Мәскәүгә фәнни конференцияға килгәндә яҡындан танышып, дуҫлашып ҡалғайны улар. Аҙаҡ та хат алышып, хәбәрләшеп торҙолар. Бер-береһен ихтирам иткән ике ғалим араһында хеҙмәттәшлек нығығандан-нығыны. Күптәнге дуҫын һәм коллегаһын мадъярҙың абруйлы ғалиме ҡолас йәйеп ҡаршы алды. Жәлил ағаға ғилми эштәр менән шөғөлләнеү өсөн айырым бүлмә биреп ҡуйҙы. Ә бер көндө рәсми ҡабул итеү ойошторҙо.

— Күренекле совет филологы, тюркологы, һуңғы йылдарҙа тарихи башҡорт-мадъяр мөнәсәбәттәре менән әүҙем шөғөлләнеүсе минең яҡын дуҫым профессор Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаев бөгөн беҙҙә ҡунаҡта, — тине Лайош Лигэти.

Жәлил аға урынынан торҙо. Ул бер килке кабинетта ултырыусыларға яҡты йөҙ менән ҡарап сыҡты ла, тәүҙә руссалап, унан һуң башҡортсалап, ә аҙаҡтан мадъярса һаулыҡ һорашты:

— Ҡәдвәш бараток иш тәшүирәк! (Ҡәҙерле дуҫтар һәм ҡан ҡәрҙәштәр!)

Бындай хәлде көтмәгән мадъярҙар башта тынып ҡалды, шунан ҡул сабыу башланды. Жәлил аға:

— Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, хәҙергә мин мадъяр телен оҙон телмәр һөйләрлек кимәлдә үҙләштереп еткермәгәнмен, ғәфү итегеҙ, сығышымды немец телендә дауам итәм, — тине. Немец телен үҙ туған телендәй яҡшы белгән ғалим тыңлаусыларға аңлайышлы телдә мадъяр-башҡорт мөнәсәбәттәре, уларҙың ҡан ҡәрҙәшлеге, телдәренең уртаҡлығы Башҡортостан ғалимдары тарафынан күптән өйрәнелеүе хаҡында һөйләне.

— Әммә был өлкәләге бөтә мәсьәләләр ҙә гипотетик кимәлдә ҡала. Шуныһы бәхәсһеҙ, бер этник тамырҙан сыҡмаған хәлдә лә мадъярҙар менән беҙҙең ҡан ҡәрҙәшлек бар. Сөнки Юрматы, Йәнәй, Бүләр һәм башҡа күп башҡорт ырыуҙарының бер өлөшө улар менән күсеп китеп, Дунай-Тисса бассейнына килеп урынлашҡан.

Тыңлаусылар Жәлил Ғиниәт улының ярты сәғәттән ашыу барған сығышын алҡыштарға күмде. Мадъяр халҡына, уның теленә, тарихына, культураһына күрһәткән ихтирамы өсөн шулай алҡышлап, ғалимгә рәхмәтен белдерҙе улар.

Банкет ваҡытында Лайош Лигэти Жәлил ағанан башҡорт халыҡ йырҙарын йырлауын үтенде.

— Беҙҙең мадъярҙар музыка, йыр, бейеү ярата торған халыҡ. Был йәһәттән башҡорттар нисек икән? Шуны күрһәтә алһағыҙ, беҙҙең ҡан ҡәрҙәшлеккә башҡа дәлил кәрәкмәҫ.

Ҡунаҡ тәҡдимде кире ҡағып, йә иһә ялындырып торманы, ғәҙәтенсә:

— Һмм! Үәт нисек! — тип уйланып торҙо ла, үҙе ятраҡан боронғо башҡорт халыҡ йыры «Урал» ды йырлап ебәрҙе. Артынса уҡ йырҙың тарихын да һөйләп бирҙе.

— «Урал» йыры — дуҫлыҡ гимны ул, — тине. — Ҡасандыр беҙҙә, бынан дүрт-биш быуат элгәре, ете ырыу башҡорттары айырым-айырым йәшәгән, бер-береһенә ҡарымта ҡылып, барымтаға барған, бер-береһенең ҡыҙҙарын урлап ҡасҡан. Бер аҡыл эйәһе:

— Ниңә былайтып дошманлашып йәшәйбеҙ: ырыуыбыҙ башҡа булһа ла, динебеҙ, бауырыбыҙ бер ҙәһә. Әйҙәгеҙ, бынан ары берләшеп, дуҫ йәшәйек. Беҙгә дошмандар ҡурҡыныс булмаҫ, — тигән. Был фекер барыһының күңеленә лә хуш килгән.

— Әйҙәгеҙ, бынан ары дуҫ йәшәйек, — тигәндәр.

«Браво, браво!», «Бис! Бис!» тип хуплаған тауыштарҙан банкет залы тетрәп киткәндәй тойолдо. Магнитофон таҫмаһына яҙҙырып алғандар икән, шунда уҡ йырҙы ҡабатлап йырлата башланылар.

— Йырҙың идеяһы беҙгә бик оҡшаны, — тине Лайош Лигэти. — Дуҫтар, уны беҙ ҙә отоп алып, йырлап йөрөрбөҙ. Ул беҙҙең дә дуҫлыҡ гимны булһын!

Тауышы моңло ине шул Жәлил ағаның. Йыры менән барыһын арбап, туған халҡының күңел халәтен бирә алырлыҡ тәбиғи һәләте бар ине. Күңеле нескәреп китеп, ғалимдың тағы бер ятраҡан йырын йырлағыһы килде:

— Беҙҙең Ҡаранйылға яғының бер йыры бар, башҡа яҡтарҙа әллә ни таралмаған ул. Мөмкин булһа, рөхсәт итһәгеҙ, һеҙгә шуны бүләк итер инем.

Ҡунаҡтың тағы-тағы йырлауын ишетергә теләгән мадъярҙар уны ҡеүәтләп дәррәү ҡул сапты. Кешеләр йырҙың һүҙҙәрен аңлап етмәһә лә, моңдан һәм башҡарыусының ихласлығынан арбалып, тынып ҡалды.

Беҙҙең дә былай гөрләшеп ултырғанды шул,
Белә лә микән,
Күрә лә микән,
Ишетә лә микән тимен мин, күрше тирә-яҡ?...

Күҙҙәре моңло йырҙан йәшләнгән кешеләр, илаһи хистән айный алмай, бер мәлгә шым ҡалды ла ҡапыл барыһы алҡышлап ҡул сабырға тотондо. Шул саҡ аранан бер йәш сибәр ханым алға сыҡты. Ҡулында Венгрия ерендә үҫкән ап-аҡ роза сәскәләренән гөлләмә.

— Был һеҙгә! — Ханым гөлләмәне ғалимға ҡосаҡлатты ла һүҙен дауам итте. — Йырығыҙ йөрәктәргә үтеп инде. Ҙур рәхмәт! Ҡасандыр минең олатайҙарым Башҡортостанда йәшәгән. Хыялым — һеҙҙең илдә булыу, — тине ул башҡортсалап. — Башҡорт теле — бик музыкаль тел. Уны мин донъяның иң матур яңғырашлы телдәре рәтенә индерер инем.

Ҡунаҡ та яуапһыҙ ҡалманы:

Мин алыҫтан килдем
Мадъяр иленә.
Мадъяр иле, тиҙәр, тамаша.
Мин Уралдан килдем,
Башҡорт иленән,
Етмеш урман, етмеш тау аша...

Зал тағы оҙаҡ итеп ҡул сапты.

Күңел сафлығы тышына сыҡҡан, ябай ҙа, шул уҡ ваҡытта бөйөк тә булған был ихлас ғалимды мадъярҙар ысынлап яратты. Иртәгәһен уға академияларын, университеттарын, кафедраларын күрһәттеләр. Мәшһүр ғалим менән редакцияларҙа, мәктәптәрҙә осрашыуҙар үткәрҙеләр, Венгрия Яҙыусылар союзында ла йылы ҡабул итеү булды. Советтар Союзына ҡайтырға ваҡыт еткәндә ул мадъярса иркен һөйләшергә өйрәнеп алғайны. Был юлы ла ул, яҡшы дипломат һымаҡ, Венгрия менән совет иле араһында дуҫлыҡ мөнәсәбәттәрен урынлаштырыуға өлгәште. Хушлашҡанда әйтте:

— Һеҙҙең илдә тюркология фәне бик юғары кимәлгә ҡуйылған. Киләсәктә бергә-бергә хеҙмәттәшлек итеүгә шат булыр инем.

— Киләсәктә ике аралағы фәнни бәйләнештәрҙең традицияға әйләнеүенә өмөт итәм, — тип яуап бирҙе Жәлил ағаны ихлас яратып өлгөргән Лайош Лигэти.

Донъяны һәр төрлө афәт-янъялдарҙан тик дуҫлыҡ, берҙәмлек ҡотҡарырына ышана профессор, шуға ла былдай эскерһеҙ йылы мөнәсәбәттәрҙе юғары баһалай. Телдәр араһындағы туғанлыҡты изге һанап, һәр телде ентекле өйрәнеп, Ер шарындағы барлыҡ телдәр бер-береһенә туған булыуын, бер тамырҙан икәнлеген иҫбатлап, халыҡтар араһында дуҫлыҡ ептәре һуҙыу — был уның изге ниәте. Уның былдай теләген, хеҙмәтен ҙур маҡсатҡа арнауын барлыҡ телселәр хуплай. Шуға күрә, ҡайҙа бармаһын, уны яратып, ошондай баһа бирәләр:

— Бөйөк ғалим!

— Мәшһүр телсе!

— Иҫ киткес ябай, киң күңелле, һоҡланғыс кеше!

Тарту ҡалаһына барып ҡайтыуына ярты йыллап ваҡыт үткәс кенә кафедраға теге «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фазеологияһы» китабының донъя күреүе тураһында хәбәр иттеләр. Күкһел ҡатырға тышлы ҡалын ғына китапты ҡулына алғас, профессорҙың күҙҙәренә йәш эркелде. Күпме михнәт күреп, интегеүҙең сигенә сығып, әллә нисәмә йыл ғүмерен бағышлап, ныҡмышланып, әрһеҙләнеп сығарған ҡәҙерле хеҙмәте, ниһайәт, уның ҡулында! Ҡыҙғаныс, китабын Эстонияға алып бара алманы. Был хәл бик аянослы булды. Ни хәл итәһең, һораусыларға почта аша һалып ебәрер инде. Иң мөһиме, китабы донъя күрҙе!

Бер аҙна тигәндә яңы китап университеттың һәр ғалимы ҡулында ине. Көтөп алынған китаптың донъя күреүе барлыҡ башҡорт милләте өсөн оло байрамға

әүерелде. Студенттар автограф һорап тынғы бирмәй. Телевидение интервью алды, радионан сығыш яһаттылар. «Совет Башҡортостаны» гәзитендә ҙур мәҡәлә баҫылып сыҡты: «Башҡорт теленең һүҙлек составы был хеҙмәткә тиклем монографик планда махсус тикшерелгәне юҡ ине. Ғалим был хеҙмәтендә башҡорт тел ғилемендә тәү тапҡыр лексикологияны айырым бер тармаҡ кимәленә күтәреп, уға теоретик күҙлектән баһа бирә алған»...

Ҡайғыны ғына түгел, шатлыҡты күтәреү ҙә еңел түгел икән. Бер көндө эштән ҡайтып, ял итергә ятып торғайны, йөрәгенең ярһып тибеүенә уянып китте.

— Нәфисә, тиҙ ярҙам саҡырмаһаң, булмаҫ, йөрәк шаяра, — тине.

Килгән врач ғалимдың йөрәген тыңлап ҡараны ла:

— Профессор, һеҙгә берәй аҙна ҡуҙғалмай, тулҡынланмай, тыныс ҡына өйҙә ятып торорға кәрәк булыр. Үҙебеҙ көн дә килеп укол ҡаҙап торорбоҙ, — тине.

Ҡырылмаһа-ҡырҡ эше тулып ятҡанда, әллә күпме ғилми хәҙмәттәре китап итеп сығарыуҙы зарығып көткәндә нисек ауырып ятырға? Ятып сыҙап булырмы икән? Тик ни эшләргә?

Нәфисәһе йөҙө һурығып киткән иренең эргәһенән китмәне: «Их, Мөхәммәтсабир олатайым булһасы! Өшкөрөп кенә ебәрер ине лә, сирле кеше һауығып та китер ине, — тип уйланы Нәфисә бынан утыҙ биш йыл элек гүр эйәһе булған олатаһын һағынып. — Иллә ҡөҙрәт эйәһе булған да һуң үҙе!». Шулай уйланып ултыра торғас, ни ғиллә булғандыр, алдында ҡаҡса ғына кәүҙәле, башына нағышлы түбәтәй, өҫтөнә оҙон йәшел сапан кейгән Сабир олатаһы пәйҙә булды. Өшкөргәндәге кеүек йомшаҡ тыны битенә килеп ҡағылды. Атаҡ-атаҡ, өнөммө, төшөммө был? Жәлилдең ятҡан карауаты эргәһенә килде лә, өҫтөнән ҡулы менән ниҙелер һыпырып алып ташлағандай хәрәкәттәр яһаны һәм күҙ алдынан юғалды.

— Сабир олатай, был һинме, ни эшләйһең? — тип саҡ ҡысҡырып ебәрмәне Нәфисә, ул арала әүлиә рухы юҡ та булды.

Бынан утыҙ биш йыл элек үлгән кеше нисек улай күренеп йөрөй алыр икән һуң, тип уйларға ла өлгөрмәне, Жәлиле күҙҙәрен асты.

— Төш күреп ятам. Мәҙрәсәлә уҡып йөрөйөм, имеш. Сабир хажи хәҙрәт сүрәләрҙе ятлата. Эй, һорай, эй һорай. Ясин сүрәһен уҡырға ҡуша.

— Уҡыныңмы һуң?

— Эйе, уҡыным. Алты йәшемдә үк Сабир хәҙрәт үҙе миңә Ясинде, Ҡөрьәндән намаҙ сүрәләрен ятлатҡайны.

— Нисек алты йәштә?

— Эйе, алты йәштән Сәйетбабаға йөрөп, Сабир хәҙрәт мәҙрәсәһендә уҡыным. Ул минең тәүге остазым. Ысын әүлиә ине, урыны йәннәттә булһын. Кешенең киләсәген дөп-дөрөҫ әйтә, ти торғайнылар.

Жәлил аптырап ҡалған ҡатынын шаяртып алырға булды:

— Әтеү ниңә һиңә өйләнгән тиһең? Халиҡовтар нәҫеленән булғаныңа ҡыҙығып өйләндем бит мин һиңә.

— Тағы ни тиерһең, тел бисҭәһе? Лотфрахман ағайыма ярап алып, мөхәббәт хаттары яҙып, таҫма телләнеп, саҡ тигәндә ҡаратып алғаныңды әллә оноттоңмо? Таҫма тел. Тел тигәндә телеп һалырһың инте.

Киске уйында егет менән ҡыҙҙың төртмә таҡмаҡ әйтеп мәрәкәләшкәне кеүегерәк ине уларҙың был әрепләшеүе.

Ҡатынының төртмә һүҙҙәре Жәлилгә йәш саҡтарын хәтерләтте. Эй, яратты шул ошо ҡыҙҙы егет. Һай, матур ине Нәфисәһе. Аҡыллы ла булды. Үҙенең егеткә кәрәк икәнен һиҙә белде. Шундай һылыулығы менән, аҡһаҡ тип торманы, уға кейәүгә сыҡты бит әле. Матур итеп ғаилә ҡороп ебәрҙеләр. Нәфи-

сәнең йәш саҡтағы бер ҡыҙығы иҫенә төштө лә, күңеле күтәрелеп, рәхәтләнеп көлөп ебәрҙе.

Тау яғынан килтеңме,
Еҙем һыуын кистеңме,
Минең көткәнте белтеңме,
Үҙең һағынып килтеңме?

Йәштәр йыйылған бер кисәлә егет мандолинаһын сиртеп, Ҡаранйылға диалекты менән таҡмаҡ әйтеп ебәргәйне, Нәфисә исемле бер сибәркәй эргәһенә килде лә ултырҙы.

— Ҡара әле, егет, һин әллә Сәйетбабананмы? — тине оҙон керпектәрен елпелдәтеп һәм егеткә төбәлеп ҡараны.

— Ҡайҙан белтең?

— Килтеңме, белтеңме тип тик беҙҙең яҡта ғына һөйләшәләр. — Һылыу ҡыҙ ҙур ҡара күҙҙәрен балҡытып, көлөп ебәрҙе.

— Әллә һеҙ ҙә Сәйетбабананмы?

— Мин Ҡаранйылғанан!

Бына шулай тыуған яҡтың һөйләше арҡаһында Өфө ҡалаһында танышып киткәйне Табын егете менән Үзбәкстан яҡтарынан йәйге ялға ҡайтҡан ҡыҙ.

Әллә әле шулай ирәүәнләп һөйләшеү килеште, ни хикмәт булғандыр, яһил сир сигенде лә ҡуйҙы. Йәнә күңеле йәшәү бәхетенән ҡанатланып талпынды.

Ә Жәлилдең шаярып әйткән һүҙҙәрендә хаҡлыҡ бар ине. Ысынлап та, Халиҡовтар ғаиләһе менән Кейекбаевтар бик дуҫ йәшәне. Ғиниәтулла мулланың түрендә — Сабир хәҙрәт, ә Сабир хәҙрәттең түрендә Ғиниәтулла мулла булды. Аҙаҡ уларға Әбйәлил мулла ҡушылды.

Малай сағынан, аҙаҡ ситтә уҡып йөрөгәндә лә атаһы:

— Киленде Халиҡовтарҙан алабыҙ. Ситтә йөрөп, Мырҙаҡайҙың урыҫ Уҫманы кеүек тәһәрәт ала белмәгән берәй мәрйә алып ҡайтып ҡуйма, — тип нығып торҙо.

Сабир хәҙрәт уҡыуға зирәк шәкертен бик ярата торғайны.

— Улым, Аллаһы Тәғәлә һине ҙур ғилем эйәһе итеп яралтҡан. Тәғәйенләнешең туған телдең киләсәген хәстәрләү булыр, — тиер ине. — Йәшлегең бола заманға тура килмәһә, һин атаҡлы дин ғалимы, ишан буласаҡ зат инең. Хәҙистәр, вәғәздәр китабын яҙыр инек. Әммә ауыр заманға тура килдең. Шунлыҡтан һиңә динде ҡеүәтләп йәшәү насип булмаҫ, улым.

Жәлилдең аҡһаҡ аяғын, ҡултыҡ таяғы менән йөрөүен дә ул тәҡдиргә ҡайтарып ҡалдырҙы:

— Яңылыш аяғыңды ҡазалағаны өсөн атайыңа аслан рәнйемә. Был ҡазаны һиңә Аллаһ үҙе ебәргән. Шул ҡаза аркылы ғүмерең һаҡланып ҡалыр, иншалла. Бер саҡ илдә ҡаты сыуалыш булыр. Сатан булыу сәбәпле һин унда ҡатнаша алмаҫһың, шулай итеп, тере ҡалырһың. Халҡыбыҙға күп изгелек итерһең, иншалла.

Әүлиәнең фаразлауы хаҡ булғандыр. Аяғы сатан булыу арҡаһында Бөйөк Ватан һуғышына бара алманы. Ана, уның йәштәштәре, ауылдаштары барыһы тиерлек ҡанлы һуғышта башын һалды. Мәскәүҙә сит телдәр институтында уҡып, немец телен барлыҡ диалекттары менән камил белгән Жәлил һуғыш барған саҡтарҙа бер нисә ҡат военкоматҡа барып, үҙен, исмаһам, тәржемәсе итеп алыуҙарын һорап, ғаризалар яҙып ҡараны.

— Не годен, — тинеләр. — Йәш быуынға белем биреү ҙә бик мөһим эш. Эшләгеҙ мәктәптә, беҙгә уҡытыусылар бик кәрәк.

Сабир хәҙрәткә етмеш биш йәштәр тирәһе булғандыр, бер ауылға ҡайтҡанында тағы күрештеләр. Бик йәл, ҡыҙғаныусҡа ҡаршы, был уларҙың һуңғы осрашыуы булды.

— Яуыз кешеләрҙән һаҡлан, улым, — тине әүлиә. — Үҙеңдең күңелең таҙа булғас, кешеләргә ышаныусанһың. Һиңә хаслыҡ ҡылыу янай, харап итергә тырышыусылар булыр. Аң булһаң, һаҡ булһаң, ундай дошмандарҙан ҡотолоп ҡалырһың...

Сабир хәҙрәт уның бар ғүмерен күҙалланы, ғүмере талантының сәскә атҡан сағында өҙөлөрөн дә, иблислек ҡылынасағын да белде. Тик был турала, әлбиттә, Жәлилгә әйтмәне. Үҙе исән булһа, Сабир хәҙрәт был бәләләрҙән уны ҡурсай алыр ине.

Егерме йәшлек егет ул саҡта әүлиә хәҙрәттең был һүҙҙәренә иғтибар итеп тә торманы. Минең ниндәй дошманым булһын, ти? Үҙең яҡшы булһаң, кем һиңә хаслыҡ ҡылһын, тип уйланы. Йылдар үткән һайын әүлиә олатаһының әйткәндәре исенә төшә лә, уйланып ҡуя.

Нисек кенә булмаһын, динде һанламай йөрөгән тинтәк саҡтарында ла, аҡыл ултырып, динде бөйөклөгөн, Аллаһы Тәғәләнең барлығын, берлеген таныған ғандан һуң да ғүмере буйы ул тәүге остазы Сабир хәҙрәткә йөрәге түрендә тәрән ихтирам, оло һөйөү һаҡланы. Кешеләргә әйтеп, һөйләп йөрөмәһә лә, әйткән-өйрәткәндәрен гел исендә тотто.

...Элгәре Өфөнән күбеһенсә йәйәүләп ҡайтырға тура килә ине. Йөҙимән ауылын үткәс, өс йыуан имән үҫкән ҡалҡыулыҡ бар. Сабир хәҙрәт: «Ана шунда әүлиә зыяраты, һәр кемегеҙ шул урында туҡтап, Ҡөрьәндән сүрә уҡып китһен, сауаплы булыр», — ти торғайны. Жәлил остазы әйткәнде тотоп, гел шул ҡалҡыулыҡта туҡтап, доға уҡый. Йәнә уға шул ҡалҡыулыҡтан алыҫтан уҡ күренеп торған Сәйетбаба ауылы мәсетенең манараһына ҡарап тороу оҡшай. «Өфөләге Туҡай урамындағы Аҡмәсет манараһымы ни, күккә олғашып, әллә ҡайҙан матур булып күренеп ултыра», — тип һоҡланып ҡарай. Был мәсетте хаждан байып ҡайтҡан әлеге Сабир хәҙрәт һалдырған, манара ситтәрен оҫталарҙан семәрләтеп эшләткән, тиҙәр ололар.

— Их, үҙебеҙҙең мәсет, ул ниндәй ҙә матур! Манараһы әллә ҡайҙарҙан күренеп, балҡып ултыра бит әле! — тип һоҡлана йәш ғалим. Саҡ ҡына ғилми эштәренән бушағас, ул мәшһүр дин әһеле, мөғәллим Сабир хәҙрәт тураһында китап яҙырға уйлай. Тик бына совет власының дингә ҡаршы булыуы ҡаҡшата. Яҙһа ла, барыбер китап итеп сығарттырмаҫтар инде.

Остазын хәтерләгәс, Жәлил ағаға нисектер еңелерәк булып киткәндәй тойолдо. Хәтирәләр һаман уның яңғыҙын ҡалдырырға ашыҡманы. Ул артабан атаһы менән Сабир хәҙрәттең дуҫлығын иҫләне. Абыстайы Ғәззә инәй менән Ғиниәтулла муллаларға йыш ҡына килә торғайнылар. Бер шулай, атаһының «Һәфтиәк» китабынан үҙаллы уҡырға маташып ултырған алты йәшлек малайға һынап ҡарап торҙо ла:

— Ғиниәтулла хәҙрәт, әле улым бәләкәй тип торма, уҡырға бир, бала бик зирәк булмаҡсы, уғлан — һирәк осрар һайлам зат. Улым хәҙер үк Ҡөрьәнде яттан белергә тейеш! — тине. — Йәнә уғлан музыкаға һәләтле булыр. Ә музыкаға һәләтле кеше — һәйбәт хәтерле, телдәрҙе лә тиҙ төшөнөүсән була, ҡорҙаш. Тел ғалимы булмаҡсы был бала.

Жәлил атаһы ҡушыуы буйынса мәҙрәсәгә йөрөп уҡый башланы. Уҡырға әүәҫ малай бер нисә ай эсендә Әлифбаны тәжвид менән уҡырға өйрәнде. Бер аҙҙан Ҡөрьәндең айырым сүрәләрен дә ятлап алды.

— Ғәбделжәлил кеүек зирәк баланы, әлхәмдүлиллә шөкөр, үҙ ғүмеремдә тәүләп күреүем. Аллаһ бирһә, Ғиниәтулла хәҙрәт, улың үҫкәс, ҙур ғалим бу-

лыр! — Сәйетбаба ауылында әүлиәлеге менән дан тотҡан Сабир хәҙрәт әйтһә, хаҡ әйтерен белгән атай кеше:

— Амин, шулай булһын! Бирһен Хоҙай! Кем булһа ла, иманы, тәүфиғы менән итәғәтле, туған йәнле булып үҫһен.

— Йыр яратыр, әммә йырсы булмаҫ. Ни бары күңеле яраларын йыр менән имләр. — Сабир хәҙрәт бәләкәй малайҙың барлыҡ киләсәген әйтеп, арҡаһынан һөйөп ҡуя.

Жәлил бала сағында хәҙрәт олатайҙан ишеткәндәрҙе һәр саҡ иҫендә тотто. Ярамһаҡланып, ерле юҡҡа тел сарлай торған заттан түгел ине ул. Йылдар үтте, барыбер һәр әйткәндәре алдына килә. Бына ғалим тигән даны ла булды. Ысынлап та, телдәргә һәләте лә көслө. Музыкаға һәләтле кеше телгә лә һәләтле була, тигәне лә хаҡ. Аллаға шөкөр, ҡайһы илгә барһа, шул илдең телен тиҙ генә өйрәнеп ала; барлыҡ төрки телдерендә иркен һөйләшә.

— Ғәжәп, һин элек былар тураһында бер ҙә һөйләгәнең юҡ ине.

— Нәфисәкәйем, һыуһап кителде, лимонлап ҡына сәй яһап эсерсе әле, — тип ҡатынының яурынынан ҡосаҡланы.

— Доктор һиңә тороп йөрөмәҫкә ҡушты. Сәйҙе бында, эргәңә алып килермен.

— Мин үҙемде һап-һау хис итәмсе.

Нәфисә иренең төпһөҙ диңгеҙҙәй тәрән, моңһоу күҙҙәренең нур балҡытып йылмайғанын күреп, хайран ҡалды. Ысынлап та, ауырыуы ҡул менән һыпырып алып ташлағандай ҙаһа. Шунда уҡ күңеленә бер уй килде: был Сабир олатай рухының бер хикмәте булдымы, әллә нәҫелдән килгән үҙенең бер ҡөҙрәтеме? Булыр, булыр. Халиҡовтарҙың барыһы ла әүәл-әүәлдән аллатлы-ҡөҙрәтле булған бит. Бушҡа ғына олатаһының һынын күреп ҡалмағандыр. Артынса ире һин дә мин килеп уянды лаһа. Нәфисә ҡай саҡ үҙенә-үҙе аптырап та ҡуя. Бар унда ниндәйҙер серле ҡөҙрәт, бар! Тик был турала өндәшкәне юҡ. Коммунист ире әле диндән алыҫыраҡ йөрөй һымаҡ. Ҡайныһы әйтмешләй, ни хәл итәһең, заман башҡа, заң башҡа. Шуға күңеленең бындай һиҙенеүҙәрен иренә әйтеп тормай ул. Аш-һыу бүлмәһенә үтеп, сәй табыны әҙерләргә тотонды.

Нәфисәнең ата-бабалары сығышы менән Үтәш ауылынан, данлыҡлы Халиҡовтар нәҫеленән. Халиҡовтар нәҫеле тирә-яҡҡа табын ырыуының данлыҡлы мөғәллимдәре, мәшһүр дин әһелдәре булып танылған. Йәшләй генә Ағиҙелдә батып үлгән Ғәбделхалиҡтың ете улы тороп ҡала, балалары үҙ тырышлыҡтары менән уҡып кеше була. Үтәштән күсеп килеп, оҙаҡ йылдар Сәйетбаба мәсетендә имам-хатип, мәҙрәсәлә өлкән мөдәррис булып эшләгән Сабир олатаһы Сәйетбабаның абруйлы муллаһы була. Аҡмәсеттә лә уны белгәндәр, дини йыйындарҙан, ҙур байрамдарҙан ҡалдырмай, саҡырып торғандар.

Нәфисә үҙенә биш-алты йәш тирәһе булғанда ҡаты ауырып китеүен әле лә иҫләй. Барыһы ла:

— Һары булған. Ана бит, күҙҙәренең ағы, бите, тәне һап-һары. Быны йүнәлтһә, Сабир хажи хәҙрәт кенә йүнәлтә алыр, — тинеләр. Ғәззә абыстай Нәфисәне үҙҙәренә етәкләп алып ҡайтып китте лә Сабир олатайға:

— Хәлил ҡустыңдың бынау ҡыҙын ҡарап ебәрсе әле, бабай, — тине. — Бала миктәп бара, харап булып ҡуймаһын.

— Кил, ҡыҙым, ултыр яныма. Әбей, ҡарап ултырырға еҙ самауыр, май айының һап-һары ғына итеп иретелгән таҙа майын, бәпембә сәскәһе балын алып кил бында.

Хәҙрәт барлыҡ ихласлығын һалып, баланы Ҡөрьән сығып өшкөрҙө.

— Ошо бал менән майҙы әкренләп ашап бөтһәң, ҡыҙым, бынан ары һис ауырымаҫһың, — тине лә, ауыҙына балғалаҡлап бал, май ҡаптырҙы. Йәнә башынан, яурынынан, арҡаһынан һыпырып сыҡты.

— Булды, ҡыҙым, ауырыуҙарың һине ташлап ҡасты...

Әле Нәфисәнең күҙ алдынан ошолар үтеп китте. «Ни булһа ла булды, ирем арыуланды, Аллаһҡа шөкөр», тип уйланы Нәфисә ҡыуанып. Артабан хәтирәләргә төшөп китмәй, һөйләшеүҙе көндәлек донъяуи хәлдәргә күсерҙе.

Бөгөн Жәлил Ғиниәт улы көндәгесә эш өҫтәленә ултырманы. Ниңәлер кистән үк уны йоҡо баҫты. Нәфисә ирен әпәүләп, һылап-һыйпап карауатҡа һалды ла, үҙе икенсе бүлмәгә сығып, телевизор ҡаршыһына ултырҙы һәм ҡул эшен алды. Тағы хәтирәләргә төшөп китте. Атаһы Хәлил, Сабир хәҙрәттең бер туған ҡустыһы Закирҙың улы, олатаһын бик ярата, ихтирам итә торғайны. Күп тапҡырҙар үҙен өшкөрөп йүнәлткәнен һөйләне. Хажға барыуын, бер ғәрәп кешеһен ҡоторонған диңгеҙгә ырғытыуҙан ҡотҡарып алып ҡалыуын һөйләп, хайран итер ине. Ауылда янғын сыҡҡанда доға яҙып, ҡоҙоҡҡа ырғытыуы, ҡороған ҡоҙоҡтан алҡынып һыу сығыуын да атаһынан ишеткәйне. Хикмәт эйәһе булған шул олатаһы. «Ошондай абруйлы ҡәүемдә тыуыуыма Раббыма мең-мең рәхмәт», — тип ҡыуана Нәфисә. Искәндәре, Ильясы, Зөһрә ҡыҙы үҫеп етеп, юғары уҡыу йорттарына инеп, тырышып уҡып йөрөйҙәр. Кинйәкәйе Морат ҡына күңел йыуатҡыс булып, эргәләрендә тороп ҡалды. Нәфисә балаларына Хоҙай Тәғәләнән, ятһа ла, торһа ла, бәхет, тәүфиҡ һорай, уңышлы киләсәк юрай.

Жәлил таңға хәтле бер уянмай тәмле йоҡланы. Офоҡта таң һарғайған мәлдә тағы Аласабыр атты төшөндә күреп уянды. Имеш, ул Мағаш тауы башында тора. Киң күкрәкле, нәҙек бауырлы, урта көрлөктәге, еңел кәүҙәле, күҙҙәре сос ҡарап торған сабышҡы ат эргәһенә елдереп килде лә уны арҡаһына ултыртып алды. Шунан ул һыбайлап Аҡкүл станцияһы яғына саптырып сығып китте. Унда бәйге, ат сабышы икән, ти. Жәлил дә шул бәйгелә ҡатнаша, имеш. Бына улар иң алдан сабып килеп еттеләр. Жәлилгә ап-аҡ елән кейҙерҙеләр.

Алыҫ бала саҡ хәтирәләре, Ҡаранйылғаның данлыҡлы йырсыһы, сәсәниәһе Ғәтиә әбейҙең өйҙәренә алып ҡайтып, Аласабыр тураһындағы хикәйәтте һөйләүе иҫенә төштө.

— Улым, тыңлар булһаң, үҙеңә һөйләр инем бер дастан, — тине. Баҡсаһына алып сыҡты ла шыршы төбөнә, кейеҙ түшәлгән ергә саҡырып ултыртты. Ул саҡта ағинәй тәпсирләп һөйләгән нәмәләр хәҙер онотолоп та бөткән инде. Тик Аласабыр ат һыны ғына төшөндә йәшәй. Тәү башлап бәләкәй сағында, ботон ауырттырып, өмөтһөҙлөккә бирелеп, атлай алмай ятҡан сағында төшөнә инде ул ат. Арҡаһына ултыртты ла осороп алды ла китте. Бер шау сәскәле матур аҡланға илтеп төшөрҙө лә:

— Был бәхетлеләр йәшәй торған урын. Һине, малай, бәхетле киләсәк көтә, — тине.

Уңманы түгел, уңды Жәлил үҙенең тормошонан. Ҡайҙа барһа ла, кемдәр менән осрашһа ла, эше — эш, һүҙе — һүҙ булды. Йәмәғәтенән дә уңды. Балалары ла йөҙгә ҡыҙыллыҡ килтерерҙәй түгел. Яҙмышына рәхмәтле Жәлил.

Ысынлап та, Табын ырыуында йылҡы ҡото Аласабыр тигән ат булған, тиҙәр. Был турала бала сағында атаһы эргәһенә килгән ҡарттарҙың һөйләгәндәрен дә ишетеп үҫте. Уны ҡаҙаҡтар урлап алып киткән икән, тинеләр. Бер саҡ төшөндә ул Аласабырға һорау ҙа бирҙе.

— Һине бит теге саҡ ҡаҙаҡтар алып киткәйне ләһә, нисек әйләнеп ҡайта алдың?

— Ҡешеләр генә түгел, аттар ҙа тыуған еренә тоғролоҡ һаҡлай. Ҡайттым. Мине был төбәккә Аллаһтың яратҡан һөйөклө заттарын ҡурсаларға ебәрҙеләр. Иҫеңдәме, аяғың ҡазаланғас, эргәңә килдем дә, өҫтөмә ултыртып, һине бәхетлеләр йәшәй торған илгә, шау сәскәләр араһына, алып остом. Аңғарҙыңмы, юҡмы, бәхетең үҙең менән булды. Ырыҫ-бәхет һине ташламаны.

Бына шулай итеп, уйламағанда, көтмәгәндә Жәлилдең яҙмышына Аласабыр ат килеп инде. Ни хикмәттер, үтәсәк берәй мөһим сара алдынан сабышҡы ат һәр саҡ Жәлилдең төшөнә инә. Ғилми конференциямы, симпозиуммы, һәр саҡ уның өсөн уңышлы үтә. Эстән генә ул, әллә шул ат тылсым эйәһеме икән, барлыҡ уңыш шул сабышҡы аттың бер хикмәтенәнме икән әллә, тип уйлап ҡуя.

Ысынлап та, иртәгәһенә университетҡа барһа, Жәлил Ҡейекбаевҡа СССР Фәндәр академияһы рәйесе Николай Александрович Баскаковтан Мәскәүҙә үтәсәк йыйылышҡа саҡырыу килгән. Тиҙҙән Кремлдең Ҙур Һарайында, Грановитая палатала урал-алтаистикаға арналған йыйылыш буласаҡ икән. Уның «Урал-Алтай тел белеменә инеш», «Урал-Алтай телдәренең тарихи грамматикаһы нигеҙҙәре» хеҙмәттәре буйынса сығыш яһауын һорағандар.

Тюркология менән шөғөлләнгән ғалимдар уның был китабы сығыуын күптән көтә ине, тағы буш ҡул барырға тура килеүенә ғалим бик бошондо:

— Эх, тәки сығарып булманы бит шул китаптарҙы. Нисек ул ҡытай стенаһын еңеп сығырға? — Үҙе өсөн ысын фажиғәгә әйләнеп барған был проблеманы хәл итә алмауҙан ғалимдың йөрәген тағы сәнсеү алды. Биш-алты йыл элек китап итеп әҙерләнгән хеҙмәте һаман ҡулъяҙма көйө йөрөй. Ғалим бынан бер нисә ай элек профессор Николай Александрович Баскаковтан алған хатын иҫенә төшөрҙө: «СССР Фәндәр академияһында алтаистика буйынса ғилми совет ойоштороу эшен йәнләндереү өсөн төрлө саралар уйлайбыҙ. Төрки телдәре, монгол, тунгус-маньчжур, һеҙҙең етәкселектә урал-алтай секцияһын булдырыу тураһында уйлашабыҙ. Һеҙҙең «Урал-Алтай тел белеменә инеш», «Урал-Алтай телдәренең тарихи грамматикаһы нигеҙҙәре» хеҙмәттәрегеҙҙең китап булып сығыуын барыбыҙ ҙа түҙемһеҙлек менән көтәбеҙ». Хеҙмәтенең айырым өлөштәре «Азия һәм Африка халыҡтары» халыҡ-ара журналында баҫылып сыҡҡас, ул Венгрияның Фәндәр академияһы профессоры Лайош Лигетиҙан, Георгий Ҡаранан, Төркмән ССР-ы Фәндәр Академияһынан һәм башҡа ғалимдарҙан бик күп хаттар алғайны. Татарстан ғалимы Мирфатих Зәкиев уның был хеҙмәтен айырыуса юғары баһаланы: «Һеҙҙең хеҙмәт русистар, германистар, тюркологтар, монголистар, фин-уғырсылар ғөмүмән, барлыҡ телселәр өсөн дә новаторлыҡ булды. Һеҙ телсе-новатор булараҡ халыҡ-ара танылыу таптығыҙ. Үҙегеҙҙе донъя күләмендә күренекле ғалим итеп таныттығыҙ», — тип яҙғайны татар ғалимы. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, донъя телселәренән, фәндәр академияларынан ниндәй генә юғары баһа алмаһын, ул хеҙмәтен Өфөлә китап итеп баҫтырып сығара алмай. Бынан да аяныслы хәлдең булыуы мөмкинме икән?! Ғилми хеҙмәтенең әһәмиәтен аңлатып, етәксе органдарға күпме хаттар яҙып ҡараны, барыһы бушҡа. Уның хеҙмәттәре менән бар донъя ғалимдары ҡыҙыҡһыныуы беҙҙең нәшриәт өсөн дә, Башҡортостан етәкселеге өсөн дә бер ни ҙә түгел. Бындай битарафлыҡты ғалим аңламай. Тамам йөрәгенә генә төштө ләһә үҙ милләтеңдән булған етәкселәрҙән аңлау тапмау. Мәскәүҙәге йыйылышҡа саҡырыу хаты алғас, Жәлил ағa бына шулар хаҡында уйланды. Ул кабинеты буйлап арлы-бирле йөрөп алды. Тәҙрә эргәһенә килеп, тышҡа ҡараны. Ана, тротуарҙан тел ғилеме менән ҡыҙыҡһыныусы ике шәкерте китеп бара. Марат менән Ғилман ни тураһындалыр ҡыҙып-ҡыҙып һөйләшә, бәхәсләшә. Йәштәр өмөтлө, барыһы

ла эште алып китерҙәй. Һуңғы йылдарҙа ғалим урал-алтай проблемаһын күтәреп алырҙай талантлы йәштәрҙе эргәһенә байтаҡ тупланы. Күптәренең кандидатлыҡ диссертацияһы әҙер, яҡлау көтә. Остаз булараҡ, бер-береһенә эшлекле ярҙам итерҙәй коллектив туплауға күп көс һалды; үҙе әйтмешләй, күңел өшөмәҫлек йылы ояһын булдырыуға өлгәште ул. Былары бик һәйбәт. Ул үҙен ҡай саҡ бал ҡорто баҡсаһы хужаһына, умартасыға ла оҡшатып ҡуя. Шәкерттәре иһә бал ҡорттары. Эшсән бал ҡорттары сәскәнән сәскәгә йөрөп бал йыйған кеүек, йәш ғалимдар ҙа уның ҡул аҫтында халыҡтың ябай һөйләү телен, ижадын, сәнғәтен йыйып өйрәнә.Телдәрҙең бер-береһе менән бәйләнешен асыҡлай. Умартасы кешеләрҙе татлы бал менән һыйлаған кеүек, ғалим да, илдән-илгә йөрөп, йыйналған күңел хазинаһын кире халыҡтың үҙенә ҡайтарып бирә. Телен, сәнғәтен, ижадын байыта. Аҙаҡ уларҙы мәңгелек хазинаға әүерелдерә.

Умартасы... Был һүҙ, ысынлап та, бик тәрән мәғәнәгә эйә. Ата-бабаһы ғүмер буйы умартасы булған. Шәкәрҙе, кәнфитте белмәһәләр ҙә, умартасылар төбәге Ҡаранйылға ауылы халҡының өҫтәленән татлы, шифалы бал өҙөлмәгән. Инде шул ауылдың ғалимы — кеше күңелдәре умартасыһы: тел кәрәҙен халыҡ күңеленән йыйнап алған һүҙ хазинаһы менән тултыра ла туған халҡына илтә. Халыҡтың саф күңеленән йыйылған аҫыл ынйыларҙы мәңге йәшәр рухи хазинаға әүерелдерә. Бындай уйҙарҙан Жәлил ағаның күңеле күтәрелде. Өфө түрәләре китаптарын нәшер иттермәй, хатта ҡульяҙмаларын юғалтып, уның эшмәкәрлегенә аяҡ салып маташһалар ҙа, эшләгән эштәрен барыбер эҙһеҙ юғалта алмаясаҡтар. Ул халҡы күңеленә яҙылған инде. Ә халыҡ хәтере мәңгелек. Илебеҙ иркен, халҡыбыҙ рухлы, шундай илдә милләт йәнле телһөйәр кешеләр табылыр, моғайын. Ул бит дан өсөн, йә дәрәжә өсөн дә тырышмай. Хеҙмәтең ҙур булһа, башҡаһы үҙенәнүҙе килер. Уның теләге — туған халҡының теленең башҡа телдәр араһындағы урынын фәнни нигеҙләп мәңгеләштереү.

Ҡафедраға ингәс, ул бөгөнгө почтаны алып, ҡараштырып ултырҙы ла, «Совет Башҡортостаны» гәзитендә бер топонимдың хата менән яҙылыуын күреп ҡалды. «Талды Болаҡ» станцияһының исеме «Талды беләк», руссаһы: «рука устала» тип яҙылған. Был төптө хата, дөрөҫ яҙылышын аңлатыу кәрәк. «Болаҡ» һүҙе иҫке төркисә «йылға», «шишмә» тигән мәғәнәне аңлата. Топонимик исемдәрҙә, ғәҙәттә, диалект формаһы һаҡлана: «талды» һүҙе хәҙерге башҡорт әҙәби телендә «таллы» булыр ине. Шулай итеп, «Талды беләк» түгел, ә хәҙерге башҡорт теленә әйләндерһәк, ул станцияның исеме «Таллы йылға» булыр ине. Хатын конвертҡа һалып, адресын ғына яҙып бөткәйне, кабинетҡа бер йәш, сибәр ханым килеп инде. Яңыраҡ Башҡортостан радиоһында диктор булып эшләй башлаған ауылдашы Лира һылыуға ул орфоэпия буйынса бер нисә дәрес бирергә вәғәҙә иткәйне, күрәһең, шуны белешергә килеүелер. Дикторҙы күргәс, кисә ауыл яғынан килеп киткән яҡташтары һөйләгән хәбәр иҫенә төшөп, ул көлөп ебәрҙе. Лира Фәйзуллина радио аша, иртәгә яуым-төшөм көтөлмәй, көн аяҙ була, тигән. Быны ишетеп, ауылдаштары, Лирабыҙ әйтте, иртәгә көн аяҙ була, төшә һалайыҡ бесәнгә, тиҙәр ҙә, таңдан тороп, ҡырға сығалар. Төш ваҡытында ҡойоп ямғыр яуа ла ебәрә. Бесәнселәр инер урын тапмай, лысма һыу булып, ауылға ҡайтып керә.

— Йә, Лира һылыу, иртәгә яуым-төшөм буламы? Бесәнгә төшәйек тигәйнек. — Жәлил аға тағы рәхәтләнеп көлөп алды. — Эштәр ал да гөлмө? Бөтә Башҡортостанды үҙеңә ғашиҡ иттеңме яғымлы тауышың менән?

Теге ямғыр тураһындағы хәбәр үҙенә лә килеп ишетелгәйне Лираның, әле оялышынан ҡып-ҡыҙыл булып, башын аҫҡа эйҙе.

— Оялма, һеңлекәш, был һинең хатаң түгел. Был һиңә халыҡтың ихтирамының сағылышы. Бына дикцияң өҫтөндә лә ныҡышмалы эшләп алһаң, һинең алдыңа сыҡҡан берәү ҙә булмаҫ. Әтеү күптәре, ташҡа нисек баҫылған, шулай һөйләй ҙә ҡуялар. Һүҙҙәрҙең дөрөҫ әйтелеш ҡағиҙәләрен ҡолаҡҡа ла элмәйҙәр.

— Рәхмәт. Әгәр һеҙ әҙәби башҡорт теленең дөрөҫ әйтелеше тураһында хәстәрләмәһәгеҙ, беҙгә, дикторҙарға, бик ауырға тура килер ине.

Бөйөк Ватан һуғышында һәләк булып ҡалған Сәйфулла ҡустыһының ҡыҙы Рәйфәнең әхирәте ул Лира, бергә уҡыйҙар. Һынап йөрөй, бик тырыш, булдыҡлы бала булып сыҡты. Бәләкәйҙән атай-әсәйһеҙ ҡалып, үҙ тырышлығы менән әҙәм булды. Тотанаҡлы, тыйнаҡ та күренә. Шуға ғалимдың был булдыҡлы яҡташына ихлас ярҙам иткеһе килде.

— Һин, һеңлекәш, тәүге башҡорт дикторы, минең орфоэпия буйынса яҙған ғилми хеҙмәтемде беренселәрҙән булып тормошҡа ашырыусыһың, рәхмәт, — тине ғалим. Ул радио хеҙмәткәрен өндәрҙең дөрөҫ әйтелеше өҫтөндә күнегеүҙәр эшләү өсөн лингафон кабинетына үтергә саҡырҙы. Бер дәрестәй шөғөлләнгәндән һуң дикторҙың өндәрҙе әйтешенән бик ҡәнәғәт ҡалған ғалим:

— Һеңлекәш, өндәрҙең дөрөҫ әйтелеше буйынса ошолай итеп бер нисә дәрес шөғөлләнһәк, һинең һөйләшеүеңде бөтә республикаға туған телдә дөрөҫ һөйләү үрнәге итеп алырға булыр, — тине.

Хеҙмәтенең тәүге уңыштарын күреп, Жәлил ағаның күңеле күтәрелде, йөҙө көләсләнде:

Зифа буйлы, зирәк уйлы,
Сәйетбаба ҡыҙҙары.
Мәндем һыуын эскәнгәме,
Балҡып тора йөҙҙәре, —

тип һамаҡлап та алды.

— Фәхри ағайҙы, атайыңды, беләм, мәрхүм бигерәк матур йырлай торғайны. Ҡыҙҙар, ғәҙәттә, атай яғына тартым, моғайын, һинең дә тауышың матурҙыр әле?

— Әлләсе, — тигән булды күренекле ғалимдың бындай иғтибарынан ҡаушап ҡалған Лира. — Тура килһә, йырлайым.

— Үәт нисек! Бына тигән гүзәл, матур музыкалай иркәләүсе, моңло яңғырашлы, бай башҡорт телен теләһә нисек ҡулланырға ирек ҡуймайыҡ, туғаным! Әйҙә, тырыш, һиндә өмөт бар!

— Һеҙҙең урал-алтай телдәре хаҡында китабығыҙ сыҡманымы әле?

— Юҡ шул әле. Үҙем дә дүрт күҙ менән көтәм.

Жәлил аға урынынан тороп, китаптары ятҡан ҙур шкаф эргәһенә килде:

— Бына һиңә «Башҡорт әҙәби теленең дөрөҫ әйтелеше» тигән китабым. Ул нәҡ артистарға, радио, телевидение студияһы дикторҙарына ҡулланма итеп сығарылды.

— Рәхмәт, Жәлил ағай.

— Был тәүге оло хеҙмәтем, тәүге тәжрибәм. Миңә филология фәндәре кандидаты тигән ғилми дәрәжә алып килгән китап.

Ғалим, ҡиммәтле хазиналай күреп, китабын бөхтәләп ап-аҡ ҡағыҙға төрҙө лә яҡташына тотторҙо:

— СССР Фәндәр академияһының ағза-корреспонденты Николай Константинович Дмитриев фәнни етәксем булды. — Ғалим уң яҡ стенала эленеп торған портретҡа ымлап күрһәтте: — Бына ул бөйөк кеше! Һин, диктор кеше, шуны белеп ҡуй, ул беҙҙең башҡорттар өсөн тәү башлап «Башҡорт теле

грамматикаһы» китабын яҙыусы ғалим. Миңә уның был китабын башҡорт теленә тәржемә итергә насип булды.

Жәлил Ғиниәт улы остазына һағынышлы ҡарашын төбәп, бер мәлгә генә шымып ҡалды. Ошо әҙ генә ваҡыт эсендә күҙ алдынан Мәскәүҙә кандидатлыҡ диссертацияһын яҡлауы, фәнни етәксеһенең хеҙмәтенә юғары баһа биреүҙәре күҙ алдынан үтте. «Башҡорт телселәре араһында Жәлил Ҡейекбаевҡа тиклем башҡорт теленең орфоэпияһын өйрәнеүсе булманы. Был өлкәлә авторҙы ысын-ысындан новатор тип иҫәпләргә кәрәк», — тигәйне Николай Ҡонстантинович. — «Йәш башҡорт әҙәби теле йәнле башҡорт диалекттары нигеҙендә үҫеп сыҡҡанлыҡтан, башҡорт теленең орфоэпияһы үҙенең тамырҙары менән тәбиғи рәүештә башҡорт йәнле теленә барып тоташа. Аспиранттың дөрөҫ әйтелештең сығанағы итеп башҡорт йәнле һөйләү телен алыуын хуплайбыҙ».

Бына шундай юғары баһа биргәйне уның хеҙмәтенә фәнни етәксеһе. Ә бит ул үҙенә лә, шәкерттәренә лә үтә лә талапсан кеше ине. Унан маҡтау һүҙен әйттереү таштан йүкә һуйыуға бәрәбәр, ти торғайнылар.

Лира ғалимдың был хеҙмәте тураһында хәбәрҙар ине, әле уның ни уйлап тороуын һиҙгәндәй әйтеп ҡуйҙы:

— Минеңсә, башҡорт әҙәби һөйләү телен һәм башҡорт йәнле һөйләү формаһын дөйөмләштереп, башҡорт әҙәби теле өсөн нигеҙ итеп алып дөрөҫ эшләгәнһегеҙ, — тине.

— Нәҡ өҫтөнә баҫтың, һеңлекәш. — Профессор, ихтирамлы йылмайып, уйлап ҡуйҙы: «Ябай түгел был бала. Мәсьәләнең нәҡ үҙәгенә ҡараны».

Ауылда Хәбибулла Ғарифуллин, Уйылдан Шәрипов ағайҙарҙан «Өс йыллыҡ аспирантураны ла, докторантураны ла беҙҙең Жәлил ағай берәр йыл ғына уҡыны ла ҡуйҙы», — тип һөйләгәндәрен ишеткәне бар ине Лираның. Әле әңгәмәсеһенең ихласлығын тойоуҙан алсаҡланып китеп, тағы ла һорау бирергә йөрьәт итте:

— Был тиклем оло эштәрҙе нисек башҡарып сыға алдығыҙ?

— Дөрөҫ әйттең, һеңлекәш, оло хеҙмәт башҡарылды. Бының өсөн башҡорт йәмғиәтенең боронғо тарихын, боронғо башҡорт ырыуҙары араһындағы ҡатмарлы мөнәсәбәттәрҙе, башҡорттарҙың боронғо мәҙәниәтен, халыҡ ижадының үҫешендеге үҙенсәлектәрҙе ентекле өйрәнергә тура килде.

— Беҙ, табындар, ауылдаштар, һеҙҙең менән ғорурланабыҙ, Жәлил аға!

— Үәт нисек, ауылдаштарым мине онотмай икән әле.

— Тик һеҙҙең хаҡта барыһын да белеп бөтмәйбеҙ шул. Мин докторлыҡ диссертацияғыҙ тураһында аҙ беләм.

— «Башҡорт теленең фонетикаһы» тигән китап тураһында ишеткәнең булдымы?

— Эйе, булды. Өндәр, хәрефтәр, һуҙынҡы һәм тартынҡы өндәр системаһы, сингармонизм...

— Авторына иғтибар иттеңме?

— Ә-ә-ә, белдем, белдем! Ошо китапты яҙып, һеҙ филология фәндәре докторы тигән ғилми дәрәжә алыуға өлгәшкәнһегеҙ бит әле.

— Шулайыраҡ, һылыу. Яңыраҡ бер туған Гриммдарҙың әкиәттәрен, Гете, Гейнеларҙың шиғырҙарын немецсанан башҡортсаға тәржемә иттем.

— Ағай, быларҙың бөтәһенә һеҙ нисек өлгөрәһегеҙ? Ни саҡлы ғилми эштәр башҡарғанһығыҙ, яҙышаһығыҙ, етмәһә, тәржемә менән шөғөлләнәһегеҙ? Ғаиләгеҙ тураһында ла хәстәрлек күрәһегеҙ. Командировкаларға йөрөйһөгөҙ. Беҙҙең һымаҡ ярҙам һорап килеүселәргә лә иғтибар бүләһегеҙ.

— Уның араһында студенттар, аспиранттар менән шөғөлләнәм, фәнни етәксе, оппонент булырға тура килә. Вуздар, педучилищелар, мәктәп уҡытыусылары өсөн программалар төҙөшәм. Ғалим эргәһенә уҡыусыларын, шәкерттәрен, фекерҙәштәрен тупларға тейеш. Минең ғилми эшемде, бына әле һинең кеүек, фәнде пропагандалаусыларым ғәмәлгә ашыра. Фән, ҡарындаш, йөктө бергәләп тартҡанды ярата. Крылов әкиәтендәге аҡҡош, ҡыҫала, суртан һымаҡ йөктө төрлөң-төрлө яҡҡа тартһаң, фәнең алға бармай. Берәү алдан юл яра икән, арттан барыусылар шул юлды таҡырларға тейеш. Үәт шулай, күмәкләп, бер төптән егелеп, фән йөгөн бергәләшеп тартҡанда ғына эш алға бара.

«Быларҙың барыһын башҡарып сығыуға ниндәй фиҙакәрлек кәрәк! — тип уйланы йәш ҡатын ғалимдың энергияһына, егәрлегенә хайран ҡалып. — Миңә Жәлил ағайҙан өлгө алырға, дикторлыҡ хеҙмәтемде ижад кимәленә күтәрергә кәрәк».

Эше баштан ашҡан ғалимдың ваҡытын алып ултырыуы өсөн Лираға уңайһыҙ булып китте.

— Ғәфү итегеҙ, миңә ваҡыт. Сәйетбабаға ҡайтҡас, ауылдаштар һеҙҙең турала һораша торған, хәлегеҙҙе, хеҙмәттәрегеҙҙе аңлатып һөйләп бирермен.

— Яҡташтарыма бик рәхмәтлемен, улар минең рухымды күтәрә. Ваҡытты алам тимә, һылыу, өндәрҙең дөрөҫ әйтелеше буйынса тағы бар аҙ шөғөлләнеү кәрәгер. Үҙем дә студияғыҙға барып сығырмын әле. Радио, телевидение — иң тәүҙә һөйләүгә ҡоролған мәғлүмәт сараһы. Дөрөҫ һөйләү нәҡ һеҙҙән башланырға тейеш!

Ғалим урынынан торҙо. Артыҡ һылтаҡламаҫҡа тырышып, ауылдашын ишек төбөнә саҡлы оҙатып ҡуйҙы.

Ғалим диктор Лира Фәйзуллинаны фәнни хеҙмәтен тормошҡа ашырыусыларҙың береһе итеп күрҙе, шуға әңгәмәгә ваҡытын йәлләмәне. Ошондай йәштәр барында яҙған хеҙмәттәрем ятып ҡалмаҫ, тип уйланы һәм осрашыуҙан бик ҡәнәғәт ҡалды. Баҫалҡы ғына күренһә лә, харап аңлы, белекле. Телдең нескәлектәрен тойоп һөйләү генә түгел, фәндең асылына төшөнә. Юҡҡа ғына мәшһүр диктор Левитандың уҡыусыһы түгел икән, тип уйланы ла, шундай яҡташы булыу менән эстән генә ғорурланып ҡуйҙы.

Лира өйөнә ҡайтҡас та осрашыуҙан алған тәьҫораттарынан арына алманы. Яңыраҡ гәзиттә ғалим менән интервью сыҡҡайны, шуны табып алып, ҡабатлап уҡып сыҡты. «Тел иң ҡәҙерле милли хазина ул. Ә хазина — тота белһәң генә байлыҡ. Уны ҡәҙер итергә, һаҡлай белергә кәрәк. Шунда ғына телде артабан байытып була», — тиелгәйне унда.

Кешенең ғүмерендә шундай мәлдәр була: ҡатғи фекергә киләһең дә, ошо уйыңа мәңге тоғро ҡалып, шул идеяға хеҙмәт итәһең. Лира менән дә бөгөн нәҡ шулай булды. Ул ғүмерен Жәлил аға шикелле туған телде үҫтереү һәм йәшәтеүгә бағышлаясаҡ. Бының өсөн ул үҙенең бик яҡшы радио дикторы булырға тейешлеген аңланы.

* * *

Ҡабинетында яңғыҙы ҡалғас, профессор тағы бер аҙ уйланып ултырҙы. Ул заманында көнбайыш Европа телдәрен, дөйөм фонетиканы яҡшы итеп өйрәнеүе өсөн ҡыуанып ҡуйҙы. Дөрөҫөн әйткәндә, шул методикаға таянып, хәҙер үҙ туған теленең күп проблемаһын хәл итеүгә өлгәшә. Башҡорт орфоэпияһына нигеҙ һалыу башҡа төрки телдәренә лә өлгө булды. Хәҙер уның методикаһын төрки телле республикаларҙа барыһы ла ҡуллана башланы.

Уйланып ултырған саҡтарында ул: «Их, алдан әйҙәүсең булһын ине ул!» — тип ҡуя. Әҙер һалынған юлдан атлауы еңелерәк булыр ине.

Ул сәғәтенә күҙ һалды. Ҡилгән почтаны ла ҡараманы бит әле ул. Бөгөн хаттар айырыуса мул күренә. Бына Мәсәғүт педучилищеһынан ҡалын хат ята. Теҙелеп киткән бөхтә почерк менән нимәләр яҙҙы икән Сафура Миһранова? Әҙәбиәткә «Революцияға тиклемге рус яҙыусылары Башҡортостан тураһында» тигән бүлекте индерһәгеҙ ине, тип тәҡдим иткән уҡытыусы. Шәп булыр ине, тип уйланы ғалим, сөнки ул үҙе лә Беляев, Рыбаков, Игнатьев, Бессонов, Ҡатанов һымаҡ ғалим-яҙыусыларҙың хеҙмәттәренә ҡайта-ҡайта күҙ һалып ала.

Белорет педучилищеһынан дәреслектәр, китаптар, программалар, методикалар ебәреүҙе һорағандар. Барыһына ла «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабы кәрәк икән. Хаттарға ҡыҫҡаса яуап яҙҙы ла ғалим, кабинетында ҡалып, тағы бер-ике сәғәт эшләп алырға булды. Топонимикаға арналған ҡалын ғына папкаһын алды. Әлегә тиклем бер ҙә өйрәнелмәгән был тема буйынса ун йылға яҡын ентекләп эшләп килә ул. Хеҙмәттәренең бер өлөшөн гәзит-журнал биттәрендә баҫтырып сығарғайны, артынса әллә күпме хаттар алды. Ҡайҙан ғына яҙмайҙар: берәүҙәре ауылдарҙан «ниһайәт, ер-һыу исемдәренең дөрөҫ яҙылышы менән ҡыҙыҡһынған бер ғалим табылды, рәхмәт», тип яҙа; икенселәре тыуған яғындағы исемдәрҙең тарихын бәйән итә. Ырымбур, Силәбе, Ҡурган өлкәләренән ер-һыу исемдәрен дөрөҫ яҙыу буйынса аңлатма һорағандар. Топонимика кешеләрҙең көн үҙәгендә торған мәсьәләһе икән, тимәк, уға айырыуса етди мөнәсәбәт талап ителә. Фән булараҡ уны ентекле өйрәнеү мәсьәләһе тора алда. Ғалим был өлкәгә лә үҙенең яуаплы ҡарарға тейешлеген аңланы.

Һуңғы ваҡытта йәненә тейгән хәл: «Башкнигоиздат»та ун мең тираж менән сыҡҡан «Башкирская АССР — административно-территориальное деление» тигән китап. Уны төҙөүселәр Башҡорт АССР-ының милли республика булыуын бөтөнләй иҫәпкә алмаған. Яңғыҙлыҡ исем булараҡ, ер-һыу атамалары бер телдән икенсе телгә тәржемә ителмәүен әллә белмәгәндәрме? Русса яҙғанда ауыл исемдәре тупаҫ боҙолған. Миҫалға башҡортса Ерекле, татарса Зирекле тип аталған ауыл исемдәренә иғтибар итте ғалим. Был ауылдарҙың яҙылышы бер ниндәй орфография ҡағиҙәләренә һыйырлыҡ түгел. Бер ерҙә Зирекла, икенсеһендә Зириклы, өсөнсө районда Зирекля, дүртенсеһендә Зирикли тип яҙыла. Был китаптың етешһеҙлектәрен тикшереп, ғалим үҙенең тәҡдим һәм фекерҙәрен ошолай тип яҙҙы: «Республикалағы башҡорт ауылдарының исемдәре рус телендә лә рәсмиләштерелгән. Шуға күрә уларҙың рус телендә дөрөҫ яҙылышы мәсьәләһе килеп тыуа. Ер-һыу исемдәренең яңғырауы нигеҙҙә рус телендә лә һаҡланырға тейеш, уларҙың русса дөрөҫ яҙылышы буйынса ғалимдарҙың, тел белгестәренең шөғөлләнеүе талап ителә». Был мәсьәләне көн тәртибенә ҡуйырға һәм күмәкләп хәл итергә кәрәк. Ғөмүмән, Башҡортостан топонимикаһы башланмаған, ғалимдар ҡулы теймәгән өр-яңы тема. Топонимика, ниндәйҙер кимәлдә милләт тарихын сағылдырыусы фән булараҡ, үҙенә айырым иғтибар талап итә.

Ҡөньяҡ Урал топонимикаһы үҙе бер тарих. Яйыҡ йылғаһының теле булһа, оҙон ғүмерендә ниҙәр күреп, ниҙәр белеүен һөйләп бирә алһа, барыһы хайран ҡалыр ине. Ун һигеҙенсе быуаттың етмешенсе йылдарында Яйыҡ йылғаһы Урал тигән яңы исем ала. Халыҡ быға риза булмай, Жәлил ағa былар тураһында архив материалдарын өйрәнеп, айырым мәҡәлә әҙерләне. Уға ер-һыу исемдәре менән әле бик күп эшләргә лә эшләргә тура киләсәк.

Йәлил Ғиниәт улы йәнә сәғәтенә күҙ һалды: туғыҙ тулып килә. Өйгә ҡайтыуын да онотҡан даһа. Ул тунын, бүркен кейеп, ғәҙәтенсә, ҡултыҡ аҫтына ҙур һоро күн сумкаһын ҡыҫтырҙы ла, университет швейцары менән хушлашып, тышҡа сыҡты. Ҡыштың саф һауаһы тын алыуҙы еңеләйтеп ебәрҙе. Күптән ҡараңғы төшкән, баҫҡан һайын аяҡ аҫтында ҡар шығырҙай. Яңы йыл да яҡынлаша. Ғәҙәтенсә, юлда барғанда күңеленә шиғыр килде:

Донъяға өр-яңы йыл тыуа,
Һыҙғырып ҡарҙарҙы ел ҡыуа,
Ҡыш бабай эшенә сығырға
Һыҙғанып, тун кейеп, бил быуа.
Ҡыш бабай ҡулында таяғы,
Нығытып уралған аяғы.
Ул тора күктәргә олғашып,
Әйтерһең, караптар маяғы.

* * *

Ҡайтып инеп өҫ-башын һалыуы булды, ҡаршыһына өс йәшлек кинйә улы Морат йүгереп килеп етте:

— Атай, беҙ һине көттөк. Әсәйем бәлеш бешерҙе. — Йәлил ағай кинйә улын күтәреп алды ла күкрәгенә ҡыҫты:

— Ә мин асыҡтым.

Ул арала аш-һыу бүлмәһенән борсолған ҡиәфәт менән Нәфисәһе килеп сыҡты.

— Һине көтә-көтә көтөк булдыҡ. Аптырағас, балаларҙы ашаттым. Үҙем сәй ҙә эсмәй һине көтәм. Ниңә ул тиклем оҙаҡланың?

— Минең тауыҡ сүпләһә лә бөтмәҫ эште беләһең бит. Тағы топонимика менән булаштым. Барлыҡ ер-һыу исемдәренең яҙылышын башҡортса ла, русса ла бер төрлө системаға килтерергә тырышам. Был мөһим эште мин башҡармаһам, башҡа берәү ҙә тиҙ арала эшләп осона сыға алмаҫ, ҡәҙерлем.

Искәндәр менән Ильясы ҡайҙалыр киткән, төпкө бүлмәлә дәрес әҙерләп ултырған Зөһрә ҡыҙы, атаһының тауышын ишетеп, залға килеп сыҡты:

— Шул топонимика тураһында яҙғандарыңды алып ҡайт әле, атай, мин дә уҡып сығайым. Беҙгә башҡорт теленән тыуған яғыбыҙҙың тау, йылға, күл исемдәрен яҙып килергә ҡуштылар. Мин Ҡаранйылға ауылындағы атамаларҙы яҙып алып барырға булдым. Олатайым һөйләгәндәр иҫтә. Ҡыҙыҡ бит беҙҙең яҡта исемдәр, ә?

— Етер, тәтелдәк, атайың асыҡҡан, арыған, башын ҡатырмай тор әле. — Нәфисә ирен аш-һыу бүлмәһенә саҡырҙы. — Әйҙә, ултыр, аш һыуый.

Көнө буйы юҡһынып, атаһын һағынырға өлгөргән кескәй Морат уға һағыҙ һымаҡ йәбешеп, муйынынан ҡосаҡлап алды ла, эргәһенән китмәне. Табынға ултырғас, тағы алдына килеп ҡунаҡланы. Йәлилгә сикһеҙ рәхәт ине ғаиләһе солғанышында. «Әлдә ғаиләм, балаларым бар», — тип уйланы ул эстән. Табын артында улдары тураһында һорашты.

— Искәндәр менән Ильяс, теге дуҫы Мансур — өсәүләп катокка киттеләр. — Нәфисә улдары өсөн тыныс. Аралары өс йәш кенә булғас, тиң үҫтеләр. Күңелдәре лә мәрхәмәтле булмаҡсы. Бынау Мансур тигән етем малайҙы ла ҡалдырмай гел эргәләрендә бергә алып йөрөтәләр.

— Атаһы ла, әсәһе лә үлгән, өләсәһе менән генә тора, беҙ класташыбыҙға ярҙам итергә тейеш, — ти Ильяс улы. — Әсәй, Мансурҙың тамағын туйҙырып сығарайыҡ.

Ике улының да холоҡтары арыу, бала саҡтарынан тиҫтәштәре араһында янъял ҡуптарып, һыйыша алмай йөрөмәнеләр. Жәлил эстән генә ҡатынына рәхмәт әйтте. Барлыҡ күңел йылыһын ҡәҙерлеһе балаларға арнай. Үҙенә лә хәстәрлекле ҡатын була белә. Әлдә яҙмышы осратты уларҙы. Тик үҙенең генә фәнгә фанатиктарса бирелеп, ғаиләһенә иғтибары аҙ ҡала. Бына тағы Мәскәүгә саҡырғандар.

Берәй яуаплы сараға, йәки оҙон юлға сығыр алдынан Жәлил ауылына ҡайтып, атаһынан фатиха, Ҡаранйылға һыуында йыуынып-сайынып, бала сағында Сабир хәҙрәт һөйләгән Кәзә ташына ерләнгән изгеләр рухынан көс-көҙрәт алып китергә ғәҙәтләнгән. Был юлы ла ул Мәскәүҙә үткәрелгән йыйылышҡа барыр алдынан бер-нисә көнгә Ҡаранйылғаға ҡайтып килергә булды. Өфө — Күмертау поезына ултырып, төнгө сәғәт дүрттә Аҡкүл станцияһында төшөп ҡалды ла артабан Ҡаранйылғаға ҡайтыу өсөн Усолкаға бара торған автобусты көтә башланы. Ул иртәнсәк Табын аша үтәсәк. Аръяғына тағы ҡырҡ саҡырымлап ҡала. Төпкөлдәге Ҡаранйылға ауылына бер транспорт та юҡ, автобус та йөрөмәй. Тағы ла ярҙамсыл яҡташы Урманшин Рәшит Хәмиҙулла улына барырға тура килер инде.

— Ағый, һеҙ бит беҙҙең берҙән-бер профессорыбыҙ, һеҙҙең һымаҡ абруйлы кешене йәйәүләп йөрөтөп тормабыҙ инде, тура үҙемә кил, һеҙҙең өсөн бер яйы табылыр, — тип һәр ваҡыт Ҡаранйылғаның үҙенә тиклем барып етергә машина бирер ине.

Жәлил ағай килеп ингәндә Рәшит ҡатыны Мәрүә менән иртәнге сәй эсеп ултыралар ине. Мәшһүр яҡташын улар хөрмәтләп ҡаршы алды, бит-ҡулын сайҙырып, әйҙүкләп табынға саҡырып ултыртты. Был үтә лә мөләйем, сикһеҙ баҫалҡы, туған халҡы өсөн ҙур эштәр башҡарып йөрөүсе яҡташына улар ҡәҙер-хөрмәт күрһәтергә тырыша. Итәғәтле, яғымлы ҡунаҡҡа күңелендә тәрән ихтирам һаҡлаған Мәрүә ханым өҫтәлгә ни ултыртып, ни ҡуйырға белмәне, йүгереп йөрөп табынын рәтләне:

— Рәхим итеп ашағыҙ, кистән үк әҙерләп ҡуйғайным. Бына ҡоймаҡлап ашау өсөн ерләк вареньеһы! Иртәнсәк кенә айыртылған ҡаймаҡ! Һыйланығыҙ, ҡала кешеһенә былар бит танһыҡ!

— Эй, киленебеҙҙең уңғанлығы! Был тиклем дә оҫта бешеренергә ҡайҙан өйрәндең, Мәрүә ҡарындаш?

Жәлил ағаның үҙенә ихтирамлы мөнәсәбәтенә күңеле булған хужабикә мут йылмайҙы:

— Ирем консерва заводы директоры булғас, өйрәнергә тура килә, ағый. Берәй яңы аҙыҡты консервалау ысулын раҫлау өсөн иң беренсе минән бешертеп ҡарай, шунан заводына технологик инструкция бирә. Өйрәнмәҫ ереңдән өйрәнерһең беҙҙең Рәшит менән. — Йәш ҡатын ире яғына ҡарап яғымлы йылмайҙы. Күренеп тора: тормоштарынан икеһе лә ҡәнәғәттәр.

Юлдан асығып, һыуһап килгән Жәлил аға табынға ҡуйылған ризыҡтарҙы маҡтап-маҡтап ашаны ла иғтибарын йорт хужаһына йүнәлтте:

— Йә, Рәшит мырҙам, эштәр барамы? Консерва заводы эшләйме? Тағы ниндәй яңы төр консервалар уйлап сығарҙығыҙ?

Завод директоры көлөп ебәрҙе:

— Ҡайҙан белдегеҙ беҙҙең яңы ассортиментты?

— Холҡондо беләм, мырҙам, холҡондо. Һин бит берәй яңы нәмә уйлап сығармайынса тора алмайһың.

Улар тағы көлөшөп алды.

— Нәҡ өҫтөнә баҫтың, Жәлил ағай. Бына кисә генә роза сәскәләренең таж япрағынан яңы төр варенье яһап ҡараныҡ. Мәрүә, табынға ултырт әле кисәге теге вареньены.

— Роза сәскәләрен ҡайҙан алдығыҙ?

— Беҙ уларҙы Ҡавказ яғынан махсус рәүештә алдырабыҙ. Бында эшкәртәбеҙ. Шулай уҡ абрикос, кизил, айваларҙан да варенье яһап ҡарарға уйлап торабыҙ.

Жәлил аға матур сынаяҡҡа яһап бирелгән тәмле сәйҙе роза сәскәһе вареньеһы менән тәмләп эсеп ебәрҙе:

— Уәт, әй, бындай татлы ризыҡты ашаған юҡ ине әле, һай, шәплеһең дә һуң үҙең, Рәшит мырҙам. Берәй яңылыҡ уйлап сығарырға тиһәң, һине ҡуш. Шуға ла һинең заводыңды республикала ғына түгел, бөтә союзда беләләр. Район хужаларының таянысы һин инде. Мин Ҡаранйылғанан ҡайтҡас, Мәскәүгә барырға йыйынам. Бындай нәғез тәғәмде башҡала профессорҙарына ла алып барып ауыҙ иттерәйем әле.

— Ярай, ҡайтышлай инерһегеҙ, әҙерләп ҡуйырбыҙ.

— Табын ауылында башҡортса ла һөйләшә башлағандар икән, юлда килгәндә бер-нисә йәш ҡатындың һөйләшеүен ишетеп ҡалдым.

— Бына ҡаршыла ғына дөйөм ятаҡ төҙөнөк, ауылдарҙан килгән башҡорт йәштәрен эшкә алабыҙ. Мәскәү, Өфө, Краснодар ҡалаларындағы аҙыҡ сәнәғәте институттарына, техникумдарға уҡырға ебәрәбеҙ. Бер нисәүһе уҡып та ҡайтты инде, мастер булып эшләп йөрөйҙәр.

— Маладис, мырҙам, халҡыбыҙға ярҙам итеп, шәп эштәр башҡарып ятаһың.

Халыҡ араһында йыш булырға тура килгән, республика тормошо менән янып йәшәгән ғалим: «Бына ошо Табын консерва заводы директоры Урманшин Рәшит Хәмиҙулла улы һымаҡ халҡыбыҙ тураһында хәстәрлек күреүсе кешеләр күберәк булһын ине», — тип уйланы, яҡташына ихтирамы артты.

— Жәлил ағый, һеҙҙең менән мин дә шул яҡҡа барам, юлда һөйләшеп тә алырбыҙ. Сәйетбаба яғында йомоштар бар.

Юлда Жәлил аға утты, һыуҙы кискән, донъя күргән был тәжрибәле етәксе хаҡында уйланып барҙы. Йәшләй генә Бөйөк Ватан һуғышында ҡатнашып, контузия алып, тыуған яғына ҡайтып, төрлө яуаплы эштәрҙә эшләп йөрөй. Тарихты яҡшы белә, сәйәсәт менән ҡыҙыҡһына, заманса фекер йөрөтә алған киң эрудициялы кеше. Бар бит беҙҙә лә шәп егеттәр! Уларҙың төндәр буйы һөйләшеп ултырған саҡтары булды.

Рәшит ҡәрҙәш башҡорт телен күтәргән хеҙмәттәре өсөн Жәлил ағаны бөйөк шәхес тип һанай, уның эшмәкәрлеген бик юғары баһалай. Ҡайҙа йөрөһә лә:

— Профессор Жәлил Кейекбаев халҡыбыҙҙың ғорурлығы! — ти. Шуға уға ихтирамы сикһеҙ.

Мәрүә Нәфисә апай өсөн шатлана:

— Бигерәк бәхетле ҡатын! Аллаһы Тәғәлә бәхетенә күрә фәрештәләй изге кеше менән юлдаш иткән, — ти.

Ҡырҡ саҡырым машина өсөн күп арамы ни? Елдереп Ҡаранйылғаға килеп тә еттеләр. Ныҡ ҡына ҡартайған атаһын тиҙерәк ҡайтып күрергә ашыҡҡан Жәлил үҙен шишмә буйында ҡалдырыуҙы һораны.

Бына уның ожмахтай ғәзиз төйәге Ҡаранйылға ауылы! Ул өс яҡтан ҡамалып, тауҙар менән уратып алынған. Ауылдың көнбайыш яғынан ҡалын ҡара урман менән ҡапланған яҫы Ҡарауыл тауы, уны ҡурсылап ҡосағына алырға теләгән әсәләй, уратып Мәндем йылғаһы аға. Саҡ ҡына барғас, тәпәшәгерәк тауҙар теҙмәһе китә: Нурыш тауы, унан ары ҡалҡып торған бер ҡаяны Уртый текәһе тиҙәр, арыраҡ көнсығышта Кәзәташ тауы, унан Олотау, төньяҡта Йәнекәй тауы китә. Тик көнбайыш яҡ ҡына, ауылдың Сәйетбабаға бара торған яғы, бер аҙ тигеҙлек. Был асыҡлыҡ ялан яҡка барып тоташа. Аллаһы Тәғәләнең үҙе яратҡан ожмахы ғына шулай матур була торғандыр! Ауыл халҡының һыулаған һыуы Ҡаранйылға тип атала. Ул Кәзәташ тигән бейек булмаған тауҙан баш ала. Ап-аҡ таштар араһынан өс-дүрт урындан мул ғына булып урғылып сыға ла, шунда уҡ сығанаҡтар бергә ҡушыла. Тирә-яҡҡа сафлыҡ бөркөп, саф һыулы юлаҡ эреле-ваҡлы таштар араһынан аҫҡа, кешеләр йәшәгән ауыл яғына табан ашыға. Ҡышын да туңмай был шишмә! Ҡаранйылғаның башынан алып, Мәндемгә ҡушылған еренә еткәнсе шишмәнең ике яҡ яры ла буйҙан-буйға йомро таштар менән түшәлгән. Шишмәнең төбөндә лә ялтырап шундай уҡ ап-аҡ таштар ята. Әйтерһең, ожмахтағы кәүсәр шишмәһе. Үҙ ғүмерендә ҡайҙа ғына булманы, ниндәй генә ер-һыуҙы күрмәне, әммә бындай тиңһеҙ гүзәллекте башҡа ерҙә осратҡаны булманы Жәлил ағаның. Атаһы Ғиниәт мулла йәй һайын Кәзәташ тауына барып, шишмә баш алған ерҙе ҡарап, таштарындағы мүкте һепереп йыуып, тәрбиәләп, ҡөрьән сығып, өшкөрөп ҡайта торғайны.

— Һай, сибәр шул үҙебеҙҙең Ҡаранйылға! — ти ул әҫәрләнеп. — Һыуының тәмлелеге ни тора! Бындай хозурлыҡҡа һоҡ тейеүе ихтимал. Ҡаты күҙле кешенән күҙегеп, һыуы ҡороп ҡуймаһын, тим. Шуға ла уны өшкөрөп, тәрбиәләп торам, — ти Ғиниәтулла. Шишмә башын Әүлиәләр урыны тигәндәр. Һыуы шифалы тип, барлыҡ тирә-яҡ халҡы Ҡаранйылғанан һыу алып ҡайта торған булған. Йәйен, ҡышын ап-аҡ таштар араһынан урғылған шишмәнең һыуы көмөштәй ялтырап ятһын өсөн, борон замандарҙан ҡалған ғәҙәт буйынса, йылдың-йылы ауыл халҡы күмәкләп сығып, таштарҙың сайын, ләмен селек һепертке менән һепереп, йыуып, таҙартып торған. Бала-саға көтөүе менән йөрөгән сыбар сабағын һөҙгән. Эш бөткәс тә кешеләр таралырға ашыҡмай, яр буйында шишмә һыуынан самауыр ҡайнатып, табын ҡороп, баллап, ҡоротлап, тары күмәсе менән сәй эскәндәр. Шунан таҡмаҡ әйтеп бейешеүҙәр, түңәрәк әйләнәһе яһап уйнауҙар киткән. Йәш-елкенсәктең уйы мөхәббәттә: егеттәре ҡыҙҙар күҙләй, ҡыҙҙары уңған егет һайлай:

Аҡҡош ҡайҙарҙа була,
Мороно ҡомда була.
Йәш ваҡытта кемде һөйһәң,
Күңелең шунда була.
Ҡаранйылға шишмәһенән
Таштар алдым беләүгә.
Күҙем төшһә, күңелем төшмәй
Һинән башҡа берәүгә.

Ҡәйнәләр үҙҙәренә буласаҡ уңған килен һайлай. Бәғзеләре үткән ғүмерҙәрен уйлап яманһыулай:

Шәмдәлдәрҙә уттар яна,
Һүнер тимәгән инем.

Йәш ғүмерем зәңгәр сәсәк,
Үтер тимәгән инем.

Һәр кемдең үҙ ҡоро, үҙ йыры. Ҡаранйылға шишмәһен таҙартыу, шулай итеп, оло бер байрамға әйләнгән. Сәйетбабала уҡытҡан сағында Жәлил үҙе лә бесәнгә төшкәнсе уҡыусы балаларҙы алып сығып, Ҡаранйылға шишмәһен ҡый-сайҙан таҙарттыра торғайны.

Жәлил ауылына ҡайтҡан һайын башта ошо яратҡан шишмәһе янына туҡтаны. Атаһының һөйөп баплаған шишмәһендә ҡулын-битен сайҙы, услап-услап уның тәмле һыуын һемерҙе, шунан хәтфә келәм булып түшәлгән, күпереп үҫкән күгүлән буйлап, тыуған ерен маҡтаған бер йырҙы мөңрәй-мөңрәй, үҙҙәренең өйө яғына атланы. Ҡыҙыҡ был донъя: атаһы Ҡаранйылға шишмәһен ҡәҙерләп тәрбиәләй, уны ҡороуҙан һаҡлай, ә тел шишмәһенең һағында унын улы тора. Төптән уйлаһаң, улар икеһе лә мәңгелек өсөн хеҙмәт итә түгелдәрме? Күңеленә килгән был тойғонан Жәлил дәртләнде, ул атаһын күрергә ашығып, аҙымдарын ҡыҙыулатты.

Өфө ҡунағы ҡайтып ингәндә атаһы, битлек кеймәй генә, төтәткесен тотоп, умарталарын ҡарап йөрөй ине. Ҡәүҙәгә олпатланып киткән улын ҡосаҡлап алды ла, берсә шатлыҡлы, берсә шелтәле тауыш менән, ғәҙәтенсә, ярып, уйлағанын күҙгә ҡарап, туп-тура әйтте:

— Радионы асып ебәрһәк, минең Ғәбделжәлил һөйләп тора, гәзитте ҡараһаҡ, минең малайҙың һүрәте, телевизорҙа — минең малай. Был минең малаймы, тим? Саманы белмәй фәстереп ебәрмәйһеңме, улым?

Атаһының талапсан, ҡырҡыу булыуына бала сағынан күнегеп бөткән Жәлил уның ҡырыҫлығына үпкәләмәне. Туҡһан йәшен ваҡлаған ҡарттың әле бирешмәүен, тик ултырмай, һаман үҙенә эш табып, ҡыптырлап йөрөп ятыуын күреүҙән күңеле булып, йомшаҡ ҡына өндәште:

— Хәлдәрең арыумы, атый? Умарталар һәйбәт ҡыш сыҡтымы? Быйыл бал бармы?

Ул атаһына, атаһы менән бергә-бергә ҡартайып килгән уның икенсе ҡатынына, апаһына, алып ҡайтҡан бүләк, күстәнәстәрен тапшырҙы.

— Аллаһы Тәғәләмә шөкөр ҡылам, әлхәмдүлиллә. Быйыл йүкә һап-һары булып суғылйымланып сәскә атты. Ҡәзәташ яғындағы йүкәлектә бал ҡорттары зыулап тора. — Үҙенең яратҡан шөғөлө тураһында һүҙ сыҡҡас, ҡарттың күҙҙәре йәш сағындағы кеүек тоҡанып китеүен күреп, Жәлил: «Ғүмере буйы умарта тотоп, бал ҡорттарын үрсетеп йәшәне. Йылдың-йылы умартаһы ҡырҡилле баштан кәм булманы. Бал ҡорттары тураһында белеме диссертация яҙырлыҡ инде атайымдың», тип уйланы. Их, Ҡаранйылға балы! Ҡайҙа барһа ла, күстәнәскә ул ярты литрлыҡ һауыт менән бал һалып ала. Ҡаранйылға балының татлылығына, хуш еҫенә хайран ҡалмаған кеше юҡтыр.

Ғиниәтулла мулла сәй табынына яңы айыртылған, хуш еҫле сәскә балы килтереп ултыртты. Улының яратыуын иҫләп, табынға һап-һары кәрәҙле балын да килтереп ҡуйҙы.

— Һыйланығыҙ, Аллаһ биргән ниғмәт!

Ғиниәтулла мулла улының илһамлы йөҙөнә, аҡыллы уйсан күҙҙәренә яратып төбәлеп ҡарап ултырҙы ла тағы төртмә һорау бирҙе:

— Ҙур залдарҙың түрендә, йомшаҡ ултырғыстарҙа ултырғанда Усолкаға уҡырға йөрөгәнеңде хәтерләйһеңме? Иҫеңдәме, урыҫса уҡымайым, тип, ҡасып ҡайтып йөрөгәйнең?

— Булғандыр, һағыныуға түҙмәй ҡайтҡанмындыр инде, бала саҡта тыуған яҡ зәрә һағындыра бит ул. Саҡ ҡына оҙаҡлаһам, әле лә ерһәп, ҡайтып етәм бит.

— Иҙел аша нисек сыҡтың? Паром йөрөймө?

— Теге беҙҙең таныш бакенщик Әхмәҙей улы кәмә менән сығарып ҡуйҙы. Хикмәтле егет күренә. Минең профессор икәнде белеп ҡалғас, ағый, бер төш күрҙем, шуны юра әле, ти. Мырҙам, төш юраусы түгелмен бит әле, тим.

— Мәрхүм Әхмәҙейҙе, ни, белә торғайным. Тәки колхозға инмәй, бакенщик булып эшләп йөрөнө. Йә, шунан, һөйләнеме төшөн?

— Эйе. Телеграмм бағаналары араһынан китеп барам, арҡама артмаҡлап тоҡ аҫып алғанмын, имеш, ти. Ҡараһам, тоҡ эсендә алтын йондоҙ ялтырап ята, ти.

Ғиниәтулла мулла бер аҙ уйланып ултырҙы ла:

— Изге төш күргән улан, — тине.— Минең юрау юш килә торған, һынарһың әле. Моғайын, ул бала хеҙмәте менән ҙур дәрәжәгә өлгәшер. Эше телеграм бағаналары менән бәйле булыр. Тоғо эсендә ятҡан алтын йондоҙҙо түшенә тағырҙар. Амин, шулай була күрһен!

Аталы-уллы гәпләшеп, улар тирләп-бешеп, яйлап сәй эсте.

Сәйҙән һуң Жәлил ихатаны, ҡура тирәһен ҡарап инергә тип тышҡа сыҡты. «Ҡоро ғалим тигән даным ғына инде. Атайымды ла, емерелә башлаған донъяһын да рәтләп ҡарап булмай. Ҡитап яҙам, китап сығарам, фән тип мөкиббән китеп, бар донъямды оноттом», — тип борсолоп уйланды ҡартайған атаһын йәлләп. Өфөгә алып килер ине, фатиры үҙҙәренә лә тар. Дүрт бала, өй эсе баҙар кеүек. Балалары эргәһенә дуҫ-иштәре лә килһә, үҙе өйҙән ҡасып сығып китерҙәй була. Төрлө йомош-юл менән Өфөгә килеүсе туғандары, ауылдаштары ла бигерәк йыш туҡтай. Хатта ҡай саҡ ятырға иҙәндә урын булмай. Мәскәүҙә аспирантурала уҡып йөрөгән сағында нужа ҡаласын күп ашаған Жәлил үҙҙәренә күҙ терәп килгән яҡташтарынан һис бер тарһынмай. Уларға ҡәҙер-хөрмәт күрһәтеп, тейешенсә ярҙам итеп, йомошон йомошлашып оҙатып ебәрә.

Яҙыу-һыҙыу эштәрен ғалим күбеһенсә университет китапханаһында, йәки, эштән һуң ҡалып, кабинетында башҡара. Ә тыныслыҡҡа өйрәнгән атаһы ҡунаҡҡа килгән арала ла ҡаланан биҙрәй. Хәс тә Сәғит Ағиштың «Эш самауырҙа түгел» хикәйәһендәге теге Хөршиҙә әбей инде:

— Ҡайтам, Ҡаранйылғамды һағындым. Әбей Ҡашҡарҙы әллә ашатты, әллә юҡ. Һарыҡтарҙың бәрәсләргә ваҡыты еткән, йә бәрәсе туңып ҡуйыр...

Тынғыһыҙ ҡарт сыҙамай, ҡайтып та китә:

— Үҙегеҙ иҫән-имен йәшәгеҙ. Илдә сәпсек үлмәй. Ил бөтмәһә, изгелек итеүсе бөтмәҫ. Күрше-күләнем имен булһын, — ти ул.

Әле шуларҙы иҫләп, атаһына иғтибар етмәүгә уңайһыҙланып ҡуйҙы Жәлил. Ҡасандыр мөһабәт кәүҙәле атаһының әле кесерәйеп ҡалған буй-һынына йәлләп ҡараны:

— Атый, башҡорт телен күтәрәм тип алһыҙ-ялһыҙ йөрөп, һеҙгә ярҙам итеп тә булмай, ғәфү ит мине, — тине, уның атаһына ҡарап күңеле нескәрҙе. — Империалистик һуғыштан алып ҡайтҡан яраларың да һыҙлайҙыр инде?

Ғиниәтулла мулланың йыйырсыҡтар араһынан йылтыраған зәңгәр күҙҙәрендә шуҡ йылмайыу барлыҡҡа килде. Салланған ялбыр ҡаштарын һикертә биреп, улына төбәлде:

— Һы, әйттең һүҙ, Николай батша ҡулынан «Отличный бомбардир-артиллерист» аттестаты алып ҡайтҡан башым менән зарланып ултырмам инде.

Хужа стенала илле йыллап эленеп торған рам эсендәге, алтын хәрефтәр менән матур итеп яҙылған документҡа ғорур ҡараш ташлап алды.

— Бар ине көслө саҡтар, кеҫә тулы борсаҡтар! Ғүмер тигәнең бер ишектән инеп, икенсеһенән сығыу һымағыраҡ ҡына икән. Инде туҡһанды ҡыуам бит инде, улым. Ауылымдың тәбиғәте миңә йәшәргә көс бирә. Күрмәйһеңме ни, тәбиғәт ниндәй беҙҙә, ожмах бит, ожмах! Зарланып йәшәмәйбеҙ, иншалла! Ҡыҙҙарым Фатима, Хәҙисә, Ғәйшәләр яңғыҙлатмай. Икмәген бешереп килтереп торалар. Хәтифә ҡарындашың да ҡайтҡылап тора. Борсолма минең өсөн, илдә сәпсек үлмәй ул. — Уның күҙ ҡарашы етдиләнде: — Үҙең ни хәлдә? Нәфисә киленем, ейәндәрем нисек?

— Арыуҙар, сәләм әйтеп ҡалдылар.

— Улым, тыңлаһаң, һиңә әйтер һүҙем бар: ғүмерем буйы умарта тирәһендә йөрөгәс, мин кешеләр тормошон ҡорттарҙыҡы менән сағыштырырға яратам. Бал артынан ҡырға күберәк осҡан ҡорттоң ғүмере ҡыҫҡараҡ була. Ни өсөн тигәндә, уларҙың ҡанаттары тиҙерәк туҙа. Шуның кеүек, артыҡ күп эшләгән, күпте кисергән кешенең йөрәге лә иртә туҙа. Оҙаҡ йәшәргә теләһәң, йөктө самалап күтәр. Ҡара уны, улым, салт атҡа йөктө күп тейәй торғандар, йөгөндө самалабыраҡ тейәт.

— Һуңғы ваҡытта йөгөм ауырайҙы шул, атый.

— Һиҙеп торам, улым.

Шулай хәл-әхүәл һорашып, тамаҡ ялғап алғас, кискеһен Жәлил атаһынан Аласабыр ат тураһындағы легенданы һөйләүен үтенде.

— Малай саҡта уны Ғәтиә инәйҙән дә ишеткәйнем, был риүәйәтте һинең үҙеңдән яҙып алғым килә, атый.

Улынын ғилемле, кеше араһында абруйлы булыуы менән ғорурланған Ғиниәт мулла башта кеткелдәп көлөп алды:

— Профессор башың менән бер ауыл ҡартынан һорашып ултыраңмы? — Бер аҙҙан үҙе үк уны маҡтаны. — Ана шулай, халыҡтан һис ҡасан айырылма, улым. Аҙашһаң да илең менән аҙаш, тигәндәр. Аласабырҙы мин һөйләрмен, тик йырсы Шәрифулланы ла саҡырып килтерергә кәрәк булыр. Ул тарихты миңә ҡарағанда шәберәк белә.

Шәрифулла ялындырманы. Профессор менән табындаш булыу ябай ауыл кешеһенә үҙе бер ғүмер ҙәһә. Өҫ-башын ҡараштырып, ҡырынып, йыуынды ла кискә табан саҡырылған ергә ыҡланы.

Берәр кәсә бал һемереп алғас, сәсән телле Шәрифулланың күңеле күтәрелеп китте. Өфө ҡунағының эсер-эсмәҫ ултырыуын күреп:

— Эй, мырҙам, һин бит Ҡаранйылға һыуын эсеп үҫкәнһең, шифалы бал балын бер кәсә күтәреп ебәреүҙән зыян булмаҫ, тәнеңә сихәте таралыр, — тип Жәлилде лә өгөтләп, бер сынаяҡ бал эсергә күндерҙе.

Йырҙарҙың тарихын яҡшы белә ине Шәрифулла.

— «Һанаҡа» йырын беләһеңме, мырҙам? — тине лә, Жәлилдең яуабын көтөп тә тормай оҙон көйҙө һуҙып та ебәрҙе:

Ҡара ғына юрға атҡайымды
Өпсөндәре юҡ тип һатмағыҙ.
Минән генә ҡалған Зөлкәрнәйҙе
Аталары юҡ тип ҡаҡмағыҙ.

— Стражниктар Ғәбделхалиҡты ҡулға алып, өйөнән сығарып барғанда ул ошо йырҙы йырлаған.

— Ә ниңә йыр «Һанаҡа» тип аталған?

— Беҙҙең Ҡаранйылға ауылында Ғәбделхалиҡ исемле кешене шаяртып, Һанаҡа тип йөрөткәндәр. Нахаҡ бәлә яғып, уны Белорет төрмәһенә алып китәләр. Һанаҡа баяғы йырҙы йырлағас, бөтә халыҡ уны илап оҙатып ҡалған, ти. Аҙаҡ үҙҙәре лә ошо йырҙы сығарған:

Мәндем генә һыуын үрләй икән,
Ҡыҙылғанат менән күк бәрҙе.
Был донъяҡайҙарға ышанмағыҙ,
Һемәйтеп тә ҡуя күптәрҙе.

— Аҙаҡ был йырҙы «Мәндем буйы» тип йөрөтәләр. — Шәрифулла тағы бер сынаяҡ бал эсеп, тамағын сылатып ҡуйҙы.

Йырҙың моңо менән арбалған Жәлил түҙмәне, стенала элеүле торған мандолинаһын алды ла көйҙө күтәреп ебәрҙе.

Урмандарға керһәм, һай, яңғыраҡ,
Болондарға сыҡһам шул аҫҡырғаҡ.
Тау башына менеп бер ҡараһам,
Ҡаранйылға аға шул ялтырап.

Йыр артынан йыр һуҙылды. Күрәгәләге бал да ҡәҙимге бүҫкәрҙе. Бына бер саҡ тарихҡа төшөп киттеләр.

Башта Ғиниәт мулла Алыҫ Көнсығышта әрме хеҙмәтендә Николай батшаны күреүе тураһында һөйләп алды.

— Миңә ул саҡта егерме биш йәштәр булғандыр. Батша килә тигәс, беҙ, һалдаттар, «смирно»ға баҫҡанбыҙ. Бер аҙҙан һомғол буйлы, аксельбантлы ҡупшы генералдар килеп тулды. Быларҙың ҡайһынығы батша икән, тип ҡыҙыҡһынабыҙ. Бер ыҡсым ғына кәүҙәле хәрби кеше һалдаттар менән күрешеп йөрөй:

— Бына ошо инде Николай батша, — тине эргәләге бер ғәскәри. — Батша беҙгә бик ябай, арыу кеше һымаҡ күренде. Эй, ул көслө саҡтар, кеҫә тулы борсаҡтар! Сәсәнлек тә бар ине миндә. Бәйеттәрҙе ҡоям ғына.

Ғиниәтулла ҡарт бер нисәүһен һамаҡлап та күрһәтте.

Беҙҙең урам телеграм,
Бағанаһын кем ҡуйған.
Китәһем килеп китмәйем
Тыуған илдән кем туйған.
Уфа тауҙары бик бейек,
Менә алмабыҙ инде.
Бәлки рәхәт көндәр булыр,
Күрә алмабыҙ инде.

— Яуға ингәндә гел Фатиха сүрәһен уҡып инәм. Инесемдә Сабир хажи хәҙрәт яҙып биргән өскөл бетеү. Утты-һыуҙы кистем, Алламдың биргәненә мең шөкөр. Бына әле лә остазымдың ул хазинаһын янымда ғына йөрөтәм. — Ғиниәтулла ҡарт түш кеҫәһенән алып, күн менән тышланған, өскөлләп тегелгән әйберҙе улына күрһәтте.

— Бына ул бетеү. Һай, хикмәте көслө ине Сабир хәҙрәттең. Хатта абыстайы Ғәззә ереп йөрөгәндә, ҡыш уртаһында баҙға төшөрөп, туйғансы ҡурай еләге ашатып сығара ине бит ул. Мине яратты, улым тип кенә торҙо. — Ғиниәтулла мулла улы яғына шелтәле ҡарап алды:

— Ә һин, мөртәт, яңы власҡа эйәреп, Алланы ла мулланы ла танымайһың.

— Ә бәлки таныйымдыр, атый. Сабир олатай мине алты йәштән үк үҙе Ҡөрьән уҡырға өйрәтте, сүрәләрҙе ятлатты. Тик беҙҙең заманда был турала ҡысҡырып йөрөп булмай.

— Знамы шулай. — Шәрифулла Жәлилде яҡлашты.

— Динһеҙ тип йәнем үртәлә ине. Былай булғас, күңелем тынысланды, рәхмәт, улым. Фатихамды бирәм. Быны аръяғында, күрерһең, эштәрең гел уң булыр. Фатихаһыҙ ҡол йәремәй, фатихалы ҡол арымай, ти. Беҙ барыбыҙ ҙа Аллаһы Тәғәләнең ҡолдарыбыҙ.

Улының ислам диненә ҡаршы түгел икәнен белгәс, Ғиниәтулла мулланың яурынынан тау төшкәндәй булды. Уның бермә-бер кәйефе күтәрелде.

— Былай булғас, һиңә «Аласабыр» риүәйәтен һөйләргә була. Шәрифулла туған, һин етешмәгән ерен әйтештереп ултыр.

Жәлил барлыҡ иғтибарын туплап, әллә ҡасандан бирле ишетергә теләгән халыҡ дастанын тыңларға йыйынды.

— Был риүәйәтте беҙгә мәрхүм олатайым һөйләй торғайны, — тип башланы һүҙен Ғиниәтулла мулла. — Беҙҙең яҡта Зөлҡәрнәй исемле кешенең бейәһе ҡолонлай. Ҡолондоң төҫө бик үҙенсәлекле була: һыртынан бауыр аҫтына тиклем, буй-буй булып, аҡ һәм ҡыҙыл төҫтә ала төшкән, ә һәр бер буйҙа аҡ төҫ өҫтөндә ҡыҙыл, ҡыҙыл өҫтөндә аҡ төҫлө, бармаҡ башы ҙурлығында ғына төктәр була. Төҫөнә күрә эйәһе уға Аласабыр тип исем бирә. Атты яҡшы белгән һынсыл ҡарттар:

— Был ат йүгерек булыр, — ти.

Икенселәре:

— Йылҡы ҡото булыр! — тип юрай.

Аласабыр ябаҡтан тайға әйләнгәс, атын нисек ашатырға, нисек тәрбиәләргә кәңәш бирәләр. Зөлҡәрнәй тайын ҡарттар өйрәткәнсә тәрбиәләй башлай: башта һолоно ҡаҙанда бүрттерә, шунан икмәк бешереп алған мейестә киптерә лә һуңынан ҡыҙҙырып ашата. Ошолай иткәндә һолоноң майы сыға икән, туҡлыҡлы була, шунлыҡтан аттың эсе тартыла, буйһыулана, кәүҙәгә еңел , ә көскә, ҡеүәткә кәрле була.

Тай сағынан Аласабырҙы сабыштыра башлайҙар. Тәүге сабыштарҙа ат аҙап ҡалһа ла, тора бара ул оҫтара: баштан уҡ алға ынтыла. Хужаһы һабантуйҙар алдынан атын тағы яҡшыраҡ тәрбиәләй: бүрткән, ҡыҙҙырылған һолоно киләлә төйҙөрөп, ҡабығынан таҙартып, ҡул тирмәнендә тарттырып ашата, икмәген дә ҡаптырғылай. Эсен май бөрмәһен өсөн ул атты һәр саҡ хәрәкәттә тота. Ул киң күкрәкле, нәҙек бауырлы, урта көрлөктәге, еңел кәүҙәле, күҙҙәре сос ҡараған һоҡланғыс бер атҡа әйләнә бара. Табын ырыуында уҙған бәйгеләрҙә ул бер атҡа ла ал бирмәй, гел иң алдан елеп килә башлай.

Ырымбурҙа башҡорт халыҡ йорто Ҡаруанһарайҙы асыу тантанаһы буласағы, буласағы унда төрлө бәйгеләр, ат сабышы үткәрелеүе тураһында волосҡа хәбәр килә. Сара Николай Беренсе батшаның тыуған көнөнә тура килтерелеп, 1846 йылдың 30 авгусы көнөнә тәғәйенләнә. Табындар бер аҙна тигәндә арып-талып барып етәләр ҙә яңы төҙөлгән Ҡаруанһарай ятағына килеп урынлашалар. Аттарын да үҙ янына ҡуялар. Ярыш алдынан йылҡы йәнле

Зөлҡәрнәйҙе йоҡо алманы. Ул сабышҡы атын нисек тырышып тәрбиәләүен күҙ алдынан үткәрҙе. Анһат булманы уға Аласабырҙы сабышҡы итеп әҙерләү.

Аласабыр ябаҡтан тайға әйләнгәс, Зөлҡәрнәй уны ҡарттар кәңәшенсә ашата, тәрбиәләй башлай. Атҡа һоло биреүҙең дә үҙенә күрә бер рәте бар икән дә баһа...

Тай сағында уҡ атта сос йөрөгән малайҙарҙы мендереп, Зөлҡәрнәй Мырҙаҡай ауылының осонан Әлтәшлегә тиклем Аласабырҙы сабыштыра башлай. Ат башындағы малайға күрһәтмәләр бирә: теҙелеп баҫҡан һыҙыҡтан киткәс тә атты ныҡ ҡыумаҫҡа, үҙ ыңғайына ҡуйырға; әгәр аттың барышы артһа, алда барған аттың артҡы аяғы тәңгәленән бармаҫҡа, сөнки ул ғәрсел ат етеп килгән Аласабырҙың түшенә тибеп, артабан сабышыу, уҙышыу дәртен һүндереүе бар, ә инде уҙырға кәре булғанда, юлдың йәтешлегенә ҡарап, атты һыҙырып, «әйҙә, малҡай», тип ҡеүәтләп, һул яҡтан уҙырға кәрәк икәнлеге лә әйтелә.

Мырҙаҡай ауылы осондағы йәшел тигеҙлектә аттар теҙелеп бөткәс, берәү шәп итеп һыҙғырып ебәрә. Бар аттар Әлтәшлегә табан саба. Аласабыр, бындай нәмәне тәү тапҡыр күргәнлектән, аҙап ҡала, урынында тыпырсына. Ат башындағы малай, теҙгенен тартып, сыбыҡ менән бер һелтәнгәс кенә, иң аҙаҡтан тегеләрҙе ҡыуа төшә.

Бөтәһе ун ат саба, Аласабыр барған һайын тиҙлекте арттыра барып, уларҙы уҙа бара, Әлтәшле осона тиклем бишеһен уҙа, ә мәсет тәңгәленә килеп еткәндә, алда ике ат ҡына ҡала...

Аттың тәүге сабышындағы холҡон ат башындағы малайҙан һорашҡас, Зөлҡәрнәй дәртләнеп китә: Аласабырҙы ауыр йөк менән бик үк йонсотмаҫҡа, унан яҡшы сабыш аты сығырға тейеш — ырамлы саба, сәме бар, ара ни тиклем йыраҡ булһа, шул тиклем уның тыны оҙонайа, алдағыларҙы уҙа.

Һабантуйҙар яҡынайыу менән ауылдағы йүгерек аттарҙы сабыштырып ҡарау ғәҙәти бер эшкә әйләнеп китә. Аласабыр инде тәүге сабыштағы һымаҡ аҙап ҡалмай, шунда уҡ алға ынтыла, шулай ҙа ул ике ауыл араһындағы сабышта Басарыйҙың ҡола дүнәнен уҙып китә алмай, артынан килеп етә генә яҙһа, сабышыу юлы бөтә лә ҡуя.

Бер саҡ Зөлҡәрнәйгә сәйер генә уй килә: сабышыу араһын йырағыраҡтан — Ҡарағай һыртынан алғанда нисегерәк булыр икән?

Ҡешеләр менән һөйләшеп килешкәс, малайҙарҙы сабыш аттарына мендереп, Ҡарағай һыртына ебәрәләр. Ололар ҙа ат менеп, был күренеште ҡарар өсөн алғараҡ барып тора.

Бына бер ваҡыт йыраҡтан күренеп торған һырт башынан ат тояҡтарынан ҡупҡан туҙан таҫмаһы һуҙыла. Ҡылтауҡайындан байтаҡ кире килгәнсе теге ҡола дүнән алды бирмәне, артынан Аласабыр уны ҡыҫтай ине. Мырҙаҡай ауылы осона етерҙән алдараҡ, Һыҙа буйына яҡынлағанда, теге ҡола дүнән йәйланы, ә Аласабыр тиҙлеген арттырып алға сыҡты. Уның барған һайын тыны оҙонайған, тиҙлеге кәмемәгән һымаҡ ине. Сабышыусы аттар Әлтәшлегә яҡынлағанда, Аласабыр тегеләрҙән ярты саҡырым самаһы алда ине инде.

Ошо һынауҙан һуң Зөлҡәрнәй Аласабырҙы һабантуйҙарҙа сабыштырып була икәнлегенә ышанды. Уның әйәһенә дан һәм мал килтерәсәгенә өмөтө нигеҙле ине.

Ваҡыт үтеү менән Зөлҡәрнәйҙең Аласабырға булған ышанысы тулыһынса аҡланды — ул Ҡесе һәм Ҡәлсер Табында ғына түгел, ә бөтә Табын ырыуының данын ҙурланы, һабантуйҙарында уны уҙыусы ат булманы. Зөлҡәрнәй йөклай алмай ятҡанда бына ошоларҙы хәтерләне.

...Һәм бына 1846 йылдың 30 авгусы. Улар Ырымбурҙа.

Аҙна буйына һуҙылған юл мәшәҡәтенән йонсоған кесе табындар Ҡаруанһарай ятағында рәхәтләнеп йоҡланылар, аттары ла үҙ янында. Элекке һымаҡ фатир эҙләп йөрөйһө юҡ.

— Ай-һай, Циалковский түрә башлы кеше икән, беҙҙе фатир эҙләп йонсоп йөрөмәһендәр тип, бына ниндәй ҙур, изге эш башҡарҙы бит, ә-ә-ә, — тип һуҙып ҡына һүҙ башланы берәүһе. Бөтәһе лә уянған, ятҡан ерҙән генә һөйләшәләр ине.

— Аттарыбыҙ ҙа ышаныслы ерҙә бит әле... элек, ни, атын юғалтып, йәйәүгә ҡалып та ҡайта торғайнылар бит, — тип ҡуйҙы икенсеһе. Иртәнгене ашап алғас, аттарҙы тәрбиәләнеләр. Көн болотло, һалҡынса ямғыр һибәләй ине.

— Былай булһа, һабантуйҙың йәме булмай инде, — тип ҡуйҙылар, үҙ-ара һөйләшеп.

Иртәгә һабантуй башлана тигән көн.

Зөлҡәрнәй аты менән яланға сыҡты, ат сабыштырырға килгәндәр менән бергәләп йөрөнө лә, ҡайтышлай Яйыҡҡа барып атын таҙартып, йыуып алып ҡайтты.

Был һабантуйға Хоҙай үҙе фатиха бирҙе, күрәһең, мөғжизә булды — быға тиклем көн һалҡын, болотло ине, ә 30 августа, һабантуй көнөндә, салт аяҙға әйләнде лә китте. Бар халыҡтың рухы күтәрелде, һабантуйға ағылдылар. Һәр кантондан килгән ҡунаҡтар өсөн айырым урындар билдәләнгән.

Сабыша торған аттар бер тирәлә тәртип менән йыйылған, һәр кем үҙ атына ышана, беренселекте ҡулдан ысҡындырмаҫҡа ниәтләнә. Ҡайһы ат алдан килерен төҫмөрләр өсөн, аттың айышын белгән һынсылар йөрөй. Бына ҡаҙаҡ далаларынан да ат сабыштырырға килгәндәр. Улар атты яҡшы белгән бер һынсыл әбей артынан бер тотам да ҡалмай юрғалап йөрөй. Әбей атты ҡырҙанырaҡ ҡарап тора ла, яҡын килеп, аттың башын тотоп, танау тишектәрен ҡарай ҙа, үҙ эсенән генә мөңгөрҙәп ҡуя.

Ҡаҙаҡ әбейе табындар янына килеп етеү менән, Аласабырҙың эйәһенә килде. Атты тотоп ҡарарға рөхсәт алды ла, уның тәнен ҡапшап сыҡты. Шунан Зөлҡәрнәйҙән элек ярыштарҙа ҡатнашыу-ҡатнашмауын һорап торҙо ла, шәп кенә атлап китеп барҙы. Арыраҡ киткәс, үҙе менән йөрөгәндәргә ошо аттың сабышта беренсе киләсәген, ә ҡаҙаҡтарҙың быны уҙа алырлыҡ аты юҡлығын тәүәккәллек менән әйтеп бирҙе.

Ҡаҙаҡтар Аласабырҙы сабышта ҡатнаштырмау сараһын күрә башланы, үҙҙәренсә мәкер ҡорҙо. Бер аҙҙан ҡаҙаҡтар Зөлҡәрнәй янына килделәр ҙә уға ишетерлек итеп һөйләшә башланылар:

— Бөгөн ат сабыштырыу булмай икән, шунлыҡтан хәҙер үк ҡайтып, атты эсереп-ашатып, иртәгә тиклем ял иттерергә кәрәк. Шунан аттарына менеп ҡайтып киткән булдылар, ә тороп ҡалған берәүһе Зөлҡәрнәйгә:

— Ҡешеләр ҡайтып китте, һин ниңә атыңды йонсотаһың, әйҙә, ҡайттыҡ, — тип китеп барҙы.

Зөлҡәрнәй быларҙың һөйләшеүенә ысынлап ышанды, ҡайтып Аласабырҙы эсерҙе, һоло бирҙе.

Ҡаруанһарай һабантуйын асыу тантанаһы ҡатмарлыраҡ та, оҙағыраҡ та тойолдо ҡайһы берәүҙәргә. Әммә төшкә табан был ослана башланы.

Алдан билдәләнгәнсә, башҡорт аттары тураһында ишетеп түгел, ә күп походтарҙа уларҙы үҙе күреп белгән генерал Циалковский был эш тапшырылған башҡорт чиновнигын алданыраҡ ебәреп, әҙерлекте тикшерергә ҡушты.

Ат сабышында 200 ат ҡатнашырға тейешлеген күптәр белһәләр ҙә, һәр кем үҙ атының, үҙ ырыуының даны өҫкә сығыуын теләне. Ә бүләктәрҙең нин-

дәйе генә юҡ... Бындай ҙур бүләктәрҙе башҡа һабантуйҙарҙа ишеткәндәре лә, күргәндәре юҡ бит: төрлө төҫтәге буҫтауҙан тегелгән өс башҡорт сәкмәне, икеһе алтынланған, береһе көмөшләнгән, Бохара еләне, сик буйы комиссияһы рәйесе генерал-майор Ладыжинскийҙың көмөш кубогы, эмаль ҡашлы алтын йөҙөк, көмөштән ҡойолған ғәскәри борғо, көмөш йүгертеп биҙәлгән теүәтәй, сауҙагәр Деев вәғәҙә иткән дөйә...

Ат сабышын түҙемһеҙлек менән көткәндәр араһында иң тынғыһыҙҙары 1812—1814 йылдарҙа француз яуынан еңеп, миҙал алып ҡайтҡан Табын ырыуы ҡарттары булғандыр, моғайын. Ниндәй ауыр һуғыш шарттарында ла башҡорт аттары кеүек сыҙамлы, батыр аттар булманы бит. Табындарҙың бар өмөтө Аласабырҙа ине. Ҡарттар йәштәргә ҡушыу менән ҡәнәғәтләнмәне — аттар янына үҙҙәре киттеләр.

Зөлҡәрнәйҙең ҡайтып атына һоло биреүенә күп тә үтмәне, артынан бер төркөм табындар килеп етте. Улар шунда уҡ уны өтөп алдылар:

— Ниңә ҡайтып киттең? Сабышта ҡатнашмаҫҡа ни хаҡың бар?!

Һыу эсереп, һоло бирелгән аттың сабыша алмаҫын белһә лә, килгәндәрҙең ҡыҫтауына түҙә алмай, Зөлҡәрнәй атына менергә мәжбүр булды. Һабантуй майҙанына килеп етеүгә, бар сабыш аттары бер ергә тупланған ине.

Зөлҡәрнәй хәлде аңлатып, Аласабыр сабыша алмай, һәләк буласаҡ, тип әйтеп ҡараһа ла, күпте күргән яугир-аҡһаҡалдар үҙ һүҙҙәрендә ныҡ торҙо:

— Аласабырһыҙ ат сабышы булмай!!!

Ярышта ҡатнашырға тейешле барлыҡ аттар Ырымбурҙан 25 саҡырым алыҫлыҡта ятҡан Һаҡмар почта станцияһына табан юл алды. Аттарҙы ныҡ ҡыумайынса, талғын ғына юрттырып барҙылар. Зөлҡәрнәйҙең башында төрлө уйҙар ҡайнашты. «Бәлки, ҙур араға барып еткәнсе Аласабырҙың эсе бушар, ул саҡта беренселек беҙҙеке буласаҡ», — тип өмөтләнде ул.

Аттарҙы теҙеп бөткәс, бәйгенең башланыуын белгертеп, мылтыҡ аттылар. Тын ятҡан дала ҡапыл мәңгелек йоҡонан уянып киткәндәй булды. Зөлҡәрнәйҙең Аласабыры уҡ һымаҡ алға ынтылды, ҡалғандар уның артынан теҙелде.

— Эй, Хоҙайым, ҡеүәт бир минең Аласабырыма! — тип ялбарҙы ул тәңренән.

Бер саҡырым самаһы матур ғына килгән ат ҡапыл тиҙлеген юғалта башланы, арттағы аттар берәм-берәм алға уҙып китте.

— Ах! Харап ҡына була бит малҡайым! — тип көйәләнде Зөлҡәрнәй.

Бер аҙҙан Аласабыр бөтөнләй туҡтаны, үҙен уҙып киткән аттарға ҡарап, моңһоу ғына кешнәп ҡуйҙы.

Зөлҡәрнәй атынан төшөп ни эшләргә белмәй торғанда, Аласабыр ергә ятып туланы ла, һикереп тороп эсен бушатты. Бына ул, йәнләнеп китеп, бер урында тыпырсына башланы, еңел генә итеп кешнәп: «Йә, хужам, мен инде, киттек», — тигән һымаҡ булды. Зөлҡәрнәй менеүе булды — ат алға ынтылды. Аласабыр әленән-әле тиҙлекте арттыра барҙы. Бына ул аттар төркөмөн ҡыуып та етте. Зөлҡәрнәй уҙа килгән аттарҙы һанай башланы.

— Йөҙөнсө... йөҙ егерменсе... Эй, малҡайым, тырыш инде, һынатма! — тип атын бер туҡтамай ҡеүәтләп, муйынынан һөйөп барҙы.

...Был ваҡытта ат сабышы көткән һабантуй гөж килә ине. Башҡорт ғәскәрҙәре командующийы Циалковский бейек трибунанан бәйгене күҙәтә. Генерал эргәһендә генә, французларҙы еңеп, Парижда тирмә ҡороп, ҡурай уйнатып ҡайтҡан ҡарт яугирҙәр ниндәй төҫтәге ат килеүен һораштырғылап тора. Алдан туры, ҡара төҫтәгеләр килеүен ишетеп, табындар тынғыһыҙлана башланы:

— Ни булды Аласабырға?

Әбрәй батыр тегеләрҙең көйәләнеүенә тыныс ҡына:

— Аласабыр шундай ат: үлһә, сәсрәп үлер юлда, үлмәһә, беренсе килер, — тип ҡуйҙы.

— Иншалла, иҫән генә булһын инде, — тип үҙҙәрен тынысландырып ҡуйҙылар.

...Зөлҡәрнәй, һанай килеп, һанды 199-сыға еткерҙе лә:

— Эй, малҡайым, бар байлығым минең, тағы ла бер ынтыл инде — һуңғыһы бит!!! — тип атының ялын ысҡындырып, ике ҡулы менән муйынын һөйҙө, әллә шатлыҡтан, әллә шул тиклем ҙур тиҙлектәнме, тамағына төйөр ултырғандай булды, һәм бына Аласабыр, «һә» тигәнсе, үҙенән алда елгән иң һуңғы атты ла уҙып китте.

Ала аттың алға сығыуын ишеткәс, табындар шатлыҡтан Аласабырҙы ҡаршыларға йүгерҙе.

Ҡаҙаҡтар ни эшләргә белмәй сыуалыша башланы, үҙҙәренең аттарына ҡаршы барабыҙ, тигән булып, алдан килгән атҡа ҡамасаулау өсөн һыбайлы малайҙар ебәреп булаштылар. Ләкин ат сабышы өсөн яуаплы кешеләр уларҙы кире борҙо.

Аласабыр барлыҡ аттарҙы ла уҙғас, Зөлҡәрнәйҙең яурынынан ауыр йөк төшкәндәй булды, ул тәнендә ниндәйҙер рәхәтлек тойҙо. Аттарҙы күпме самаһы артта ҡалдырыуын белергә теләп, ул артына әйләнеп ҡараны. Тик башын ҡабат алға борған мәлдә атынан осоп ҡалды.

— Алға, Аласабыр, алға! — тип ҡысҡырырға ғына өлгөрҙө.

Нисек кенә үкенесле булмаһын, Зөлҡәрнәй атының тиҙерәк финиш һыҙығына барып етеүен теләне.

Ә был ваҡытта һабантуй гөж килә ине.

— Алдан килгән аттың кешеһе ҡайҙа һуң?

Сәйетбаба халҡы тиҙ генә бер нисә кешене, ат мендереп, Зөлҡәрнәйҙе эҙләтергә ебәрҙе.

Бына тиргә батҡан Аласабыр, башҡа аттарҙы саҡырым самаһы артта ҡалдырып, майҙанға килеп инде. Шунда уҡ һабантуйҙы яңғыратып кешнәп тә ебәрҙе.

Ҡарттар:

— Эйәһенә тауыш бирә, эйәһен эҙләй... — тиештеләр.

Әбрәй батыр аттың теҙгенен етәкләй һалып уны йөрөтә башланы, ә ҡарттар Аласабырға һәм уның эйәһенә тейешле бүләктәрҙе алырға китте. Табын ырыуы кешеләренең шатлығы сикһеҙ ине.

Ат сабышында отолған ҡаҙаҡтар сыр-сыу килеште.

Бына аттан йығылып ҡалған Зөлҡәрнәйҙе лә килтереп еткерҙеләр. Бәхеткә күрә, уның бер ере лә имгәнмәгәйне. Тиҙҙән ҡаҙаҡтар Зөлҡәрнәйҙең эргәһендә сыуалаша башланы. Улар нисек булһа ла Аласабырҙы ҡулға төшөрөргә хыяллана ине. Берәүҙәр алмашҡа ете йөҙ баштан торған бер көтөү ҡуй, икенселәре бер өйөр йылҡы тәҡдим итеп булашты.

Халыҡ араһында йөрөгән легендаға ҡарағанда, Зөлҡәрнәй Аласабырҙы бер өйөр атҡа алмашҡан тип тә һөйләйҙәр. Ләкин ул, Аласабырҙы алмашып, уңа алмаған — барлыҡ малы ҡырылып бөткән, тиҙәр. Ил ҡарттары Зөлҡәрнәйҙең был эшенә риза булмайынса: «Аласабыр аттың ҡото ине, ул башҡорт еренән киткәс, аттың ҡото китте», — тип һыҙланыу менән иҫкә алыр булғандар...

Ғиниәтулла мулла фәһемле хикәйәтте һөйләп бөтөүгә Ҡарауыл тауы яғынан офоҡ һарғая башлағайны. Шәрифулла күптән әүен баҙарына киткән. Жәлил

тыуған яғының ҡомартҡыһы булған хикәйәттең бер һүҙен төшөрөп ҡалдырмайынса, атаһының ауыҙынан сыҡҡан бер һүҙҙе береһен ултырҙы. Оҙаҡ һөйләүҙән талсыҡҡан атаһы, хикәйәтен тамамлап, кейеҙ түшәлгән урындыҡҡа ҡолаҡ мендәрен ырғытты ла, серемгә талды. Тик Жәлилде генә йоҡо алманы. Шундай шәпле атының ҡәҙерен белмәй, уны һатып ебәреүсе ғәмһеҙ Зөлҡәрнәйгә сикһеҙ йәне көйгәйне уның. Ул тышҡа, саф һауаға сыҡты. Таң атып килә. Сылтыр-сылтыр килеп Ҡаранйылға шишмәһе Мәндем апаһына табан ашыға. Иртәнге тынлыҡты ярып, Ҡәзәташ яғында ҡоштар һайраша. Ләкин тәбиғәттең бындай хозурлығы ла Жәлил ағаны күңелһеҙ уйҙарҙан арындыра алманы. Борон заманда вайымһыҙ Зөлҡәрнәй йылҡы ҡото булған сабышҡы атының ҡәҙерен белмәй һатып ебәргән кеүек, егерменсе быуатта ла яҡшы эштәр башҡарып, иленә тоғро хеҙмәт иткән, халҡының данын арттырған ирҙәргә һан юҡ. Шул уҡ Зәки Вәлидигә, Муса Мортазинға, Шәйехзада Бабичка, яҡташы мөфтөй Мансур Халиҡовҡа ниндәй ҡараш?! Ҡара реакция йылдары, һуғыштан һуңғы осорҙар... Әҙәм балаһын бер ни шайы ҡуймауҙар... Быға меңәрләгән миҫал килтерергә булыр ине.

Атаһы һөйләгән Аласабыр хикәйәте Жәлилдең бар булмышын биләп алды, хатта Өфөгә ҡайтҡас та сабышҡы аттың һыны күҙ алдынан китмәне. Ҡаранйылғала яҙып алған ҡараламаһын ҡабатлап аҡка күсереп яҙҙы. Бер данаһын «Пионер» журналына илтеп бирҙе. Үҙе менән шул сабышҡы ат араһында ниндәйҙер уртаҡлыҡ, оҡшашлыҡ күргәндәй булды ул. Уны ла төрлө форум, симпозиумдарға ебәрәләр. Бәйгелә сапҡан шул сабышҡы ат һымаҡ, ул да йыйындарҙа, ҡөҙрәтен йоҙроҡҡа төйнәп, тыуған телен ҡеүәтләп, сәсән теле, ғилемлелеге менән барыһын арбап, дуҫлыҡ күперҙәре һалып йөрөп ҡайта. Ә уның был хеҙмәтен башҡорт теле яҙмышына битараф етәкселәр баһалаймы? Китаптарын сығарыуҙы һорап күпме үтенес хаттары яҙҙы, хеҙмәттәренең тел ғилемендәге әһәмиәтен ныҡышып ҡат-ҡат аңлатты. Тик уның барлыҡ үтенестәре юғарыла ултырған түрәләрҙең бер ҡолағынан инә, икенсеһенән сыға.

Ҡешеләр вайымһыҙлыҡ, ғәмһеҙлектең нимәгә алып барып еткереүен белһен өсөн был хикәйәтте ул мотлаҡ китап итеп сығарасаҡ. Ат ҡотоноң ҡәҙерен белмәгән бер ҡатлы Зөлҡәрнәй һымаҡ, һөмһөҙ әҙәмдәрҙән отолоп ҡалмаһын халыҡ. Хужаһы ихтыярына буйһоноп йөрөй торған Аласабыр түгел бит әле ул; үҙ фекере булған, хеҙмәте бөтә төрки телле ғалимдар араһында танылыу тапҡан профессор. Тормошта тәү ҡарашҡа яуыздар, хәйлә-мәкерлеләрҙең яһиллығы яҡшыларҙы еңгән һымаҡ тойола; әммә йылдар үткәс, барыбер хаҡлыҡ өҫкә ҡалҡып сыға һәм тантана итә. Быға тарих үҙе шаһит. Көнө бөгөн түгел, бер саҡ уның хеҙмәттәре лә халҡы тарафынан тейешле баһаһын алыр. Бындай уйҙары, ни ғәләмәттер, ғүмеренең һуңғы көндәренәсә уны ташламаҫ булды.

Кремлдең Ҙур һарайының Грановитая палатаһында үтәсәк СССР Фәндәр академияһы йыйылышына Мәскәү ентекле әҙерләнде. Урал-алтаистика менән шөғөлләнеүселәр араһында иң абруйлы ғалим булараҡ, Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевты «Урал-алтаистика һәм СССР халыҡтары телдәре» секцияһы етәксеһе итеп тәғәйенләйҙәр икән. Был хәбәрҙе алғас, ғалим форумға илһамланып, үҙенә генә хас ярһыу дәрт менән әҙерләнде. Эш көнө бөткәс, кабинетында яңғыҙы ғына ҡалып, үҙенең «Урал-Алтай тел белеменә инеш», «Урал-алтай телдәренең тарихи грамматикаһы нигеҙҙәре» хеҙмәттәрен тағы бер ентекләп ҡарап сыҡты, секцияла ҡатнашасаҡ йәш ғалимдарҙың хеҙмәттәрен барланы. «Ғүмер булһа, урал-алтай проблемаһын да еңеп сығырбыҙ. Татыулыҡҡа тау ҙа ҡыҙыҡҡан. Иң мөһиме, беҙ, алтаистика белгестәре, бер төптән», — тип уйланы ғалим. Айырыуса ул татар ғалимы профессор Мир-

фатих Зәки улы Зәкиевҡа ҙур өмөттәр бағланы. Бал ҡорто һымаҡ эшсән дуҫы урал-алтай телдәренең ҡәрҙәшлеген иҫбатларға ныҡлап тотондо. Улар бергәләп урал-алтай телдәренең бер тамырҙан сығыуын сағыштырма тарихи анализ аша иҫбатлаясаҡ. Уның бындай юл менән телдәрҙе өйрәнеү методтарын ҙур ғалимдар ҙа яҡлап сыҡты, новаторлыҡ, фәнни асыш, тип атаны. «Эх, башҡорт теле грамматикаһын яҙған телдәр белгесе Николай Константинович Дмитриев иҫән булһа! Уның менән бергәләшеп тау күсереп булыр ине!» — тип иҫләп алды Жәлил илле алты ғына йәшендә донъя ҡуйған мәрхүм остаҙын һағынып.

— Туған телде хөрмәт итеү генә етмәй, уның ҡулланыу даирәһен сикләмәҫкә, ныҡлы өйрәнергә, һаҡларға кәрәк! — тип ҡабатларға яратыр ине. СССР Фәндәр академияһының ағза-корреспонденты, атаҡлы тюрколог, иҫ китмәле яҡшы кеше ине уның ғилми етәксеһе. Ундай ҙа хәстәрлекле, ундай ҙа изгелекле, иғтибарлы кешене көндөҙ шәм яндырып эҙләһәң дә таба алмаҫһың. Ябай булды, эреләнеү, тәкәбберлек бөтөнләй уға ят ине. Ниңәлер, һәйбәт ғалимдар оҙаҡ йәшәй алмай, әллә артыҡ күп эшләп, атаһы әйтмешләй, (бал ҡорттары бал артынан ни саҡлы күберәк осһа, шул саҡлы ҡанаттары тиҙ туҙа) йөрәктәре тиҙ туҙамы? Бына Николай Константинович та йәшләй генә гүр эйәһе булып ҡуйҙы. Ниңә көслө ғалимдарҙың ғүмерҙәре ҡыҫҡа була икән?.. Үҙәктәрҙе өҙгән хәтирәләрҙән күңеле тулып, Жәлил көйләп алды.

Мәндем генә буйы туғай-туғай:
Бер туғайы уның андыҙлыҡ.
Был донъяҡайҙарҙа ике үкенес:
Береһе — үлем, береһе — яңғыҙлыҡ.

Һуңғы ваҡытта үҙенең дә йөрәге бик йыш сәнсеп ҡуя. Иң йәнен ҡыйғаны — фәнни хеҙмәттәрен китап итеп сығара алмау, шул уны бөтөрә. Бына әле лә дүрт-биш китабы сират көтөп нәшриәттә ята, ә ул Мәскәүгә йәнә буш ҡул менән барырға мәжбүр.

Бер минут ваҡытын да бушҡа үткәрергә яратмаған егәрле ғалим, дәрестәре тамамланғас, кабинетындағы эш өҫтәле янына килде. Үҙҙәренә иғтибар иткәнде көтөп, өҫтәлендә бөгөнгө почтаһы ята. Хаттар төрлө-төрлө яҡтарҙан: береһе Татарстандағы дуҫы ғалим Мирфатих Зәки улынан, икенсеһе Венгрия Фәндәр академияһы вице-президенты Лайош Лигетиҙан, өсөнсөһө Йошкар-Оланан, Иван Галкиндан, бер нисәүһенең исемдәре таныш түгел. Ғалим почтаны ҡарап сыҡты, күҙлеген маңлайына күтәреп ҡуйып, башын услап тотто ла уйға ҡалды. Барыһы унан китаптарын ебәреүҙе үтенә. Шуныһы ҡыҙыҡ, туған телдәрендә уҡый алғанды белеп, һәр береһе хатты уға үҙ телендә яҙа. Профессорҙың күҙҙәрен йәш алды. Бала сағында аяғын имгәткәндә лә ул иламағайны. Тән яраһына ҡарағанда йән яраһы күпкә ғазаплыраҡ икән шул. Бөтә ғалимдар тарафынан юғары баһа алған хеҙмәттәрен китап итеп сығара алмай. Бынан да яманыраҡ ғәрлекле хәлдең, ғәҙелһеҙлектең булыуы мөмкинме? Инде ни хәл итергә? Уҡылған хаттар тәьҫирендә ул КПСС-тың обком секретарына «Урал-алтай тел белеменә инеш», «Урал-алтай телдәренең тарихи грамматикаһы нигеҙҙәре» китаптарын сығарыуҙы һорап йәнә хат яҙырға ултырҙы. Бындай хаттарҙы ул юғары органдарға тәүләп кенә яҙыуы түгел. Әммә нәтижәһеҙ. Шулай ҙа абруйлы ғалимдар яҙған хаттарҙан өҙөктәр алып, хеҙмәтенә һәм үҙенә бирелгән характеристиканы килтереп, тағы бер юғарыға мөрәжәғәт итеп ҡарарға булды. «Феноменаль асыш яһаусы», «титаник хеҙмәт

эйәһе», «көслө ғалим-новатор», «атаҡлы алтаист», «полиглот», «мәшһүр тюрколог» — күренекле ғалимдарҙың ошондай баһаһын нәшриәттә лә белеп торалар. Ҡайһы бер түрәләрҙең үҙенә ҡарата булған түҙеп торғоһоҙ ғәҙелһеҙлеген, үҙенә быңдай мөнәсәбәт менән риза түгеллеген обкомда белергә тейештәр, тип уйланы ул. Һис юғы халыҡ белер, киләсәк быуын архивта ятҡан хаттарын уҡып, һығымталар сығарыр.

Үҙенең үтенесен ул йәнен ғазаплаған һорауҙан башланы: *«Үрҙә аталған, минең китаптарҙы һорап яҙыусы күренекле ғалимдарға мин нинди яуап бирергә тейешмен? Улар бит хатты эше иреккәндән түгел, китап кәрәк булған өсөн яҙғандар. Иллеләгән телдең грамматикаһын ентекләп өйрәндем. Барлыҡ ғилми хеҙмәтем тел ғилеме белгестәре араһында юғары баһа алды. Росглавиздат әллә быға ышанманы, күренекле профессорҙарҙан ҡабат-ҡабат рецензия яҙҙырып алды. Бөтә рецензенттар ҙа буласаҡ китаптарға яҡшы баһа бирҙе. Әммә нәшриәт, төрлө сәбәптәр табып, китаптарҙы сығарыуҙы һаман һуҙа. Аңлағыҙ, был әсбаптарҙың баҫылып сығыуын меңәрләгән студент, төрлө-төрлө илдәрҙең вуз ғалимдары көтә. Үҙемдең дә ун ике йыл буйы баш баҫып эшләгән хеҙмәтемдең емешен күргем килә. Мин яҙған китаптарымды сығарыу, күрең шатлығынан мәхрүммен. Был хәл минең өсөн ысын фажиғаға әйләнде. Ни өсөн яҙған китаптарымды сығара алмайым? Ошо рәхимһеҙ мөнәсәбәт инде һаулығымды һәм нервамды ныҡ ҡына ҡаҡшатты. Үтенесте хәл итеүҙә Һеҙҙән ярҙам һорайым. Ж.Ғ.Ҡейекбаев, 1966 йыл».*

Ул яҙған хатын тағы бер ҡат уҡып сыҡты ла, конверт эсенә һалып, йәбештереп ҡуйҙы. Эште еренә еткереп башҡарырға ятҡан ғалим бер юлы бая уҡып сыҡҡан хаттарға ла яуап яҙырға булды. Алтаистика менән шөғөлләнеүсе бер нисә коллегаһына Мәскәүҙә сығыш яһарға доклад темаларын ебәрҙе. Бына, ниһайәт, уға үҙенең ятҡан шөғөлөнә тотонорға ла сират етте. Ул инде бына биш-алты йыл башкөллө башҡорт диалекттары буйынса карталар төҙөү менән мәшғүл. Быңдай карта уға, берҙән, «Башҡорт теленең тарихы», «Башҡорт диалектологияһы» курстарын уҡытыу өсөн кәрәкһә, икенсенән, башҡорт диалекттарын ентекле өйрәнгән ғалим булараҡ, ошондай картаны төҙөргә үҙен бурыслы һананы. Киләсәктә шәкерттәре ҡулланыр, аманаты булыр. Сөнки әлегәсә беҙҙә башҡорт теленең диалектын уның һымаҡ ентекләп, төпсөп өйрәнгән башҡа ғалим булғаны юҡ. Ул Мәскәүҙә сит телдәр институтында уҡығанда уҡ немец теленең диалектологияһын өйрәнеп, курс эше яҙғайны. Уҡытыусыһы Гухман Мирра Моисеевна уның телдәр өйрәнеүгә һәләтен күреп, немец теле диалекттары буйынса яңы тәҡдимдәр индереүенә, феноменаль хәтеренә хайран ҡалып, мотлаҡ немец теле буйынса ғалим булыуын теләгәйне. Теге саҡ татар милләтселәренең башҡорт телен кәмһеткән, милләт намыҫына тейгән хәбәрен ишетмәһә, бәлки, сит телдәр буйынса белгес булып китер ине ул.

Жәлил Ғиниәт улы 1936 йылда Башҡортостанға донъяның атаҡлы немец яҙыусыһы Фридрих Вольфтың килеүен, ике ай буйы уның эргәһендә тәржемәсе булып йөрөүен иҫенә төшөрҙө.

...Мәскәүҙә сит телдәр институтының немец филологияһы бүлегендә уҡып йөрөгән сағы ине. Йәйге каникулға сыҡҡайны. Театрға барҙы. Шунда, Театр майҙанында, осраҡлы ғына осрашты улар. Әлбиттә, электән үк институтта уҡыған бер кисәлә танышҡайнылар. Һөйләшеп киттеләр. Немец яҙыусыһы Одессаға ял итергә барырға теләүен әйтте.

— Һеҙ Башҡортостанға, Өфөгә барығыҙ. Беҙҙә лә санаторийҙар бар. Ҡымыҙ эсерһегеҙ, бал ашарһығыҙ, — тине Жәлил Ғиниәт улы. Бер һүҙ менән әйткәндә, ҡыҙыҡһындырҙы ижадсыны Жәлил. Эҙләүһеҙ-һорауһыҙ эшләнгән был эш өсөн хәүефләнеп тә ҡуйғайны, бәхеткә ҡаршы, Башҡортостан яҙыусылар союзы рәйесе Афзал Таһиров, ойошманың секретары Мөслим марат Өфөлә Фридрих Вольфты бик яҡшы ҡаршы алдылар. Хатта яҙыусы Булат Ишемғол үҙе ғаиләһе менән ауылға китте лә квартираһын немец Яҙыусыһына ҡалдырып торҙо. Ике ай яҡындан аралашыу күренекле яҙыусы менән ябай студентты бик ныҡ дуҫлаштырҙы. Хатта Жәлил уны Ҡаранйылғаһына ла алып ҡайтты. Мәндем буйында икәүләп фотоға төштөләр. Ҡаранйылға ауылының әҙәм ҡулы теймәгән тәбиғәтен, гүзәллеген күреп, һушы китте ҡунаҡтың. Фридрих Вольфтың донъяла атаҡлы антифашист-яҙыусы булып китеүенә, кем белә, бәлки шул саҡта Башҡортостанға килеүе, арала дуҫлыҡ мөнәсәбәте урынлашыуы сәбәбсе булғандыр. Аҙаҡ Жәлил яҙыусының улы, күренекле кинорежиссер Конрад Вольф менән дә аралашып, хат алышып торҙо. Дуҫының:

— Немец телен немецтарҙан да яҡшыраҡ беләһең, һиңә тәржемә менән шөғөлләнергә кәрәк. Генрих Гейне шиғырҙарын тәржемә ит һин. Ул һоҡланғыс талант эйәһе, — тигәне иҫендә ҡалған.

Жәлил аға бер юлы немец теле уҡытыусыһын, университетта бергә эшләгән шағир Генрих Классенды ла хәтергә алды. Ни саҡлы башҡорт шағирҙарының ижадын немец теленә тәржемә итте ул.

Ғалим эштәрен тамамлап, кейенеп өйөнә ҡайтырға сыҡҡанда ваҡыт һуң ине. Киске һил урамдан атлап барғанда башына төрлө уйҙар килде. Юғарыла ултырған ҡайһы бер түрәнең уға әҙерәк ҡырын ҡарауын һиҙеп ҡалған бернисә коллегаһы, хатта үҙенең бер-ике шәкерте унан ситләшә. Бер көндө иғтибар итә ҡуйҙы, коридорҙа һөйләшеп торғанда университет ректорының ҡаршыларына килеүен күреп ҡалып, бер аспиранты тиҙ генә эргәһенән һыпыртты. Шәйхулла Хәбибуловичтың уға ҡарата насар мөнәсәбәттә түгеллеген белмәгәндер, байғош. Елтәкәй шәкерт ишараты остазының ярҙамынан тыш кандидатлыҡ диссертацияһын мәңге яҡлай алмаҫын онотто, ахрыһы. Ғөмүмән, урал-алтай проблемаһының башында торған ғалим арҡаһында карьераһына зыян килеүҙән ҡурҡып, етәкселек алдында берәй күңелһеҙлеккә дусар булмаҫ өсөн ҡайһы бер коллегалары унан арыраҡ йөрөргә тырыша. Ә бит үҙ ваҡытында, башҡорттарҙан беренсе фән докторы, тәүге профессор булараҡ, бөтәһе лә уның ярҙамы менән диссертация яҡланы, бөтәһенә тиерлек ул рекомендация яҙҙы, оппонент булды. Ярҙамды тиҙ онотто дуҫтары. Рәнйешле уйҙарҙан күңеле төшөнкөлөккә бирелгән ғалимдың башына ошондай шиғыр юлдары килде:

Булды дуҫтар:
Булды урыҫтар.
Булды татар,
Булды ар;
Булды ҡырғыҙ, —
Барыһы керһеҙ,
Береһенән тапалманым...
Булды ялған дуҫтар,
(Булды йәш ҡор...);
Ләкин шуларҙан күп
Хөсөтлөрәкте
Таба алманым...

Намыҫлы батыр ир сигерме,
Ғәйбәттән, хөсөттән биленләп;
Йыһанда ямандар егерме,
Ә илдә изге дуҫ иллеләп...

Элгәре, йәшерәк саҡтарҙа
Минең дә дуҫтарым бар ине,
Күрмәне уңышлы яҡтарҙы —
Уларҙың күңеле тар ине.

Фатирына ҡайтҡас, йөрәк әрнеүенән яралған шиғырын ҡағыҙға күсерҙе лә яҙыуын төпкәрәк тығып ҡуйҙы. Үҙенә ҡыйын саҡтарҙа яҡын дуҫы Сәғит Ағиштың уйын-көлкөлө һүҙҙәрен иҫкә төшөрөп алыу ғәҙәте бар. Әле лә бер лаҡабын хәтерләне: «Мин алфавиттың һуңғы өс хәрефен яратмайым: э, ю, я. Ниңә, тиһегеҙме? Донъяла мин яратмаған өс һүҙ бар: эпкәләй, юха, ялағай. Был һүҙҙәр ана шул хәрефтәрҙән башлана». Үҙе ғәҙәттән тыш ябай, барыһы менән ихлас, һис ҡасан кеше айырмаған яҙыусы ялҡау, интриган, карьерист, авантюристарҙы ғүмере буйы шулай тәнҡитләне. Йәшлек дуҫы менән ошо йәһәттән улар ифрат та оҡшаштар. Һағынып китте әле ул дуҫын, берәй көндө барып, хәл белешеп ҡайтырға кәрәк.

Нәфисәһе, балалары йоҡлай ине, арлы-бирле ҡапҡыланы ла, ҡатынын уятып тормай, ипләп кенә эргәһенә килеп ятты. Жәлилде оҙаҡ йоҡо алманы, һаман уйланды. Балалар ҙа үҫеп етте. Уҡыуҙары һәйбәт. Ниндәй һөнәр һайлар улар? Тормошта үҙ юлдарын таба алырҙармы? Ата-әсәгә итәғәтле булырҙармы? Һуңғы ваҡытта малайҙарға атай тәрбиәһе кәрәклеген белә тороп, ғилми эштәре менән артыҡ мауығып китте, ахрыһы. Ғаиләһенә бөтөнләй ваҡыты ҡалмай. Донъя мәшәҡәттәренең барыһы Нәфисәһе елкәһендә. Ул ҡатыны яғына боролоп, наҙлы ғына итеп уның сәстәренә ҡағылды. Йәш сағында ҡыҙҙың ғәжәйеп толомдары, сөм ҡара күҙҙәре уны ғашиҡ иткәйне. Һай сибәр ине, ҡәҙерлеһе! Әле лә ул матурлығын ташламаған. Жәлил ҡатынын йәлләп ҡуйҙы. Минең менән йәшәп, бер рәхәтлек күрмәне Нәфисәм, тип уйланы. Төрлө форумдар, төндәр буйы яҙышып ултырыуҙар, йәмғиәт, депутатлыҡ эштәре, аралашыуҙар уның бар көсөн, ғаиләһенә ҡалдырмай, һурып алып бөтә. Бөгөнгө кеүек, ғаиләһе йоҡлағас ҡайтып инә лә, ҡорғаҡһыған ҡурай шикелле, ҡаҡшап, тамам хәлһеҙләнеп, түшәккә ҡолай. Артыҡ арыуҙан, яҙған хеҙмәттәрен китап итеп сығара алмауҙан төн йоҡолары ҡаса; ятһа, күҙенә йоҡо инмәй аҙаплай. Әле лә Нәфисәһе яғына боролдо ла, уны уятмаҫҡа тырышып, күңеленә килгән шиғыр юлдарын бышылданы:

Йоҡламаһы, һылыуым, мин ҡайтҡанса,
Мин ҡайтырмын ҡояш батҡанса;
Йоҡоларың бөтөр таң атҡанса,
Ғүмерең үтер керпек ҡаҡҡанса.

Жәлил әҙәбиәткә шиғыр менән килгәйне, хыялы шиғриәт ине, әммә шағир булырға яҙманы уға. Алдына башҡорт телен өйрәнеү, уны башҡа телдәр менән бер кимәлгә күтәреүҙе төп маҡсаты итеп алғас, алған юлынан тайпылманы, башкөллө ғүмерен фәнгә бағышланы. Шиғырҙы ул хәҙер шулай урыҡ-һурыҡ, әллә ниҙә бер, күңеле килгәндә генә яҙа. Шиғриәтте ул далан-

лылар өлөшө тип атай. Илаһи гүзәллекте тасуирлау, мөхәббәт хистәрен балҡытыу уның өлөшөнә төшкән көмөш түгел, тип иҫәпләне. Ул ни бары был донъяны гөл баҡсаһына әйләндерер өсөн килгән, төптән егелеп тартҡан эш аты. Фән баҫыуын һөрә, сәсә, үҫтерә, уңышын да йыйып ала, тик үҙенә генә был хеҙмәтенән әллә ни өлөш сығара алғаны юҡ. Тормош шулай ҡоролғандыр: кемгәләр ҡара тирен түгеп, ҡара эште башҡарырға, кемгәләр анһат йәшәп, рәхәтлектә маҙрарға.

Шулай ҙа Жәлил таңға табан йоҡлап китте. Йәнә Аласабыр ат төшөнә инде. Имеш, улар Мәскәүҙә үтәсәк ат сабышына барғандар икән. Бәйгеле ике йөҙләп ат ҡатнаша. Аласабыр иң алдан бара. Бына финишҡа етергә лә күп ҡалманы. Ҡемдәрҙер юлына арҡыры сығып, атын өркөтөргә маташа. Әммә Аласабыр бирешмәне, барлыҡ ҡаршылыҡтарҙы, шәпле аттарҙы уҙып, финишҡа беренсе булып килеп етте.

Жәлил уянды ла таң алдынан күргән төшөн ҡабат күҙ алдынан үткәрҙе. Тиҙҙән Мәскәүҙә Кремлдең Ҙур Һарайында үтәсәк йыйылышҡа барасағы иҫенә төштө. Күргән төшөнә ҡарағанда, юлы уңыр кеүек. Шулай ҙа тулҡынландыра, Кремль Һарайында үтәсәк сарала уның бит тәүләп ҡатнашыуы.

Бына Жәлил Ғиниәт улы Кремлдең Ҙур Һарайының йыйылыш була торған Грановитая палатаһында. СССР Фәндәр академияһы Президиумы рәйесе Николай Александрович Баскаков «Урало-алтаистика һәм СССР халыҡтары телдәре» тип аталған фәнни симпозиумды асты.

Профессор Жәлил Ҡейекбаев был форумда урал-алтай телдәренең ҡәрҙәшлеге, боронғо алтай, фин-уғыр ҡәбиләләренең килеп сығышы, үҫештәре хаҡында ҙур доклад менән сығыш яһаны. Ниндәй ҡәбиләләр булған, ҡайһылары нисек һәм ни өсөн юҡҡа сыҡҡан, нисек ҡушылып киткәндәр, уларҙан ниндәй халыҡтар барлыҡҡа килгән; улар нисек аталғандар, башҡалар менән ҡушылғас, ниндәй исем ҡабул иткәндәр; халыҡтың теге йәки был атамаһы ҡайҙан килеп сыҡҡан — бына ошолар хаҡында булды уның сығышы.

Былдай титаник хеҙмәт, әлбиттә, фекер алышыуһыҙ үтеп китмәй. Доклад буйынса сығыш яһаусылар араһында полемика ла булып алды. Әммә Жәлил Ҡейекбаев яҡлы ғалимдар күп һәм берҙәм булып сыҡты. Айырыуса татар ғалимы профессор Мирфатих Зәки улы уның хеҙмәтен юғары баһаланы.

Күңеле үҫеп, дәртләнеп, яңы идеялар менән ҡанатланып ҡайтты Мәскәүҙән ғалим. Уның яҙған хеҙмәттәрен нәшриәт китап итеп сығармай тип тормайҙар әле, һуңғы йылдарҙа һәр эшенә ыңғай баһа биреү күҙгә күренеп көсәйҙе. «Әллә атайымдың һуңғы барғандағы фатихаһы ҡабул булдымы, ғүмере булмағандағыса, хеҙмәтемде күрә башланылар?» — тип тә уйлап ала Жәлил аға.

1964 йылда СССР Фәндәр академияһында, йыллыҡ эшкә һығымта яһағанда уның «Урал-алтай телдәренең сағыштырма грамматикаһы» хеҙмәте иң яҡшы эштәр араһында иҫәпләнде, ғилми асыш тип табылды. 1965 йылда Эстонияның Тарту ҡалаһында һөйләгән докладын лингвистар йәнә иң яҡшылар иҫәбенә индерҙе. Юғары уҡыу йорттары лингвистарының Ҡазан ҡалаһында үткән конференцияһында уны урал-алтай телдәре секцияһының етәксеһе итеп ҡуйҙылар. Сығышын, актуаль мәсьәләне күтәрә тип, шунда уҡ «Советское финно-угроведение» журналында баҫтырып сығарҙылар. 1966 йылда Әзербайжан Фәндәр академияһына тюркологтар конференцияһына барып ҡайтыуы ла онотолмаҫлыҡ булды.

Ижевскиҙа үтәсәк конференцияла ла сығыш яһауын үтенделәр. Төрлө юғары уҡыу йорттарына лекция уҡырға саҡыралар. Былтыр Яҡут дәүләт университетына барып ҡайтты. Унан һаман хаттар килеп тора, нигеҙҙә, китабын һорайҙар. «Ҡитабығыҙ ҡасан сыға, беҙгә бик кәрәк ине һеҙҙең китаптар», — тип яҙалар. Алма-Ата университетынан да нәҡ шундай йөкмәткеле хат алды. Тарту университетына, Баку, Ленинград, Новосибирск, Ташкент ҡалаларының юғары уҡыу йорттарына лекция уҡырға саҡыралар. 1967 йылда хөкүмәттән бер юлы ике оло бүләк алды. Ғинуар айында Ленин ордены, ноябрҙә Башҡорт АССР-ының атҡаҙанған фән эшмәкәре исемен бирҙеләр. Гәзит-журнал тултырып, хеҙмәтенә баһа биреп, яҙып сыҡтылар: «Урал-алтай теорияһына Жәлил Ғиниәт улын ябай ҡыҙыҡһыныу ғына алып килмәне. Башҡорт телен тәрәнерәк тикшереү ихтыяжы уны үҫтерҙе. Башта төрки телдәргә илтеп керетте; төрки телдәренең закондарын, формалашыу тарихын обьектив тасуирлау ынтылышы үҙенән-үҙе башта алтай телдәренә, һуңынан урал телдәренә алып килде. Совет урал-алтаистика фәнен тыуҙырыу юлында ҙур уңыштарға өлгәште. Унан һуң үҙе лә һиҙмәҫтән алтай һәм фин-уғыр телдәренә инеп китте. Бындай эштәрҙе донъя күләмендәге тел белеме теориялары менән яҡшы таныш булған, үҙен-үҙе аямайынса эшләргә һәләтле кеше генә атҡарып сығыуы мөмкин». Икенселәре шәхси сифаттарын иғтибар үҙәгенә ҡуйҙы: «Жәлил Ҡейекбаев — ҙур ғалим, яҙыусы, Башҡорт АССР-ының Юғары Советы депутаты, Азия һәм Африка илдәре теләктәшлегенең Совет комитеты ағзаһы, мөхтәрәм шәхес. Ошондай дәрәжәләргә өлгәшһә лә, ул һәр кем өсөн асыҡ йөҙлө, ябай кеше булып ҡала белде. Был — талантлы, эске донъяһы бай һәм көслө кешеләргә генә хас сифаттар».

Бындай юлдарҙы гәзит-журналдарҙан уҡып, ғалимға яуҙырылған төрлө маҡтау һүҙҙәрен ишетеп йөрөгән нәшриәт директоры Төлкөбаев Альберт Шәүәлиевич теге саҡтағы «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» китабы менән булған йәмһеҙ күренеш өсөн, шул саҡтағы ҡылыҡтарын иҫенә төшөрөп, хәҙер йыш ҡына выждан ғазабы кисерә. Жәлил Ғиниәт улының бөтә төркиәт донъяһында ғилми хеҙмәттәре менән абруй яулаған бөйөк телсе-лингвист икәнен танымай булдыра алмай ул хәҙер. Һуңғы ваҡытта үҙен ғәйепле итеп һиҙеү хисе тағы нығыраҡ көсәйҙе. Фатирлы булам тип намыҫын һатты Бүкәнбаевҡа. Ниңә генә ҡатнаштым шуның бысраҡ эшендә, тип үкенә Төлкөбаев хәҙер. 1966 йылда мең бәлә менән сыҡҡан шул китабынан һуң ғалимдың хеҙмәттәрен башҡаса баҫтырманылар. Был Төлкөбаевтан торманы. Темпланды юғарынан раҫлағас, Жәлил Ҡейекбаевтың китаптарын сығармаҫҡа йәшерен күрһәтмә булғас, ул үҙаллы бер ни эшләй алмай. Авторҙың үтенеп юғарыға хаттар яҙыуын белеп, аҙаҡ Төлкөбаев һис юғы бер китабын сығартырға тырышып ҡараны, тик обкомдан үтеп, бер ни ҡыла алманы. СССР Фәндәр академияһынан китаптарын һорап күпме заявка ебәрҙеләр — нәшриәттән башҡаса китаптарын сығартманылар. Әммә күңелендә был талантлы ғалимға, уның юғары күңеллелегенә тәрән ихтирам хисе уянды. Ләкин хәҙер ғалим үҙе Бүкәнбаевты урап үтә.

Дәрәжәләргә битараф ҡараған ғалимды бер туҡтауһыҙ ағылған маҡтауҙар ташҡыны ирәйтмәне. Ҡайһы берәүҙәр кеүек, яуланған үрҙәрҙән ҡәнәғәтләнеп, маһайып китмәне. Башында тик бер уй йәшәне: «Минең исемемде был тиклем шапыртҡансы, китаптарымды ғына баҫтырып сығарһаларсы!» Инде юғарыға үтенес хаттары яҙыуҙан да дүнде. Барыбер файҙа юҡ. Кешелек донъяһы, ахрыһы, шулай ҡоролған: берәүҙәрҙең тәнен, икенселерҙең йәнен яҙалайҙар. Аҫтыртын кешеләр уның йәнен язалай. Тыштан ҡарағанда, бөтәһе

лә ал да гөл һымаҡ: ил алдындағы ҡаҙаныштарын күрәләр, халыҡ араһында абруйы, дәрәжәһе бар. Быларҙың барыһын ул тормоштоң яһалма ялтырауығы һымаҡ ҡабул итә. Ысынында иһә, егерме йыл ғүмерен бағышлаған хеҙмәттәренең емештәрен күрә алмай. Шулай уҡ төп маҡсатын тормошҡа ашырмай, китаптарын ҡулына тотоп ҡарай алмай үлеп китерме икән ни?!

Был арала төштәре лә боларҙы. Имеш, Жәлил эйәрҙә түгел. Аласабырға һәр саҡ хаслыҡ ҡылырға тороусы көнсөл бәндәләр тағы ҡаршыһына күҫәк, суҡмар тотоп сыҡҡан. Атты абындырып, ҡамап алғандар ҙа төрлө яҡтан сыбырҡылайҙар, туҡмайҙар, имеш. Бына бер яуызы аттың башына күҫәк менән тондорҙо. Жәлилдең:

— Ни эшләйһегеҙ, кешеләр, ул бит ярышта еңеп, беҙҙең ҡәүемгә дан алып килгән ат? Уның һеҙгә ни насарлығы тейҙе? — тип әйткеһе килә. Тик өнө сыҡмай. Бына береһе Аласабырҙың муйынына ҡылдан ишелгән ҡороҡ һалды, шуны ғына көткән кеүек, башҡалары аттың бәкәленә һуғып, ергә йыҡты.

— Йылҡы ҡотон ниңә әрәм итәһегеҙ? Бындай сабышҡы атты тағы ҡайҙан алырһығыҙ? — тип әйтергә теләй Жәлил, әммә урынынан ҡуҙғала алмай, теле аңҡауына йәбешкән. Бер ҡараһа, теге ҡара йөҙлө хаслыҡлы бәндәләр үҙен һырып алған. «Аласабырыңды ла, үҙеңде лә юҡ итәбеҙ», — тиҙәр. Жәлил ҡара тиргә батып уянды. Йөрәге тулап, һулҡылдап ҡуйҙы. Һуңғы ваҡытта юл йөрөүҙәрҙән дә, депутатлыҡ эшенән дә, төрлө осрашыуҙарҙан, аспиранттарҙың ғилми эштәрен ҡарауҙан да бик ныҡ арығайны ул. Ял кәрәк ине. «Ҡара уны, улым, салт атҡа йөктө күп тейәй торғандар, йөгөңдө самалабыраҡ тейәт», — тип әйтеүе хаҡ атаһының. Йөгө артыҡ ауыр, ахрыһы, уның. Тормош тулҡын һымаҡ: эре-эре тулҡындар әҙәм балаһын бер юғары күтәрә, бер түбән төшөрә. Күҙ асып йомғансы шатлыҡтың — ҡайғы, уңыштың бәхетһеҙлек менән алышыныуы ихтимал. Һуңғы көндәрҙә Жәлил ағанын күңелен хәүеф солғап алды. Март айында, дәрестәр барғанда университет ғалимына ял да бирмәҫтәр шул. Яҡутстанда бер айҙай булып, лекциялар уҡып, йонсоп йөрөп ҡайтты. Һалҡын тейҙереп, ауырыҡһынып йөрөгән Жәлил аға атаһының ауырып китеүе, уны Красноусол дауаханаһына һалыуҙары тураһында хәбәр алды. Жәлил, бер нигә ҡарамай, атаһының хәлен белешергә ашыҡты.

— Бер ыңғай депутатлыҡ эштәремде башҡарып ҡайтырмын, — тип уйланы ул. Университетты тамамлап, Ғафури районында эшләп йөрөгән йәш уҡытыусыларҙан ялыуҙар бар ине.

Атаһына бөҫергә операция яһағандар икән. Хирург:

— Ғиниәт бабайҙың хәле бик мөшкөл ине, операция уңышлы үтте, бирешмәҫ, йөрәге һәйбәт тибә, йәшәр әле атайығыҙ, — тине. Табиб Жәлилгә һынап ҡарап торҙо ла әйтте:

— Һеҙҙең үҙегеҙгә лә врачтарға күренеү ҡамасауламаҫ ине, профессор, бик йонсоу күренәһегеҙ. Йөрәк менән шаярырға ярамай, ағай. Рөхсәт итһәгеҙ, ҡан баҫымығыҙҙы үлсәп, йөрәгегеҙҙе тыңлап ҡарарға ине.

Ләкин Жәлилдә үҙен уйлау ҡайғыһы түгел ине. Ул атаһы ятҡан палатаға ашыҡты.

— Улым, килеп еттеңме? Китеп барһам, бәхилләшәйем тип хәбәр иттерҙем. Мин һинән риза, улым.

— Атый, хирург, операция уңышлы үтте, хәлең һәйбәт, тине.

— Туҡһанды ваҡлағанмын, миңә ғүмер нимәгә?

— Атый, һин һауығасаҡһың. Һине йүнәлтер өсөн барыһын да эшләрмен.

Дауахананың баш табибына инеп, атаһына ниндәй дарыуҙар кәрәген белеште, эргәһендә ултырырға шәфҡәт туташын ялланы ла, университеттан ҡушып

ебәрелгән йомошто үтәргә ашыҡты. Бер нисә ауылда булып, мәктәп уҡытыусылары менән осрашып сығырға кәрәк ине. Районо мөдире баш сайҡаны:

— Беҙҙең яҡтарҙа йөрөү өсөн уңайһыҙ ваҡыт һайлағанһығыҙ. Быйыл ҡар иртә ирене. Төпкөл ауылдарға юл юҡ. Бөтә ерҙә шәре ҡалҡҡан.

Эште урыны-еренә еткереп башҡарырға ғәҙәтләнгән пунктуаль ғалимды мөдирҙең әйтеүе дүндерә алманы. Ул юлға сыҡты. Ҡәлтер-көлтөр итеп саҡ йөрөгән машина әҙерәк барғас та боҙолдо. Шәреле һыуға бата-бата этеп тә ҡаранылар, машина урынынан ҡуҙғалманы. Юлда торғанда ул нык ҡына өшөнө. Ҡискеһен бер машина килеп сығып, боҙоҡ машинаны буксирлап, саҡ кире ҡайтып киттеләр. Юлға сығыр алдынан иртәгәһен тағы атаһы эргәһенә инеп, хәлен белеште, уны күргәс, күңеле тынысланып: «Атайым бирешмәҫ», — тине һәм Өфөгә юлланды.

Жәлил ағаның хәле бик тә мөшкөл ине. Үҙен насар һиҙә, йөрәгенең хәле бөтөп барғандай тойола. Ҡайтып инһә, Нәфисәһе өйҙә юҡ.

— Әсәйем Рәйсә апайҙарға ҡунаҡҡа китте, — тине ҡыҙы. — Ул өй туйлай.

Жәлил ағаның тиҙ ярҙам машинаһын саҡырып шылтыратырға ғына хәле етте. Шәфҡәт туташы оло сумкаһын һөйрәп килеп ингәндә ул саҡ-саҡ тын ала ине...

Жәлил Ҡейекбаевтың ҡапыл үлеүе барыһын да тетрәндерҙе. Бәйгелә сабып барған еренән ҡолап үлгән сабышҡы ат һымаҡ булды уның китеүе. Ауыр юғалтыуға һәр кем үҙенсә ҡараны. Мәтәм митингыһына килгән кешеләр араһында иң нык ғазапланған кеше Төлкөбаев булғандыр. Кешеләргә өндәшмәһә лә, эстән генә профессорҙың үлемендә ул үҙен ғәйепләне. Ҡитаптарымды сығарырға ине, тине лә йөрөнө, мәрхүм. Ниндәй аяныс, профессор үҙе иҫән саҡта яҙған ғилми хеҙмәттәренең өстән бер өлөшөн дә баҫтырып сығарта алманы. Белә нәшриәт директоры, шул китап сығара алмау ҡайғыһы уның быуынына төшөп, йөрәген бөтөрҙө. Һуңғы ваҡытта теге саҡ үҙен енәйәткә этәргән Бүкәнбаевҡа ҡарата күңелендә тәрән ытырғаныу, нәфрәт хисе уянды. Шуның күрһәтмәләрен үтәп, Жәлил ағанан башҡаға ла, күпме кешегә яуызлыҡ ҡылынды. Был кешене хәҙер ул урап үтә. Ғаиләһенә өҙлөкһөҙ ябырылған бәлә-ҡазаларҙы ла тик шунан күрә. Ул бәндә үҙе лә рәхәт йәшәй алмай. Тәнен ҡып-ҡыҙыл сей экзема ҡаплап алған. Йыл һайын санаторийҙарға йөрөп ҡарай, файҙаһы теймәй. Нәшриәт директоры табут эргәһендә торғандарға, башын ҡалҡытып ҡарарға оялды. Уның мәрхүмгә ҡарата ҡылған яман эшен барыһы ла белеп-күреп торалыр һымаҡ тойолдо. Әгәр Жәлил ағаны кире терелтеп булһа, Төлкөбаев үҙ ҡулдары менән уның китаптарын сығарыр ҙа, аръяғында теләһә ни эшләһендәр, тип нәшриәтте ташлап китер ҙә барыр ине. Күңелен биләп алған тәрән үкенеү хисенән ул үҙен ҡайҙа ҡуйырға, ни эшләргә белмәне. Шулай ҙа бер аҙҙан Төлкөбаев табут эргәһенерәк килергә йөрьәт итте. Ни күҙҙәре менән күрһен, ҡараһа, Жәлил ағаның баш осонда Бүкәнбаев баҫып тора. Бына хаин! Ни йөҙө менән килде икән ул бында? Бөйөк ғалимдың ер ҡуйынына инеп ятыуын үҙ күҙҙәре менән күреп, ҡәнәғәтләнер өсөнмө? Ә бит профессорҙың уға һис ҡасан энә осондай ҙа зыяны тейгәне булманы. Ниңә кешеләр көнсөллөктән, урынһыҙ үсләшеүҙән шул дәрәжәгә етеп ҡоторона, шашына икән? Бер уйлаһаң, барыбыҙ ҙа, иртәме, һуңмы, ер ҡуйынына инеп ятабыҙ.

Юғалтыу ҡайғыһын төрлө кеше төрлөсә кисерҙе. Тол ҡалған Нәфисә ханым ире Жәлилдең ҡайтыуын көтөп, өйҙә генә ултырмауына сикһеҙ үкенде. «Шифалы ҡулдарым менән башынан, тәндәренән һыйпаһам, һауығып китә

торғайны, иң кәрәкле саҡта өйҙә була алманым», — тип үкенде. Балалар атайһыҙ ҡалыуҙың барлыҡ ауырлығын күҙ алдына килтермәһәләр ҙә, күҙҙәре шешмәкләнгәнсе илашты.

Бына күктәнме, ерҙәнме, тауҙарҙанмы, әллә Ағиҙел буйынанмы, Ҡаранйылға тарафтарынанмы һағышлы бер йыр килеп ҡолаҡтарға салынды.

Телеграм бағанаһын ник һанаманым икән,
Күҙ керпектәрем талғансы ник ҡараманым икән.
Телеграм бағанаһын һанайһы булған икән,
Күҙ керпектерем талғансы ҡарайһы булған икән!

Был моңдо ишетеп, бар халыҡ һығылып иланы.

Бер аҙҙан зыярат халыҡ менән шығырым тулды. Бөйөк ғалимды һуңғы юлға оҙатырға бөтә Өфө сыҡты, ара алыҫ тип тормай, Мәскәүҙән, Ленинградтан, Силәбенән, Ырымбурҙан, Ҡазандан, союздаш республикаларҙың Фәндәр академияларынан бергә хеҙмәттәшлек иткән ғалимдар килеп етте. Һуңғы юлға оҙатырға килеүселәр мәтәм митингыһын обком секретары Башҡорт дәүләт университеты алдында үткәрергә рөхсәт итмәгәнен белгәс, һәр кемдең йөрәгенә мәңгелек әрнеү инеп урынлашты. Митингыны зыяратта, мәрхүмдең ҡәбере эргәһендә генә үткәрттеләр. Ҡәберенә бер ус ҡына тупраҡ һалырға, бәхилләшергә килеүселәрҙең иҫәбе-һаны ла юҡ ине. Былдай көтөлмәгән хәлдән хөкүмәт етәкселәре үҙҙәре лә аптырап ҡалды. Бүкәнбаев зыяраттан тиҙерәк һыпыртыу яғын ҡараны. Үлеме лә мәңге онотолмаҫлыҡ моңло йыр һымаҡ ине шул ғалимдың. Оло юғалтыу хәсрәте йөрәктәрҙе телгеләне, күңел әрнеткес хистән һыҡтау яралды. Ул ғалимға мәдхиә булып яуҙы:

Профессор, Жәлил аға,
Ил эсендә берәү ине.
Белем нуры сәсте илгә,
Ғилемлектә ғәййәр ине.
Әйтер һүҙең алтын ине,
Сәскән һүҙең хаҡлыҡ ине,
Сәсән телең әйткән һүҙҙән
Гөлдәр сәскә атыр ине,
Гөлдәр сәскә атыр ине!
Ябайлығың ихласлыҡтан —
Күңелдәрҙе арбар ине.
Телде йәшәтер хеҙмәтең
Башҡорт халҡын данлар инде.
Уйсан йөҙөң көндәй яҡты,
Күңелең аҡ, һүҙең затлы;
Илгә тағы тыуырмы икән,
Һиндәй ғалим, һиндәй яҡшы.

Йәнекәйең һин киткәнгә
Нисек кенә түҙер инде?
Мәндемкәйең һин киткәнгә,
Ҡанлы йәштәр түгер инде.
Һинһеҙ нисек йәшәр икән
Ҡаранйылғаң, йәнтөйәгең.
Йондоҙ булып күккә осҡас,
Янар усаҡтай йөрәгең.
Йүкәләрҙән балдар таммаҫ,
Гөлдәр балҡып сәскә атмаҫ,
Ҡаранйылғандың аҡ ташы
Ҡомағыр ҙа, һис ағармаҫ.
Туған телеңде ҙурланың,
Аллаһ һөйә ундайҙарҙы.
Ожмахтарҙың иң түренән
Бирһен һиңә урындарҙы.

Шәкерте Рәми Ғарипов остазы менән мәңгелеккә хушлашып, «Жәлил ағай Кейекбаев ҡәберенә бер ус тупрағым булһын» тип, «Аманат» тигән ҡобайырын әйтте:

Телең барҙа илең бар,
Илең барҙа иркең бар,
Иркең барҙа күркең бар,
Ил биҙәргә дәртең бар.
Ереү, күгең — икең бар,
Утың, һыуың — дүртең бар.
Дүрт терәктең дүртеһен дә
Тыуып үҫкән ил бәйләй;
Ил яҙмышын ир муйынына
Ҡылды ярыр тел бәйләй,
Ҡырҡҡа ярыр тел бәйләй!..

Әсә теле барында,
Сәсән теле барында
Ҡәм-хур булмаҫ табында,
Йөҙ ҡыҙартмаҫ табында;
Дуҫ-ишенең ҡоронда,
Ғәҙәтенсә борондан,
Йырлар моңло йырын да,
Түрҙә булыр урын да...

Был юғалтыу ҡапыл һәм аяуһыҙ булды. Күптәр Жәлил ағаға тейешле хөрмәтен күрһәтә алмай ҡалыуына үкенде. Һуңлаған үкенестән ни файҙа. Тик унын үлеменә шатланған, аранан китте яуыз зат, тигән бер кеше лә булмағандыр. Уның бар ғүмере яҡшылыҡ эшләү, алһыҙ-ялһыҙ хеҙмәт менән үтте. Ул бөтә аңлы ғүмере буйы бер ваҡытта ла, бер кемгә лә этлек эшләмәне, хөсөтлөк ҡылманы.

Һәр ваҡыттағыса, был юғалтыу әҙәм балаһына беребеҙ ҙә ергә мәңгелеккә килмәүебеҙҙе, форсатың булғанда ерҙә йәшәгәнеңдә изгелек ҡылырға кәрәклекте тағы бер ҡат хәтерләтте.

Аҙаҡҡы һүҙ

Бармы беҙҙә Шарль Балли һәм Альбер Сеше һымаҡ намыҫлы шәкерттәр?

Илебеҙҙә генә түгел, бәлки, сит илдәрҙә лә, урал-алтай телселәре араһында ла ғәйәт ҙур абруй яулаған шәхескә арнап һәр биш йыл һайын хәтер кисәләре, ғилми-ғәмәли конференциялар, орашыуҙар үтеп тора, уның фәнни асыштары, әҙәби ижады, тормош юлы тураһында ифрат юғары фекерҙәр әйтелә. Шундай һәр сарала тиерлек Башҡорт дәүләт университетына Жәлил Кейекбаевтың исемен бирергә, тигән мөрәжәғәт ҡабул ителә. Айырыуса 1996 йылда, Жәлил Кейекбаевтың тыуыуына 85 йыл тулған көндәрҙә, уның элекке шәкерттәре — билдәле һәм күренекле ғалимдар, яҙыусылар, журналистар был мәсьәләне етди ҡуйҙы. Үкенескә ҡаршы, тәүге филология фәндәре докторының, башҡорттарҙан беренсе профессорҙың исемен мәңгеләштерерeү әлегә тиклем тормошҡа ашырылманы.

Бөтөн донъяға танылған мәшһүр ғалим Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың үткән ғүмер юлына байҡау яһағандан һуң шул мәғлүм: ул яҙған хеҙмәттәрен баҫтырып сығара алмай яфа сиккән. Был ғәйәт аянысла хәл. Типография буяуы аңҡып торған китапты ҡулына алыу ғалим өсөн иң ҙур шатлыҡ булыр ине! Әммә бындай бәхеттән ул мәхрүм була. Быны ул бик ауыр кисерә. Ҙур сығымдар менән шаулатып юбилейҙарын үткәргәнсе, уның хеҙмәттәрен донъяға күрһәтеү мөһимерәк булыр ине, тигән фекергә киләһең.

Үҙе мәрхүм булғас, ниһайәт, «Туғандар һәм таныштар» романы донъя күрҙе. Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында уҡ яҙылған, 1946 йылда яҙыусылар ойошмаһында ҡаралып, нәшриәттә сығарырға тәҡдим ителгән романы яҡта-

шы Әнүр Вахитов тарафынан редакторланып, 1975 йылда баҫылып сыға. Бының өсөн халҡыбыҙ яҙыусыға бик рәхмәтле. Күренекле яҙыусы, әҙәби тәнҡитсе Жәлил Кейекбаевтың ижади мираҫын өйрәнгәндән һуң ошондай фекер әйтә: «Бөтә хикәйәләрен, әкиәттәрен, повесть һәм очерктарын, шулай уҡ иң яҡшы шиғыр, тәржемә һәм ҡобайырҙарын туплап, «Туғандар һәм таныштар» романы менән бергә ике томлығын сығарырға кәрәк ине».

Бөтә донъя күләмендәге лингвистар күптән фәнни хеҙмәттәренең тулы йыйынтығын күрергә теләй. Йөҙ йыллыҡ юбилейы айҡанлы ошо эштәр тормошҡа ашһа, мәшһүр ғалимыбыҙҙың рухы шатланып ҡайтыр ине.

«Жәлил аға, тюркология буйынса ҙур эштәр эшләп, совет урал-алтаистика фәнен тыуҙырыу юлында үҙенең ваҡытын, сәләмәтлеген, хатта тормошон да ҡыҙғанманы. Совет урал-алтаистикаһына нигеҙ һалды», — тип яҙа яҡын фекерҙәш дуҫы М.З.Зәкиев.

Ғалимдың бөтә донъяла танылыу алған «Урал-алтай тел белеменә инеш» тигән хеҙмәте үҙе үлгәндән һуң 1972 йылда ғына баҫылып сыҡты.

Илдус Ғөбәйҙулла улы Илешевтың тырышлығы менән 1996 йылда ғалимдың «Основы исторической грамматики урало-алтайских языков» тигән китабы донъя күрҙе. Был ҡатмарлы хеҙмәтте өр-яңынан ҡарап сығыу, ҡараламаларын редакторлау өсөн Илешевҡа өс йыл ваҡыт кәрәк була. Бөгөн дә актуаллеген юғалтмаған хеҙмәткә рецензияны күренекле лингвистар, академиктар П.А.Аристэ, Б.А.Серебренников, профессорҙар Н.А.Баскаков, М.З.Зәкиевтар яҙа. Бына, ниһайәт, Ж.Ғ.Кейекбаевтың «Основы исторической грамматики урало-алтайских языков» китабы донъя күрә. Сикһеҙ ауыр эште башҡарып сыға алыуына шатланған йәш ғалим, китап сыҡҡас, сәскәләр алып мәшһүр шәхестең ҡәберенә йүнәлә:

— Хөрмәтле Жәлил аға, бына, китабыңды яныңа алып килдек. Үҙең иҫән саҡта уны сығара алмағайның. Бына, хеҙмәтең донъя күрҙе! Ул йәшәй! Рухың шатланып ҡайтһын, исмаһам! — Күҙҙәренә йәш алған күренекле ғалим остазының баш осона яңы сығарған китабын һәм сәскәләр һалды.

Һәр кемгә мәғлүм, мәрхүмдәргә дан да, маҡтау ҙа кәрәк түгел. Китаптары ла сыҡты ни ҙә, сыҡманы ни? Үҙ ваҡытында, янып-көйөп эшләп йөрөгәндә булмағас, инде мәрхүм Жәлил ағаға бер ни кәрәкмәй. Уға яуҙырылған иҫәпһеҙ-хисапһыҙ юғары һүҙҙәр хәҙер инде ни бары Жәлил шишмәһенең татлы һыуын һоҫоп эсер өсөн генә әйтелгәндәй тойола. Беҙгә шәхестәребеҙҙе үҙҙәре иҫән саҡта, үҙ аяҡтары менән ерҙә атлап йөрөгән саҡтарында ҡәҙерләргә өйрәнергә кәрәк. Әле уны күккә күтәреп маҡтаған кешеләрҙең күбеһе элек тә бит бар ине, ҡайһы берҙәре уның китаптарын сығарырға бойороҡ бирә алырҙай юғары постар биләне. Ғилми хеҙмәттәренең әһәмиәте бер кемдә лә бәхәс тыуҙырмаған телсе-ғалимдың ниңә үҙе тере саҡта ла, үҙе үлгәндән һуң да китаптарын сығарырға ярҙам итмәй улар? Уға арналған сараларҙа бер тауыштан, китаптарын баҫтырып сығарырға кәрәк, тигән ҡарар ҡабул ителә, яуаплы ғалимдар тәғәйенләнә, тәҡдим алҡыштарға күмелә. Ә шулай ҙа барлыҡ хеҙмәттәре һаман донъя күрә алғаны юҡ. Хатта һәр лекцияһын йыйып алып, нәшер итеү ҙә ҡамасауламаҫ ине. Бына инде ғалимдың вафатына ҡырҡ өс йыл тулып үтте. Әммә барлыҡ лингвистарҙың теләге булған баҫма, фәнни хеҙмәттәренең тулы йыйынтығы донъя күрә алғаны юҡ.

«Жәлил Кейекбаевтың хеҙмәттәре донъя күрһә, улар ғалимдың үҙен генә түгел, бәлки, бөтә Башҡортостан Республикаһын данлар, беҙҙә тюркология фәне өлкәһендә яңы бер ғилми мәктәптең, яңы концепцияның үҙәге барлыҡҡа килер ине», тип баһалай остазының хеҙмәттәрен бер ғалим. Тарих теләк-шарт

һөйкәлеше менән һөйләгәндә ҡабул итмәүен белмәйме икән ни ул кеше? Үҙ ваҡытында ярҙам итмәгәс, хәҙер ҡоро тел сарлауҙан ни файҙа?

Тел ғилеме тарихында илле биш йәшендә генә үлеп ҡалған мәшһүр швейцар лингвисы, Женева лингвистика мәктәбенә нигеҙ һалыусы Фердинанд де Соссюрҙың «Дөйөм лингвистика курсы» исемле лекциялар йыйынтығын китап итеп сығарыу хаҡында фәһемле лә, ҡыҙыҡлы ла бер хәтирә һаҡлана. Ғалимдың уҡыусылары Шарль Балли һәм Альбер Сеше уҡытыусыһы һөйләгән лекциялар буйынса яҙып барған конспекттарын тергеҙеп, уны китап итеп сығара. Һис шикһеҙ остазының исеме менән! Ә беҙҙең профессорыбыҙҙың студенттарға уҡыған «Башҡорт теленең тарихи грамматикаһы», «Төрки телдәренең сағыштырма грамматикаһы» курстарының лекциялары буйынса шундай уҡ китаптар сығарып булмаҫ инеме ни?! Ҡайҙа һуң беҙҙә шундай Шарль Балли һәм Альбер Сеше һымаҡ оло йөрәкле намыҫлы шәкерттәр — бөгөнгө профессорҙар?!

Жәлил Кейебаевтың фән донъяһында абруйы ҙур булыуы барыбыҙға мәғлүм. Мәҫәлән, ул үҙе иҫән сағында Ленинград СССР Фәндәр Академияһының ағза-корреспонденты, Азия халыҡтары институты профессоры Андрей Николаевич Кононовты ун биш көнгә тюркологияның актуаль мәсьәләләренә ҡағылышлы темаға башҡорт-татар бүлектәре студенттарына махсус курс уҡырға саҡырған була. Данлыҡлы тюрколог менән яҡындан танышыу, аралашып, киләсәккә яңы пландар ҡороу маҡсаты менән арҙаҡлы ғалим Өфөгә килергә ризалыҡ бирә. Әммә Жәлил ағаның вафат булыуы тураһында ишеткәс, хатта университет ректоры хат яҙып саҡырыуға ҡарамаҫтан, Кононов килеүҙән баш тарта.

Бик күп телсе ғалимдар үҫеп сыҡты. Шағирҙар, яҙыусылар һаны йылдыңйылы арта бара. Ваҡыт бизмәне ғәҙел һәм аяуһыҙ: ул донъяға танылған ғалимдың үҙе иҫән саҡта хеҙмәттәренә тейешле баһа бирелмәүенә шаһитлыҡ итә. Бөгөн ғалимдың башҡорт телен генә түгел, барлыҡ төрки телдәрен, урал-алтай телдәрен ентекле өйрәнгән, уларҙың алға әйҙәүсеһе булғанлығын барыбыҙ ҙа таныйбыҙ.

Их, әйҙәүсең булһын ине ул! Был Жәлил ағаның уфтанып әйткән һүҙе. Эйе, әйҙәүсең булып, алдан ул юл ярып барһа, тапалған юлдан барыусыларға еңелерәк шул. Бөйөк ғалим алға әйҙәүсе, башҡорт тел ғилеменең юл ярыусыһы, атаһы булды. Бал ҡорттары күберәк эшләгән, бал артынан йышыраҡ осҡан һайын ғүмерҙәре ҡыҫҡараҡ булған кеүек, Жәлил ағаның йөрәге лә артыҡ күп эшләүҙән иртә туҙҙы. Беҙ, кешеләр, балды ҡалаҡлап ашайбыҙ. Бер ҡалаҡ бал йыйыр өсөн бал ҡорттары меңәр сәскәгә ҡуныуын күҙ алдына ла килтермәйбеҙ, балдың ысын бәйәһен белмәйбеҙ. Ғалимдың хеҙмәттәре лә Кейекбаев иҫән саҡта уға ҡарата күрһәтелгән ғәҙелһеҙлек тә, үҙе вафат булып, күп йылдар үткәс булһа ла ҡалҡып сыҡты. Беҙ шәхестәребеҙҙе үлгәс түгел, үҙҙәре иҫән саҡта ҡәҙерләргә өйрәнһәк ине. Ни сәсһәк, шуны урабыҙ. Кеше ниндәй генә юғары вазифа биләмәһен — кеше булып ҡалһын ине ул. Тереләр исемендә әйтеп ҡәһәрләмәһен, һинең донъяла ҡылған эштәреңдән, йәшәйешеңдән балаларыңдың, ейәндәреңдең йөҙөнә оят килмәһен.

Жәлил Ғиниәт улы Киекбаевтың хеҙмәттәре, ижад емештәре бушҡа китмәне. Тоғро дуҫтары, шәкерттәре ул ныҡлы нигеҙ һалған башҡорт тел ғилемен өр-яңы офоҡтарға алып сыҡты. Туған телебеҙ фән дәрәжәһенә өлгәште, башҡорт теле дәүләт статусын алды. Күп һандағы ғилми хеҙмәттәре, энциклопедиялар, һүҙлектәрҙең донъя күреүе быны асыҡ раҫлай.

Кәҙим АРАЛБАЙ

Йәйҙәрҙә йыйған йәдкәрҙәр

Тыуған яғыма

Тыуған яғым, тим дә һиҫкәнәмен,
Һыҙғырғанда ҡыуан елдәре,
Ҡара дауыл үтһә дала ҡаплап,
Мине ялмай ялҡын телдәре.

Тыуған яғым, тим дә теште ҡыҫып,
Ташланамын уны һаҡлашып,
Бер тамсы һыу көтөп тилмергәндә
Йә кискәндә ташҡын яҡташым.

Ғәзиз төбәк, тим дә аҙарынам,
Таҙарынам ваҡлыҡ, яҙыҡтан.
Таналыҡтан әгәр ҡот алмаһам,
Яҙыр ине йәнем аҙыҡтан.

Тыуған яғым, тим дә күккә бағам,
Шәфҡәт һорап ергә тәңремдән.
Ҡаҡ даламда ямғыр бейегәндәй,
Ерем моңо тулай йәнемдә.

«Ҡасан килдең?» —тиҙәр...
Ҡанаттарым
Тыуған яҡ тип көн дә ҡағына.
Килә кеше сит-ят яҡҡа ғына,
Мин бит ҡайтам тыуған яғыма.

Ҡанымдан да, йәнем-тәнемдән дә
Заман юшҡындарын йыуған яҡ,
Мин бит һине ҡалдырғаным да юҡ —
Йөрәгемдә йөрөй тыуған яҡ!

Әсәйҙең сәй япраҡтары

Төргәктәрҙән килеп сыҡты
Әсәйҙең сәй япраҡтары:
Мәғрур Мәмбәт тауҙарының,
Таналыҡ туғайҙарының
Тәме, һуты, тупраҡтары...
Мәтрүшкә, еләк, ҡарағат,
Әлморон, энәле, балан...
Тағы күпме шифаларҙы
Беҙгә тип ул төрөп һалған!

Нисәмә йыл үткәндә лә
Беҙҙе иң аптыратҡаны:
Һаман да хуш еҫен бөркә
Әсәйҙең сәй япраҡтары.
Күҙҙәренең нурын һирпә,
Ҡулдары йылыһын һаҡлай,
Хәтерләтә һыу сафлығын,
Еребеҙҙең һау сактарын
Әсәйҙең сәй япраҡтары...

Әсәй әллә тылсым менән
Төргәккә йән өргән микән,
Бөтә төҫө-еҫе менән
Ерҙең үҙен төргән микән?

Үлән телен белде микән?
Һаман да китә иҫтәрем...
Һаҡлай алһам икән мин дә
Тыуған яҡтың төҫ-еҫтәрен...

Әсәйем шишмәләре

Шишмә асырға яратты
Ғүмер буйы әсәйем.
Шишмәләреңдән, әсәйем,
Ятып һыуҙар эсәйем!..

Маҡан, Туржы буйҙарында,
Әҙел, Ҡиндер сайында
Әллә ниңә яратты ул,
Шишмәләрҙе таҙартты ул
Барған-ҡайтҡан сағында.

Шишмә асырға яратты
Тынғыһыҙ йән — әсәйем...
Мөлдөрәп аҡҡан шишмәңдән
Ятып һыуҙар эсәйем...
Әсәйем!..

Ҡараса ҡауырһыны

Йәйәләй кирелде офоҡтар,
Шәм кеүек тоҡанды уҫаҡтар,
Алтынға мансылды ҡосаҡтар.
Саҡыра урманда усаҡтар...

Хозурлыҡ — йәннәттең үҙеме,
Шағирҙың «Болдино көҙө»мө?
Йәлләмәй төҫтәрҙе, буяуҙы
Иртәнән еремә нур яуҙы.

Ҡырҙарҙан алтын көҙ үткәне,
Тыныуҙа — ҡараса еткәне,
Ҡолаҡҡа эленде сыңдары —
Таң менән ҡараҡаҙ киткәне.

Ҡараҡаҙ ҡаурыйын ҡалдырҙы,
Ялҡыны усымды яндырҙы.
Яҙмыштың был миңә бүләге,
Әжерен йыр менән түләрмен.

Ҡараса — ҡараҡаҙ һыуығы.
Усымды яндыра ҡаурыйы.
Ҡауырһын осонан йыр тамыр.
Ҡараҡаҙ ҡайтырға юл табыр...

Йомабай ҡурайы

Урал ғына тауҙың көн битендә
Үҫә генә булыр бер ҡурай.
Шул ҡурайҙы ҡырҡып уйнаниһәң,
Моңо Урал тауын бер урай...

Ҡурай тарта егет. Эй һыҙҙыра!..
Ҡайҙан ғына сыға был тауыш?!
Ярһыу хисе, моңһоу наҙы менән
Йөрәктәрҙе һыға был һағыш...

Хас дошмандар күпме тырышҡандар
Ҡурайсының өнөн тығырға,
Фарман булған тиҙәр шул үләндең
Үҫеүен дә бермә тыйырға.

Әммә мәғрур Урал, шуны тойоп,
Иткән икән үҙе булышлыҡ:
Ҡурай тағы тупраҡ тишеп сыҡҡан,
Күкрәгендә моңға тулышып.

Быуат-быуат әллә күпме афәт
Быуып алғанда ла алҡымдан,
Иҫән ҡалған Иҫәнбай тоҡомло
Шанлы ҡурайсыһы халҡымдың.

Йөҙ йылдарға, бәлки, берәү тыуыр
Йомабайҙай бөйөк ҡурайсы.
Тағы тыуыр, әгәр еребеҙгә
Булһаҡ имен таңдар ҡурғаусы.

Уны ла бит — ябай башҡорт улын —
Моңло-зарлы халҡы тыуҙырған
Һәм йәлләмәй зирәк күңеленә
Мөлдөрәмә хис-моң һыйҙырған...

Урал ғына тауҙың көн битендә
Үҫә икән ҡырлы бер ҡурай,
Шул ҡурайҙы ҡырҡып уйнаниһәң,
Моңо донъяларҙы бер урай.

Мәңге йәшәр ҠУРАЙ.
Ул — үлемһеҙ:
Ул башҡорттоң йәшәй аңында,
Ул башҡорттоң йәшәй булмышында
Ул башҡорттоң йәшәй ҡанында!..

Туҡай маршы

Урай-урай Ҡазан артын, Ҡырлайҙы ла,
Берсә талғын, берсә ярһыу моң ағыла.
Ошо моңдо яҡын күреп, берҙәй көтөп,
Балҡантау ҙа, Ҡаратау ҙа гел һағына...

Армыт-армыт ятҡан Урал тауын ашып,
Гиҙеп йөрөй моңло-дәртле Туҡай маршы.
Туҡай маршы! Саҡыра ул ярһып-шашып,
Алыҫ рухташ, гүйә, атлай — барам ҡаршы!

Ишеткәндә уны Урал ҡуйынында,
Күңел тула, йөрәк тулай... Елдәр илай,
Урман үкһей. Күк ярыла, ямғыр ҡоя...
Сал ҡылғандар аҡ ҡайынға ҡушылып йырлай

Даръя булып, хистәр таша, моң түгелә,
Елкендерә йөрәгемде хаҡ көрәшкә.
Ашыҡтыра ҡыҫҡа ғына ғүмерҙә лә
Атҡарырға халҡым өсөн изге эштәр.

Көндәремдә тыуып тора гел сиратлаш:
Берсә — дауыл,
берсә — яуын,
берсә — ҡояш.
Ғүмеремдә моң оҙата гел аралаш:
Йә ул дәртле,
йә ул наҙлы,
йә ул һағыш...

Саҡыра ул — кәкүк булып Ҡаратауҙа,
Оҙон ғүмер юрап Туҡай мираҫына.
Сыңғырай ул — һандуғастай, эй, өҙҙөрөп,
Үлгәндәр ҙә һиҫкәнерҙәр ер аҫтында.

Ҡаңғылдай ул — ҡыр ҡаҙҙары Йүрүҙәнде
Иңрәй-иңрәй ташлап китҡән саҡтағылай.
Саңҡылдай ул — сал бөркөтө Ирәмәлдең
Ҡаяларҙа балаларын һаҡлағандай...

Урай-урай Ҡазан артын, Ҡырлайҙы ла,
Берсә талғын, берсә ярһыу моң ағыла.
Ошо моңдо яҡын күреп, берҙәй көтөп,
Алатау ҙа, Ҡаратау ҙа гел һағына.

Халыҡ өсөн, хаҡлыҡ өсөн ҡалҡҡандарҙы
Ҡаҡшаталмай хатта йылдар ағыштары:
Сая рухлы Салауаттың ярһыуына
Ауаздаш бит бөйөк Туҡай һағыштары.

Моң-хәсрәтле, мең хәстәрле ғәзиз ерҙә
Булһын хаким бары йыр һәм ирек яҙы!
Минең менән көн дә иртән сыҡһын юлға
Салауаттың сая рухы,
Туҡай сазы.

Салауаттың атайсалын — Күк Уралды
Урап-урап, аға-таша Туҡай маршы.
Шул аһәңдән әсирләнеп, булып ғашиҡ,
Дауылдарға, яуындарға барам ҡаршы...
Барам ҡаршы...

Һуғыш балалары һулышы

Ҡәләмдәштәрем Ирек Кинйәбулатов
менән Тимерғәле Килмөхәмәтовҡа

Һуғыш уты дөрләй хәтерҙәрҙә...
Юҡтыр унан бер кем һыуынған.
Яғып үтте ҡара һөрөмдәрен
Һәр кешегә, һәр бер быуынға.

Көн дә ҡырыҫ телле сводкалар
Ҡуҙаллаһа фронт торошон,
Һирпелгәндәй булды беҙҙең биткә
Шул һуғыштың утлы һулышы.

Алыҫтарҙа, мәхшәр ут эсендә,
Йөрөгәндә атай алышып,
Билдәләне илдең тын алышын
Һуғыш балалары һулышы.

Мөмкин булмағандай туҡтатырға
Тәбиғәттә бөйөк ағышты,
Бер ни менән баҫып булмаясаҡ
Атайһыҙлыҡ тигән һағышты.

Бишектәрҙә сабый ҡурылмаһын,
Ҡырҡылмаһын аҫҡа интегеп.
Ишәймәһен илдә һалдаткалар,
Өҫтәлмәһен яңы фронтовик.

Баласаҡтағылай,
Тағы атай
Иҫкә төшөп, өнөм быуылды,

Һуғыш...
Һағыш булып оҙаҡ эҙәрлекләр
Атайҙарһыҙ үҫкән быуынды.

Улан, ейән, бүлә, тыуаларға
Яҙмаһынсы шинель кейергә.
Яҙмаһынсы миңә ҡарт көнөмдә
Һуғыш һулышынан көйөргә.

Абдулхак ИГЕБАЕВ,
Башкортостандың халык шаъиры

АҠ ТИРМӘЛӘР ҠОРҒАН ИЛ ЙЫРСЫҺЫ

Ҡәҙим Аралбай миһырбанлы моңдаш та, игелекле юлдаш та. Уның менән Баймаҡ районында бер нисә мәртәбә сәфәрҙәш булдыҡ. Миңә илле йәш һәм алтмыш йәш тулған саҡтарҙа ижад кисәләремде уҙғарыуға күп көс һалды ул.

Ике меңенсе йылда етмеш йәшлек байрамымды уҙғарғанда ла тыуған яҡтарымдың саф һауаһын хөрмәт иткән шағирым менән бергә һуларға насип булды. Был һүҙҙәрҙе һис тә юҡҡа ғына әйтмәйем. Ҡәҙим Аралбайҙы мин сәфәрҙәш булараҡ та, ҡәләмдәш булараҡ та яҡшы беләм. Ҡәләмдәшемдең мәҙәниәт йорттарында ярһып-талпынып шиғырҙар уҡығанын да, милләттәштәренә ҡулдары талғансы автографтар биргәнен дә күргәнем бар. Ҡәҙим Аралбай менән көтөүселәр яҡҡан усаҡ янында ла, балыҡсылар, бесәнселәр, ураҡсылар янында ла, мәктәп уҡыусылары янында ла, Ҡазанда ла, Мәскәүҙә лә, ҙур съезд залдарында ла бергә булғаным бар. Әммә ҡайҙа ғына йөрөһә лә, юлда ла, табында ла ул Шағир тигән изге исемдең абруйын төшөрмәҫ, бәғзе берәүҙәр шикелле кәпәренеп, танау сөйөп, күкрәк ҡағып йөрөмәҫ, һәр ваҡыт салт аяҙ көн һымаҡ булыр.

Ана шуға күрә лә Ҡәҙим Аралбайҙың шиғриәте нурлы ла, һиммәтле лә, ерлекле лә, ҡөҙрәтле лә. Уның әҫәрҙәре сафлыҡ менән матурлыҡ, ябайлыҡ менән бөйөклөк, ғорурлыҡ менән айбарлыҡ сифаттарын бергә туплаған сихри гөлләмәләрҙе хәтерләтә кеүек.

Шиғриәтебеҙҙең йөҙөн нурландырыусы, формалар төрлөлөгөн байытыусы оло фекер эйәһе Ҡәҙим Аралбайҙың «Рух яҙыуы» китабы туған халҡыбыҙ һәм әҙәби йәмәғәтселек тарафынан ғәҙел нарыҡланды. Автор ошо китабы өсөн Башҡортостан Республикаһының Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты тигән маҡтаулы исемгә лайыҡ булды.

Ҡәҙим Әбделғәлим улы Аралбай тураһындағы фекерҙәремде, күңел кисерештәремде шиғриәт һөйөүселәр менән уртаҡлашырға ниәтләгәс, һүҙ юҫығы алыҫ хәтирәләргә барып тоташты.

Баймаҡ районы Күсей ауылының йәм-йәшеллеккә сорналған, йәйге томраларҙан тынып ҡалған бер мәлендә йәше-ҡарты клубҡа ағылды. Күсей халҡы әүҙем, дәртле халыҡ. Шундуҡ клуб тамашаһы менән шығырым тулды. Ауыл таланттарының концерты башланды. Һыҙҙырып ҡурай ҙа тарттылар, осҡон сәсрәтеп, өҙә баҫып бейенеләр ҙә, гармун телдәрен дә һайраттылар. Бына бер саҡ ҡупшы итеп кейенгән, мыҡты кәүҙәле, алсаҡ йөҙлө Рәйсә Игебаева сәхнәгә килеп сыҡты һәм ул Ҡәҙим Аралбайҙың «Беҙ — кеше» тигән поэмаһын сатнатып яттан һөйләргә кереште. Тулҡын-тулҡын булып күңел ҡылдарына ҡағылып, йөрәктәрҙе тетрәтерлек шиғри юлдар ағылды:

Һирәктәрҙән, ай, һирәк,
Зирәктәрҙән дә зирәк,
Сәсәндәр, һеҙ ҡайҙа ул?
Ниңә сыҡмай өнөгөҙ?
Салауатҡа торорлоҡ,
Ил батыры булырлыҡ,
Батырҙар, һеҙ ҡайҙа ул?
Бөттөмө ни өнөгөҙ?

Эй ҡөҙрәтле, шиғриәтле минуттар!..

Залда ултырған һәр кемдең зиһенен әйтерһең дә шағир күкрәгенән урғылып сыҡҡан ялҡынлы хистәр ялмап алды. Мин дә тулҡынланып: «Булғас, булғас, шағир ана шулай ихлас булһын ул, Ҡәҙим Аралбай һымаҡ илһөйәр, халыҡсан шағир булһын», — тип уйлап ҡуйҙым.

Тамашасылар дастанды баштан ахырғаса зауыҡланып-тәьҫирләнеп тыңланы. Тамашасылар ғынамы ни, ә бәлки тыуған ауылыма терәлеп кенә торған Олобейек, Йәнтәл тауҙары ла, өйкөм-өйкөм сауҡалар ҙа, Күсей йылғалары ла уны йотолоп тыңлағандай тойолдо миңә.

Бынан байтаҡ йылдар элек Ҡәҙим Аралбайҙың Баймаҡ районы Күсей ауылы клубында йырға-моңға ғашиҡ, нәфис һүҙ оҫтаһы башҡарыуында яңғыраған «Беҙ — кеше» тигән поэмаһын мин әле лә онота алмайым.

Эйе, авторҙың ҡобайыр алымы менән, халыҡсан тел менән яҙылған был дастаны Баймаҡ районында ла, Хәйбулла яҡтарында ла, республикабыҙҙың башҡа тарафтарында ла үҙенең меңәрләгән уҡыусыларын тапты. Әҫәр бер нисә тапҡыр эфир тулҡындары аша барлыҡ Башҡортостанға яңғыраны. Шағирҙың «Беҙ — кеше» поэмаһы мәктәп программаһына ла кертелгән.

Ҡәҙим Аралбай — поэмалар оҫтаһы. Робағиҙар, ҡобайырҙар, шиғырҙар, йырҙар, бәйеттәр, мәҫәлдәр яҙған талантлы әҙип.

Тыуған ауылы Таңатарынан, Таштуғайынан, Таналығынан, күкшел далаларынан, мәғрур Мәмбәт, Турат тауҙарынан, мөҡәддәс төйәге — Хәйбулла яҡтарынан күңеленә илһам алған ул. Әҫәһе ҡойған аҡ ҡоттан яҙмышына ҡөҙрәт өҫтәлгән.

Ҡобағош, Аҡмулла кеүек айбар рухлы сәсәндәрҙең сәсәнлеге, Шәйехзада Бабич, Рәшит Ниғмәти, Мостай Кәрим, Назар Нәжми кеүек мәшһүр шағирҙарҙың шиғри аһәңдәре, Йомабай Иҫәнбаев, Ғиниәт Ушанов, Ғата

Сөләймәнов, Ишмулла Дилмөхәмәтов кеүек оҫта ҡурайсыларҙың илаһи моңдары һеңгән уның шиғриәтенә.

Бына шуның өсөн дә шағирҙың ижады һутлы, киң ҡоласлы, ифрат үҙенсәлекле. Ошо үҙенсәлек, ғиффәтлек, нәфислек Ҡәҙим Аралбайҙың «Рух яҙыуы» тип аталған китабында айырыуса нык төҫмөрләнә:

Уралтауҙың һәр ташына уйылған
 йыр — рух яҙыуы,
Ир данынан, ил зарынан яралған
 Моң — рух яҙыуы,
Башҡортомдоң бар булмышын һаҡлаған
 тел — рух яҙыуы, —

ти шағир йәшәү мәғәнәһе, ғүмер ағышы, тормош асылы хаҡында тәрән уйланып.

«Рух яҙыуы» йыйынтығы ғәжәйеп бер зауыҡ менән шундай күркәм, шундай матур итеп төҙөлгән. Күләме лә ыҡсым ғына. Уны кесәлә генә йөрөтөрлөк. Шағир күңеленең ынйы-мәрйендәренән, затлы гәүһәрҙәренән хасил булған сауаплы китап был.

Дөрөҫөн әйтергә кәрәк, бындай фәһемле китаптар донъяға һирәк тыуа. «Рух яҙыуы» һәм «Таналыҡ тауышы» йыйынтыҡтары Ҡәҙим Аралбайҙың өлөшөнә төшкән көмөшөләр, моғайын. Шуныһы ҡыуаныслы, талантлы әҙиптең бына тигән уҡымлы әҫәрҙәре шиғриәт һөйөүселәрҙең күңелдәрен арбаны, уларҙың китап кәштәләрен биҙәне. Ул уҡыусыларға киң билдәле булған «Аҡтирмә», «Сапҡын», «Өмөт», «Ҡойондар», «Саҙаҡа», «Тарас менән Ҡарас», «Беҙ — кеше», «Батыр яраһы», «Ҡыҙғатау», «Күк бүре», «Ауыл төтөнө», «Таналыҡ тауышы» шикелле поэмаларҙың, тиҫтә-тиҫтә баҙыҡ шәлкемдәрҙең, лирик-философик шиғырҙарҙың авторы.

Ҡәҙим Аралбайҙың ил һөйөнөстәренән, ил хәсрәттәренән тыҡылған, халыҡ ғәмдәре менән һуғарылған, туған телгә, милләткә бағышланған шиғырҙары, ҡобайырҙары замандаштар, ватандаштар йөрәгенә үтеп инде. Ә йөрәккә үтеп инерлек әҫәрҙәр яҙыу ҡеүәһе һәр ҡәләмдәшкә лә тәтемәй бит!

Ҡәҙим Әбделғәлим улы хәҙерге башҡорт шиғриәтендәге иң егәрле, иң тәүәккәл әҙиптәребеҙҙең береһе. Уның заманыбыҙҙың төрлө биҙәктәрен, төрлө төҫтәрен төҫмөрләткән Салауат күпере һымаҡ нурланып-балҡып торған ижадына кинәнеп бөтә алмайым. Сөнки ул үҙебеҙҙең күҙ алдында үҫте.

Бөгөнгөләй хәтеремдә, етмешенсе йылдарҙың башында сөм-ҡара күҙле, ҡап-ҡара сәсле, ҡаҡса ғына бер егет «Ағиҙел» журналы редакцияһына килеп инде. Исәнлек-һаулыҡ һорашып, үҙен Ҡәҙим Аралбаев булам, тип таныштырғас, (ул саҡта әле шағир фамилияһын ҡыҫҡартмағайны) ҡулындағы шиғырҙар шәлкемен миңә һуҙҙы. Йөкмәткеһе менән дә, рухы менән дә, яҙылышы менән дә йәш ҡәләмдәштең бик тә танһыҡ шиғырҙар шәлкеме ине был. Ни өсөн тигәндә, был шәлкемдәге шиғырҙар башҡаларҙыҡына бөтөнләй оҡшамаған, уларҙа ниндәйҙер бер яңылыҡ бар һымаҡ тойолдо миңә.

Был шиғырҙарҙан берсә Хәйбулла далаларында сайҡалған алтын башаҡ, бөтнөк, мәтрүшкә еҫтәре аңҡып китә кеүек, берсә ергә түшәлеп үҫкән алабута, юшан еҫтәре бөркөлә һымаҡ, берсә тибендә йөрөгән өйөр-өйөр йылҡыларҙың кешнәүҙәре, бөркөт саңҡыуҙары, һандуғас һайрауҙары ишетелә кеүек. Бына шулай тәүге шиғырҙары менән үк йәш шағир күңелдә йылы тәьҫир ҡалдырҙы.

Һуңғараҡ, бер аҙ ваҡыт уҙғас, «Ағиҙел» журналы редакцияһында Ҡәҙим Аралбай менән бергә эшләргә тура килде. Баҫалҡылығы, отҡорлоғо, уңғанлығы, эшсәнлеге тиҙ күтәрҙе уның абруйын.

Байтаҡ ҡына йылдар ул Башҡортостан Яҙыусылар союзының яуаплы сәркәтибе, Башҡортостан Яҙыусылар союзы рәйесенең урынбаҫары, Башҡортостан «Китап» нәшриәтенең директоры булып эшләне.

Оло вазифалар башҡарыуына, ваҡытының бик самалы булыуына ҡарамаҫтан, Ҡәҙим Аралбай көллөһөнә лә өлгөрөргә тырышты. Тормошҡа битараф түгел ул, ҡолағы сос, йәне һиҙгер, уның һәр нәмәлә лә эше бар, тормоштоң үҙәгендә, ваҡиғалар уртаһында ҡайнай. Ул ял иҫәбенә, йоҡо иҫәбенә ижад иткән тынғыһыҙ әҙип, һүҙ баһаһын да, үҙ баһаһын да белгән егәрле ижадсы, яҡташтарын, ырыуҙаштарын күтәргән ҡыйыу шәхес! Ул ғүмер баҡый үҙ районы менән тығыҙ бәйләнештә. Ҡәҙим Аралбай — ошо райондың «Таналыҡ» совхозы тарафынан булдырылған Сергей Чекмарев исемендәге премия лауреаты. Хәйбулла районының почетлы гражданы.

Оҙайлы йылдар буйына төрлө редакцияларҙа эшләү дәүеремдә миңә ҡалын-ҡалын ҡулъяҙмалар уҡырға тура килде. Арала күҙ нурҙарымды тоноҡландырғандары ла, йәнгә сихәт биргәндәре лә күп булды.

Рәшит Ниғмәти, Баязит Бикбай, Ғилемдар Рамазанов, Шәриф Бикҡол ағайҙарҙың шундай асыҡ, шундай һәйбәт итеп, семәрләп яҙылған ҡулъяҙмаларын ҡабат-ҡабат кинәнеп уҡый торғайным.

Әле бына Ҡәҙим Аралбайҙың ҡулъяҙмаһын һәр күргән һайын уға хайран ҡалам. Уның яҙыуы ғәжәп матур, тылсымлы сылбырҙар теҙелеп киткәнме ни, хәрефтәре тип-тигеҙ, сөнки үҙ ижадына ҡарата ифрат талапсан. Ул — һәр эште еренә еткереп башҡара торған, бал ҡорто һымаҡ йылғыр, бик күптәргә өлгө булырлыҡ эшһөйәр кеше.

Ҡайһы бер ҡәләмдәштәрҙе ауыл йырсыһы, ҡала йырсыһы, тау йырсыһы, дала йырсыһы тип йөрөтәләр. Ә Ҡәҙим Аралбайға иһә был атамаларҙың һәммәһе лә берҙәй ҡағыла шикелле. Сөнки уның ижадында тотош Урал, тотош Башҡортостан, тотош Рәсәй йөрәге һулҡылдай кеүек.

Боронғо менән бөгөнгө, бөгөнгө менән киләсәк ауаздары, әйтерһең дә, шағир күңеленә мәңгелек моң булып тамырланған. Ул — ер улы, ил ҡашҡаһы, милләт шағиры.

Милләтем тип, йәнтөйәгем тип йәне шул хәтлем өҙгөләнмәһә, башҡорт фольклорын, тел нескәлектәрен, нәфис һүҙ ҡәҙерен шул хәтлем тәрән тоя белмәһә, береһенән-береһе гүзәл әҫәрҙәр, «Рух яҙыуы», «Таналыҡ тауышы» исемле юғары сифатлы, юғары зауыҡлы, уҡымлы китап ижад итә алыр инеме Ҡәҙим Аралбай?!

Йыл артынан йылдар уҙһа ла, Ҡәҙим Аралбайҙың ижад ағасының ғәзиз япраҡтары замананың ҡара ҡырауҙарында ҡурылып ҡойолмаҫ, шиғриәт усағының йылыһы һыуынмаҫ, уның «Рух яҙыуы» халҡым йөрәгендә һис тә юйылмаҫ!

Асылда шағирға бағышлап яҙған шиғырым да ошо изгелекле фекерҙәремде ҡеүәтләй бит, ҡеүәтләй!

Таң елдәре менән сәләмләшеп,
Таштуғайҡай буйын буйланым;
Таштуғайҡай буйын буйланым да
Ошо төйәккәйҙә тыуып үҫкән,
Аралбай, мин һине уйланым.

Ана, һин йырлаған буҙ далалар,
Ана, һин данлаған сал тауҙар;
Әллә инде серле тау һынында
Ҡинәт кенә пәйҙә булды микән
Һинең ижад иткән дастандар!

Дастандарың һинең,
ҡобайырҙарың
Аҙмы күңелдәрҙе арбаны!
Яҡты донъяларҙа ниндәй генә
Сихри мөғжизәләр тыуҙырмай һуң
Шағир дәрте,
шағир дарманы!

Хәтәр заман һаман ҡанһыҙланып
Һалдырғанда ҡара төрмәләр;
Әҙәбиәт тигән изге илдә
Тирҙәр түгеп,
күкрәк көсөң менән
Ҡороп ҡуйҙың һин «Аҡ тирмәләр»[1] .
«Аҡ тирмәләр» ҡорған ил йырсыһы
Үҙең зирәк,
үҙең сабыр ҙа...
Башҡортостанымдың мең ғәмдәре,
Тарих даръяһының иңрәүҙәре
Һулҡылдайҙыр һинең тамырҙа!
Милли хисле көслө шәхесһең һин,
Ғәййәр йөрәккәйең йырға бай;

Йығылыр саҡтарымда таянырлыҡ,
Юлдарыма рухи ай булырлыҡ,
Шөкөр ана,
 һин бар, Аралбай!

Хеҙмәт тәмен йәшләй татып үҫтең,
Хәләл эштә булды даланың,
Алһыҙ-ялһыҙ еккән йөк атындай,
Һин бит, Ҡәҙим, һис бер ваҡытта ла
Муйыныңдан ҡамыт һалманың.
Көнсөл албаҫтылар,
 аждаһалар
Таш атһа ла ижад юлыңа,
Ҡурҡып сигенмәнең...
 Ә сәмләнеп
Хаҡлыҡ,
 намыҫ,
 иман ҡиблаһына
Талпындың һин ғүмер буйына!

Ихлас шағирлығың,
 маһирлығың
Йомарт талантыңдың билгеһе.
Һинең шиғриәтең милләтемдең
Бар асылын,
 моңон сағылдырған
Рух яҙыуы,
 күңел көҙгөһө!

1996—2001

Эйе, тынғыһыҙ ижадсы, әүҙем йәмәғәт эшмәкәре Ҡәҙим Аралбайға арналған «Аҡ тирмәләр ҡорған ил йырсыһы» тип исемләнгән мәҡәләмдең һәм шиғырымдың баҫылып сығыуына ла шаҡтай ғына ваҡыт уҙып киткән дә баһа!

Собханалла, беҙ йәшәгән заман болғауыр булһа ла ҡулдарына ҡаурый ҡәләм алған сал сәсле аҡһаҡалдар ҙа, йәш ижадсылар ҙа бына тигән һәйбәт эштәр атҡара.

Әйткәндәй, 2010 һәм 2011 йылдар Ҡәҙим Әбделғәлим улы Аралбай өсөн айырата даланлы, айырата илһамлы, айырата уңышлы йылдар. Ошо арауыҡта Зәйнәб Биишева исемендәге “Китап“ нәшриәтендә шағирҙың бер-бер артлы ике томлыҡ «Һайланма әҫәрҙәр»е донъя күрҙе.

Ҡәҙим Аралбайға ныҡлы сәләмәтлек, ҡояшлы шатлыҡтар, ижади ҡаҙаныштар юрайым:

Юрағандарым минең юш булһын,
Күңелеңдә һайрар ҡош булһын!
Йомарт ижадыңды ил данлай,
Һай, афарин, һиңә Аралбай!
Амин!

2011

Тимергали ***КИЛЬМУХАМЕТОВ,***
доктор филологических наук,
профессор БашГУ,
Азалия ***МУСТАФИНА,***
студентка БашГУ

СТРАСТЬ К СПРАВЕДЛИВОСТИ

(проблемно-тематический обзор публицистики Газима Шафикова)

Газим Шафиков — человек с многогранным талантом: поэт, прозаик, драматург, сценарист, переводчик, публицист.

Широкую известность он приобрел в 1970—1980-е годы после издания поэтических сборников «Рожденные в седле», «Поющий стебель», «Водораздел», «Песнь Шульган-таша». В повести «Последняя вспышка лампы» проявился его талант прозаика. Драмы «Операция», «Старая квартира», «Здесь моя родина», «Хадия», «Пещера», «Аттила», написанные в 1980—1990-е годы, с успехом шли на сценах республиканских театров. По его сценариям были сняты документальные фильмы «Сокол» — о дважды Герое Советского Союза Мусе Гарееве, «Хадия» — о писательнице Хадие Давлетшиной, «Крылья души» — о Государственном академическом ансамбле народного танца имени Файзи Гаскарова.

Газим Газизович Шафиков (1939–2009)

В 1990-е годы издает книги публицистики «И совесть, и жертвы эпохи», «Крючья под ребро», «Дыхание жгучее истории». В 1992 году за книгу «И совесть, и жертвы эпохи» был удостоен Государственной премии Республики Башкортостан имени Салавата Юлаева. Ему было присвоено высокое звание «Заслуженный деятель искусств Республики Башкортостан». Он — кавалер ордена Салавата Юлаева.

Творчество Газима Шафикова представляет собой огромное поле для исследований. И особенно его публицистика. Сборники публицистических очер-

ков и эссе Г.Шафикова являются не только перечнем биографий и жизнеописаний известных личностей нашего Башкортостана, они — дыхание времени и пульс эпохи.

Свою творческую деятельность Газим Шафиков начинал поэтом. А к публицистике приобщился уже с приходом в газету в эпоху гласности, свободы слова, печати, совести. Этот период характерен тем, что многие мыслители прорвали дамбу молчания. Газим Шафиков не стал исключением.

В своем творчестве Газим Шафиков поднимает чрезвычайно сложные, глубинные, злободневные темы. Среди них одна из важнейших — экология, бережное отношение к природе родной земли. Он скорбит о гибнущем на глазах Таналыке, с болью пишет о шквалистой урбанизации, взывает к сохранению бортевой пчелы Бурзяна.

Публицистика Газима Шафикова привлекает внимание богатством тем и тональностей, какой-то непредсказуемостью сбивчивой речи, эмоциональным накалом. Здесь целая стихия чувств, резких ритмических интонаций. Газим Шафиков отражает дух и остроту событий своей эпохи, своего поколения. Он свидетель беспокойного времени. Любой исторический факт или событие современности, взятые Газимом Шафиковым во главу угла произведения, четко и рельефно окрашиваются собственным восприятием публициста.

Герой в публицистике Газима Шафикова выступает как носитель эстетических идеалов, показанных в его поведении, духовном мире, в отношении к людям в зависимости от исторической обстановки.

Однако не следует забывать, что в очерке может быть и отрицательный герой как, например, Тевкелев из очерка «Темна душа Каина» в сборнике «Дыхание жгучее истории». Публицист в таких случаях борется с отрицательными явлениями жизни, показывая их противоречие идеалу.

В произведениях Газима Шафикова герой бесстрашно бросается в бой. Он «вихрем летит на своем коне, не зная ни покоя, ни усталости. Вокруг огромный мир, в котором раскрепощается народный дух. Герой осознает свою значимость в истории, во что бы то ни стало пытается отвоевать свое место. Ради этого человек идет на схватку, часто смертельную. Иногда герой остается как бы наедине с самим собой, а вокруг безмолвие Вселенной».

Итогом многолетней работы Газима Шафикова стали книги публицистики «И совесть, и жертвы эпохи» (1991 г.), «Крючья под ребро» (1993 г.). Эти сборники потрясают своей откровенностью, подробным показом внутреннего механизма сталинских репрессий. В книге «И совесть, и жертвы эпохи» впервые появился объективный материал о башкирском ученом, историке, видном политическом деятеле края Ахмед-Заки Валиди Тогане, до того считавшемся «врагом номер один» башкирского народа.

В 1998 году в башкирском издательстве «Китап» выходит еще одна публицистическая книга Газима Шафикова «Дыхание жгучее истории». Она состоит из очерков о видных деятелях культуры и науки Башкортостана. Героями являются певец и композитор Газиз Альмухаметов, ученый-лингвист Тагир Баишев, первый муфтий Башкортостана Мансур Халиков, художник Ахмат Лутфуллин, композитор Загир Исмагилов, просветитель и поэт Мифтахетдин Акмулла и многие другие.

Чем же руководствуется Газим Шафиков при выборе героев для своих очерков, эссе? Вот что говорит он сам по этому поводу: «Чем ярче и талантливее личность, тем драматичнее и трагичнее его судьба. Это — неизбежная закономерность. В нашей российской действительности люди неординарные, как

правило, вступают в конфликт с властями, обществом и становятся изгоями на родной земле. Окружение не может понять их гордой натуры, порой нестандартное поведение. Так и Тагир Баишев, и Файзи Гаскаров никак не вписывались в рамки нашей установившейся морали. Отсюда — трагические драмы их бытия. Я благодарен судьбе за то, что она свела меня на жизненной тропе со многими удивительными людьми. Я много лет был знаком с Файзи Адгамовичем Гаскаровым, старался записывать его высказывания о народной хореографии, об одаренных артистах, балеринах, танцовщиках, о деятелях искусства. В очерк (имеется в виду очерк «Архимедова точка опоры Гаскарова». — **Т.А., А.М.**) вошли лишь некоторые части наших встреч. Как говорит великий Эйзенштейн, душат замыслы. Их так много, что переварить все немыслимо, поэтому приходится брать, выуживать лишь самое необходимое»[1].

Газим Шафиков в книге «И совесть, и жертвы эпохи» очень осторожно раскрывает образ Ахмед-Заки Валиди. По словам публициста, на момент выхода вышеуказанной книги, да и сейчас, эта тема актуальна как никогда. Но оставалась осторожность, которая была обоснована пережитками старого режима. Ведь десятилетиями в башкирском крае Ахмед-Заки Валиди выставлялся главным врагом башкирского народа.

В 1986 году, когда вышла книга Газима Шафикова «Последняя вспышка лампы», запрет на имя Валиди оставался столь же жестким, как и сорок лет назад. В книге публицист пишет о Шайхзаде Бабиче, имя которого, по сути, также пребывало под известным запретом. По крайней мере обкомовские секретари по идеологии оставались верными разнарядкам «сверху». В повествовании о поэте Газим Шафиков не мог пройти мимо присутствия такого персонажа, как Ахмед-Заки Валиди, секретарем которого являлся Бабич. В то время (восьмидесятые годы) публицист рискнул воссоздать хотя бы мимолетный образ Валиди, исходя из рассказов своего отца. Правда, сам Газиз Шафиков говорил о своем кумире крайне редко и только в кругу тех людей, которым всецело доверял. Маленький Газим всегда был рядом. Детский слух будущего публициста был очень тонок и восприимчив. Газим Шафиков вспоминает: «Имя Валиди из уст отца я слышал многократно. Это можно назвать пожизненным преклонением перед личностью предводителя Башкирского национального движения. Он восхищался умом и логикой этого человека, умением убеждать людей и даже самого большого скептика обращать в своего сторонника и единомышленника.

— Он говорил негромким голосом, не спеша, слегка растягивая слова, — рассказывал отец. — Но его можно было слышать отовсюду, где бы ты ни находился, и в этом заключалась загадка его голоса»[2].

Работая над созданием книги «Последняя вспышка лампы», Газим Шафиков еще не мог создать новый, так называемый, положительный образ Валиди, потому что обком продолжал оставаться бессменным цензором. Но постепенно произошел переворот в умах людей, в их отношении к своей недавней истории, к личностям, многое стало обозначиваться ярче и четче.

Г.Шафиков отмечает в своем очерке: «Насаждавшийся в нас десятилетиями культ классовой вражды и ненависти вжился настолько сильно, что мы перестали признавать любые светотени и промежуточные оттенки. Только — черное и белое. Вот почему мы, неожиданно получив в подарок понятие «плюрализм», никак не можем найти в своих спорах верного тона, все время норовили скатиться до взаимных уколов и прямых оскорблений, схватиться не на

живот, а на смерть. И вот почему нам не дается эта многоликая и хитрая дама по имени «демократия»[3].

Сам Газим Шафиков утверждает о желании показать хоть какую-то истину относительно вождя башкирского народа. Публицист хотел донести до читателя правду сквозь многолетние наслоения лжи, слепой ненависти, наветов, оговоров и клеветы. Он настаивает на реальной, трезвой оценке событий первых послереволюционных лет, как бы сложны, запутанны и противоречивы они ни были.

Исторические ассоциации Газима Шафикова лаконичны — в них сила правды нашей общей истории. Его слова беспощадно бьют в цель.

К несчастью, у башкирского народа не оказалось в те годы своего летописца-историка или художника слова, которые смогли бы вовремя осветить исторические вехи края. Показать, например, события гражданской войны на территории Башкортостана или дать верную, объективную оценку действиям политических лидеров. Не оказалось своего Шолохова, который смог показать трагедию донского казачества и тем самым как бы реабилитировать его. Башкирский народ оказался в ту пору в не менее трагическом положении: белочехи, Колчак, Дутов, внутренние классовые, кровопролитные противоречия. В эти дни гибли не только солдаты, гибли сотни тысяч мирных жителей. Именно на них вымещали свою классовую ненависть вооруженные формирования всех окрасок и идеологических убеждений. Творилась страшная инквизиция истории.

Газим Шафиков понимает, как непросто писать о репрессированных людях, тем более писателях. Кого-то из них можно обвинить в оговоре и даже доносительстве на других или на себя. Но в настоящее время люди знают, какими методами выбивались признания. Но многие не могут простить «профессиональных доносителей», которые делали свое черное дело осознанно, да еще получали за это специальное жалование в общеизвестном учреждении.

В черные тридцатые годы страшно опустела литературная нива автономной республики (да и всей страны). Были арестованы и расстреляны крупные башкирские писатели: Афзал Тагиров, Даут Юлтый, Тухват Янаби, Булат Ишемгулов, Имай Насыри и др.

Описывая эту кровавую эпоху, Газим Шафиков всегда при написании очередного публицистического произведения проводит нечто вроде собственного расследования.

Судьба Тухвата Янаби (очерк «Противостояние»), по мнению публициста, парадоксальна. Парадокс в том, что этот воистину обычный человек и не планировал стать когда-нибудь писателем, работать в печатных органах. Хотя и мечтал всю жизнь учиться. Но родители были бедны. Первая попытка приобщиться к учебе не удалась — пришлось работать поваром у богатых казахских шакирдов. И вторая попытка — поступить с друзьями в медресе «Хусаиния» в Оренбурге — потерпела фиаско. Молодых людей даже близко не подпустили к стенам этого учреждения. Паренька не взяли и в солдаты. Но трудовые будни продолжались: работа грузчиком на Сафроновской пристани, затем — пекарем. А когда все-таки угодил в армию, грянула Февральская революция. В конечном счете Тухват Янаби продолжил дело хлебопека.

В это время случилось то, что превратило деревенского обывателя в человека, желающего быть в центре политических событий того времени. Его делегировали в «Оренбургский мусульманский комитет», который состоял из татарских офицеров-националистов. Своим видом, разговорами они произ-

вели на будущего писателя неизгладимое впечатление. Тухват Янаби совершенно забыл о своих башкирских корнях и полностью проникся идеями того офицерства. Сам он вспоминал: «Я поверил тогда, что в будущем все будет на татарский лад»; «Вид Караван-Сарая, где сосредоточились тогда «башкирские националисты», члены Шуро представлялись мне несносными...»

Однако все меняется. Он вернулся в родной аул. Начал работу в сельсовете, хотя до конца не понимал «высокого смысла своего служения», как признается он сам в одном из своих рассказов. Не понимал значения лозунга «Вся власть Советам!» Осознал же свое место, вступив в ряды Красной Армии и при столкновении с колчаковцами и белыми чехословаками. Затем политкурсы, вступление в партию и репутация высокосознательного коммуниста. Он мог бы стать партийным или профсоюзным лидером, деятелем социалистической торговли или бытового обслуживания. Вместо этого Тухвата Янаби в 1924 году назначают ответственным секретарем газеты «Башкортостан», а потом он становится ее редактором, входит в списки ответственных работников других печатных органов.

Так чем же не понравился видный писатель-коммунист своим старшим коллегам по партии? По этому поводу Газим Шафиков часто беседовал с Касимом Азнабаевым, сменившим в свое время Тухвата Янаби на посту главного редактора газеты «Башкортостан».

«Все дело, думаю, прежде всего, в самой натуре Калимуллина (настоящая фамилия Тухвата Янаби). То, что он честный, прямодушный и открытый человек, было написано на его лице, — вспоминал ветеран, — необычайно простой, со всеми одинаково доброжелательный, любящий шутку, готовый первым оценить и громко расхохотаться, он вызывал доброе отношение к себе со стороны любого и каждого. И простых людей, и облаченных властью»[4].

И творчество Тухвата Янаби было в духе времени. Стихи, поэмы держали марку классового борца, нередко в ущерб внутренней художественности. Но Янаби оставался значительным поэтом молодой республики...

Когда наступили черные дни, на голову Тухвата Янаби обрушились доносы. Обычно на подлежащего аресту писателя вполне хватало одного доноса. Тухват Янаби удостоился трех. Видимо, потому, что репутация его была безупречной, вся деятельность проходила на глазах общественности и партийного аппарата. К тому же десятилетний стаж во главе печатного обкома партии говорил о многом.

Поэт не мог поверить до конца, что его в чем-то уличили, обвиняют. С неподдельным удивлением воспринимал он аресты своих коллег по перу, после чего искал в этом логическую связь: «Наверное, мы не знали его...» И лишь после ареста Хадии Давлетшиной хмурился и молчал. Обронил только: «Но уж если и Хадию...»

Вот настала и его очередь. Самый грязный донос принадлежит Абдулле Идрисову. Газим Шафиков вновь обращается к Касиму Азнабаеву: кто такой Идрисов?

— Это — один из самых гнусных доносчиков и «разоблачителей», которые получали садистское удовольствие от трагедии людей. Он терроризировал многих, каждый день обходил разные творческие организации — Союз писателей, издательство, редакции газет и журналов. Помню, войдет в кабинет без стука, измерит многозначительным взглядом и коротко заявит: «А мы вашего Хадисова засадили». Или: «А мы вашего Хасанова засадили»[5].

Идрисов приобрел такой цинизм в 1937 году, после встречи в Москве с писателем Владимиром Ставским, который после смерти А.М.Горького стал

секретарем Союза писателей СССР. «Мы посадили многих башкирских писателей, объявленных врагами народа, но надо ликвидировать их последышей, которых еще много», — говорил Идрисов своему шефу. Вполне вероятно, что Ставский после этого «наградил» Идрисова документом, позволяющим его обладателю чернить и «засаживать» литераторов Башкирии.

Газим Шафиков пишет, что пасквиль Идрисова изобилует орфографическими и другими языковыми ошибками и в каждом предложении одни эмоции. НКВД это не устраивало. Поэтому на стол лег очередной донос. На сей раз Фатхи Салаватова. Қасим Азнабаев его знал плохо, но сам стукач называл себя партизаном, ветераном революции.

Тухвата Янаби вызвали на партийное собрание первичной парторганизации при Башкирском отделении ТАСС. Но обвиняемого не удалось психологически сломить, поэт держался стойко и с достоинством, а порой и сам наступал. Тухват Янаби дал уничтожающую характеристику Идрисову, как человеку бездарному и нечистоплотному. Приводит доказательства и даже не пытается опровергнуть его «пункты», считая это ниже своего достоинства. А опровергая доводы Фатхи Салаватова, поэт был вынужден отвечать лаконично и вдумчиво.

Того, кто сделал Шайхзаду Бабича орудием разоблачения, Газим Шафиков условно назвал «Литератором». По воспоминаниям Литератора, Бабич в свое время, в пору их юности, был едва ли не самым близким его другом. Но после трагической гибели поэта, Литератор, однако, стал поливать грязью своего покойного друга. Литератор в ту пору писал, что агитацией и стихами, написанными от имени религии, нации, родной земли, Бабич морочил головы башкирским рабочим массам и тем самым служил контрреволюции. Далее он пишет, что в 1936 году написал статью с разоблачением буржуазной деятельности Бабича. «Но буржуазный националист Имай Насыри не напечатал ее, сославшись на потерю рукописей статьи», — приводит Газим Шафиков слова Литератора. И, наконец, «я разоблачил Тухвата Янаби (Қалимуллина) как контрреволюционера..»

Именно Литератору и принадлежит третий заключительный донос на Тухвата Янаби, который и решил судьбу поэта. Ведь писал донос не дилетант и не «партизан», а Литератор! Его иезуитский документ полон цинизма, софизма и обыкновенной демагогии, но не лишен основательного и скрупулезного подхода к делу разоблачения. Поэтому Тухвату Янаби на вышеуказанном партсобрании бороться с его аргументами было намного труднее, потому что коллега по перу знал, куда бить и какие удары попадут в цель.

Тухвату Янаби пришлось признать, что книга «Десять лет на культурном фронте» действительно выходила, но тогда было иное время, иные ценности. «Ведь этой книге сейчас девять с лишним лет, и о ней знают все», — оправдывался обвиняемый.

Также он признал и то, что были напечатаны отрывки из романа Гаяза Исхаки, чье имя тогда поносилось; что он был близок с Давлетшиными и Даутом Юлтыем, которые к этому времени были уже арестованы. «Остальные заявления считаю явно клеветническими», — старается держаться Тухват Янаби.

Свое выступление Тухват Янаби заканчивает словами: «Я до конца убежден в торжестве победы коммунизма. Меня от этого убеждения не оттолкнет даже смерть. Я готов на любые страдания и останусь верным до конца»[6].

Да, они были убеждены. Они обрекали себя на такие страдания, какие не снились дантовским грешникам. И главное, уточняет Газим Шафиков, обвиняемые ничего не могли доказать. Дело Қалимуллина (Янаби) — яркий тому пример. По документам видно, что он, казалось бы, камня на камне не оста-

вил от доносов клеветников. Но 22 октября 1937 года в присутствии Сурина, Юмагужина, Мурзагалеева и Калякина его исключили из партии из-за «контрреволюционной» статьи «Десять лет на культурном фронте», проповедующей валидовщину; из-за стихов с бухаринским лозунгом «Обогащайтесь!»; из-за напечатанных в газете «Башкортостан» выдержек из романа белоэмигранта Гаяза Исхаки. Постановление об исключении базировалось исключительно на доносе Литератора, потому что бумаги Идрисова и Салаватова были «пустыми».

Один из бесчисленных политических узников сталинского режима, уроженец г.Белебея Владимир Буковский в своей книге «И возвращается ветер» пишет, что самый неприятный итог пребывания в лагерях — это ощущение потери личности. Словно проволокли человека лицом по асфальту и не оставили характерных черт и особенностей. Словно душу со всеми ее изгибами, извивами прогладили утюгом и сделали ровной, как лист бумаги.

Так чувствовали себя люди духовные, интеллигентные. Видимо, то же самое испытывала и Хадия Давлетшина. Про нее Газим Шафиков писал очень много и с огромной любовью. И каждый раз, оканчивая очерк о писательнице, он говорил себе: все, это последний! Но жизнь подкидывала все новые и новые материалы, устоять перед которыми публицист просто не мог. Это было важно и перед памятью Хадии Давлетшиной, и перед всей башкирской литературой.

Хадия Давлетшина, отбывая срок в Темниковских лагерях, остро ощущала оторванность не только от семьи и жизни вообще, но еще и от возможности писать, творить, жить в мире высокого идеала, которым с юных лет стала для нее Революция. Она не могла смириться с таким положением, не могла уразуметь, что все происходящее с ней и с теми, кто ее окружает — не ошибка. Она верила, что в Кремле не знают об их положении.

Именно подобная революционная убежденность необычайно ярко прорвалась в письме Лаврентию Берия, в которое она вложила всю душу, всю силу своего доверия партии, ее идеям, идеалам.

Письмо отличается предельной чистотой, искренностью и патриотизмом. Газим Шафиков поневоле задумывается: если бы Сталин и его окружение опирались не на серость, не на подхалимов и карьеристов, а на таких людей, как Хадия Давлетшина, наша страна была бы процветающим оазисом на скорбной карте планеты.

Газим Шафиков придает письму в некотором роде аналитичность, в котором подчеркивает жизненную стойкость и бесконечную веру писательницы в правду. Позицию сталинского диктата такие письма, конечно же, сдвинуть не могли.

Башкирская писательница досидела свой пятилетний срок и вернулась в родную Уфу осенью 1942 года. Ее сопровождали сильные горловые кровотечения и головные боли. Дома ждали голод, холод, одиночество. Но Хадия Давлетшина не утратила жажды творчества. В голове уборщицы, банщицы, сторожа рождалось крупное произведение башкирской литературы — роман «Иргиз».

Интеллигенция, попавшая в жернова репрессий, оставалась верна себе. Люди жили с мечтой о счастливом будущем, верили в победу своих идеалов, боготворили достижения Революции. Они служили не столько себе, сколько интересам народа, который самозабвенно любили и его будущее ставили превыше всего. Именно поэтому их жизнь — сплошная борьба.

Газим Шафиков часто сомневается: были ли они счастливы?

Отвечать тоже затрудняется: трудно сказать. Ведь слишком многое пришлось им пережить на своем жизненном пути, чтобы назвать его счастливым. У многих жизнь оборвалась на полпути — их расстреляли. Но другие

смогли увидеть новый Башкортостан, новое общество. Дети многих дожили до рождения сегодняшнего Башкортостана.

Среди проблем, которые раскрывает Газим Шафиков, есть и актуальные национальные. Они злободневны по сей день и не в скором будущем разрешат их в нашем регионе. В этом плане очень интересен очерк «Непокорное одиночество научного Робинзона».

Герой очерка Тагир Баишев — лингвист и историк, которого автор называет «патриотом своего народа». Баишев долго занимался историей башкирского языка и его диалектов, участвовал в составлении русско-башкирского словаря. Его любимая идея — узаконить, поставить рядом с башкирским литературным языком язык западных башкир. Не нам судить, прав или не прав ученый, писавший о данной проблеме всем первым и генеральным секретарям Центрального Комитета Коммунистической Партии Советского Союза — от Хрущева и дальше, всем первым секретарям областных комитетов, начиная с Игнатьева, а также в Академию наук. Но при жизни Тагира Баишева его борьба против языкового усреднения, против речевой серости закончилась ничем. Так стоит ли сейчас начинать ее заново? А Газим Шафиков и не начинает — ему мила научно обоснованная страстность героя, его мудрая (а если бы и безумная?) приверженность идее. Писатель-публицист ставит это имя в один ряд с такими великими именами, как Мухаметша Бурангулов или Баязит Бикбай. Они тоже стремились к просвещению народа, к его возрождению. Их травили, а они бились за то, чтобы победила Истина, та Истина, носитель которого — народ. Как тут не вспомнить:

Цель творчества — самоотдача,
А не шумиха, не успех.

Газим Шафиков кладет в основу очерка документы: автобиографию, письма персонажа в разные инстанции, его научные публикации и труды. Они удивительным образом соседствуют друг с другом, эти сухие страницы превращаются в нечто остросюжетное, заставляющее читателя горевать и радоваться.

Тагир Баишев был человеком своего времени. Газим Шафиков, показывая человека, показывает время. Удивительное дело, Тагир Галлямович полагал, что крайне запущенная языковая ситуация будет разрешена постановлениями Центрального Комитета или обкома, или, скажем так, высокого соизволения.

Стремление народа к единству вокруг идей национального процветания, достижимого через труд и творчество — вот его сюжет.

Несущееся по камням
Поэта сплющенное тело...

— опять возвращаемся мы к стихам Газима Шафикова, а публицистическую его книгу «Дыхание жгучее истории» открываем на том месте, где говорится: «...в созданном им фильме я плохо узнавал собственную руку сценариста. Вроде было так, как в сценарии и, в то же время все было не так»[7].

Публицист Газим Шафиков дорожит документом и воспоминанием как документом. И в то же время кажется, что писателю лучше удаются портреты тех, кого, как, например, Тагира Баишева, он не знал лично. Или не мог знать — по причине временной отдаленности. Документы, другие исторические свидетельства заставляют работать воображение художника-публициста. Тем более, что Газим Шафиков, влюбленный в своих героев, часто посвящает одному и тому же персонажу и стихи, и очерк, и нечто драматургическое. Он привязан к своим героям, они долго не оставляют в покое писательскую мысль. Среди таких персонажей Мифтахетдин Акмулла и Хадия Давлетшина, Газиз

Альмухаметов и Загир Исмагилов, Ахмат Лутфуллин и Файзи Гаскаров, Арслан Мубаряков и Салават Галлямов ...

Все они являются героями книги «Дыхание жгучее истории». Кому-то посвящены целые эссе, кто-то, уже фигурировавший крупно и детально в прежних работах, показан вторым планом. Здесь важен не первый план кадра, а то, что все эти герои имели или имеют непростую биографию, которая, конечно же, важна не сама по себе, а как часть народной судьбы. Вспомним, как Загир Исмагилов в очерке «Хозяин своей судьбы», будучи подростком и выставленный из дома, решил начать свою жизнь с воровства. Ему это почти удалось, но молодого Загира вовремя схватила крепкая мужская рука. Ее хозяин — крепкий, русский мужчина промолвил:

— Сынок, воровать ты не умеешь. А учиться этому я тебе не советую. Брось раз и навсегда.

Такое обращение для серменевского мальчугана стало потрясением. После этого он никогда не зарился на чужое. Если даже находился на грани крайней нужды.

«Я была тогда с моим народом, там, где мой народ, к несчастью, был», — написала русская поэтесса Анна Ахматова. И таково же было положение в мире деятелей башкирской культуры, о которых пишет Газим Шафиков. Даже на чужбине (как Мифтахетдин Акмулла), даже в заключении (как Хадия Давлетшина), но с народом.

На все изыскания художника можно, конечно, посмотреть суровыми глазами историка. И, может быть найти неточности, уличить в крайностях. Но интересно другое. Почему в этих очерках столь похожие друг на друга герои — идеалисты? Когда они вдруг встречаются друг с другом в какой-нибудь временной точке, то немедленно влюбляются друг в друга. Как полюбил, например, с первой встречи Газиз Альмухаметов Загира Исмагилова. Естественно, все они впитали основы мусульманской народной этики и, скажем так, уральской эстетики, высшие ценности, признанные в глубинке простыми людьми. В глубинке Тагир Баишев ищет настоящий башкирский язык, а Файзи Гаскаров занят поисками настоящего языка танца. Газиз Альмухаметов ищет музыкальный язык... Они не боятся ветряных мельниц и не бросаются на них с копьем как Дон-Кихот — они под защитой родного неба и родной земли. Эта защита была бы еще больше, если бы небо и земля сами имели крепкий заслон от напастей. Такой, как в далекие мифологические времена. Если бы сила духа всегда сочеталась со свободой творчества, а это сочетание не отнималось бы тиранами, злодеями...

«Скорее всего, дерево было разбито ударом молнии, ибо только шальной небесный огонь мог так мгновенно сразить сей матерый ствол и обуглить его чернее головешки», — пишет Газим Шафиков в очерке «Человек у холста», где описывает нелегкий жизненный путь художника Ахмата Лутфуллина. Это дерево потом стало частью картины: обугленный, но все-таки не упавший, разбитый, но не рухнувший ствол — символ стойкости, а не только загадочности, мистичности (Газим Шафиков вспоминает чеховского «Черного монаха»). Вот так и народное стремление к свободе.

Для него, публициста, национальные ценности вполне переводимы на общемировой язык. Хотя вот обратный перевод не всегда удается. Рассуждения о Сальвадоре Дали в тексте про Ахмата Лутфуллина выглядят не вполне органично и даже наивно. Нет, мы не братья по вражде! Мы братья по единому огню культуры — этого планетарного явления, где национальное постоянно

ведет диалог с межнациональным, а башкирская культура соседствует, т.е. взаимоотносится с русской, татарской, мировой...

И если говорить о конкретной публицистической книге Газима Шафикова и о его публицистике в целом, то кажется, что мысли, приводимые башкирским публицистом, превращают его сборники очерков в единый роман-исследование, где главная героиня — история и справедливость.

Творчество Газима Шафикова представляет собой огромное поле для исследований. И особенно его публицистика.

Герои очерков Газима Шафикова родились, жили, творили в Башкортостане. Многих из них разделяет временное пространство. Но все они объединены одним: любовью к своему родному краю, а значит и к своему народу, любовью к его традициям, вековым человеческим законам и устоям, жаждой созидания и нерушимым, непоколебимым чувством патриотизма.

Многие герои шафиковских очерков и эссе переходят из предыдущей книги в следующую. Это Ахмет-Заки Валиди, Муса Муртазин, Хадия Давлетшина, Даут Юлтый и др. В этом нет ничего удивительного. Автор книг не изменял и не собирается изменять своим, однажды выбранным героям. Он продолжает собирать о них все новые материалы. А это — база для следующих книг.

Публицист стремится показать через своих героев великие силы целеустремленности, воли, веры, любви, надежды. Творчество Газима Шафикова, таким образом, превращается в школу нравственных устоев.

Нравственные ценности, бесспорно, входят в высший слой отечественной культуры. Газим Шафиков неустанно напоминает читателю об этом и проводит параллели с прошлым, настоящим. Среди них он особо отмечает также ценности, как совесть, порядочность, нравственная чистоплотность, честь, правда, жизнь не по лжи. Нравственные устои в общественном развитии — это показатели массовых настроений и действий. Именно неприязнь к безнравственности, присущая подавляющей части народа, лежит в основе общественного прогресса.

Нравственность способна объединить народы. Но это понятие очень хрупкое, и точно рассчитанные удары по ней могут быть беспощадно сокрушительными, разрушительными. Поэтому Газим Шафиков отмечает, что в современном обществе пошатнулась вера в жизнь. Сомнение, неверие особенно разрушительны для подрастающего поколения. Ведь они, по мнению публициста, уже не представляют свое будущее как радостный труд и взаимное служение друг другу. А без веры и надежды ребенок, если он даже вырастет здоровым и сильным, не будет соответствовать высокому назначению человека, он не возьмет на себя ответственности за жизнь, за мир на земле.

Примечания

[1] «Советская Башкирия», №69, 1998 15 апреля.

[2] *Газим Шафиков*. По следам его судьбы. Повесть-эссе // «Ватандаш». — 1998 № 3. — Стр.137.

[3] *Газим Шафиков*. И советь, и жертвы эпохи. Уфа, 1991. Стр.133.

[4] Там же. Стр.43.

[5] Там же. Стр.45.

[6] Там же. Стр.51—52.

[7] *Газим Шафиков*. Дыхание жгучее истории. Уфа, 1998. Стр.261.

Альбина ГАЙСИНА,
главный библиотекарь отдела редких книг
Национальной библиотеки имени А.-З.Валиди
Республики Башкортостан

ХРАНИЛИЩЕ БЕСЦЕННЫХ СОКРОВИЩ

В этом году Национальная библиотека имени А.-З.Валиди отмечает юбилей своей предшественницы — 175 лет со дня открытия Губернской библиотеки в Уфе. Она открылась в марте 1836 года в Дворянском Доме на пожертвования уфимских дворян.

Возникновение первой библиотеки в Уфе имеет свою историю. Еще в 1830 году президент Вольного Экономического общества адмирал Мордвинов предложил устроить в России библиотеки с целью «возродить дух общественности», «содействовать доставлению полезных сведений об успехах в науках». Одобрив эту инициативу, министр внутренних дел обратился с этим предложением к губернаторам. Губернаторы же для решения вопроса должны были пригласить на совещание представителей дворянства и директоров гимназий.

Получив такое предписание 24 июля 1830 года, Оренбургский военный губернатор граф Сухтелен положил на нем свою резолюцию — «г-на гражданского губернатора запросить, что по делу сему им учинено, сообщить предложение сие уездному предводителю г.Мансурову, испросить его содействий и мнения, нельзя ли тоже в Оренбурге завести библиотеку для чтения общественную или дворянского собрания...»

Таким образом, граф Сухтелен захотел устроить библиотеку не только в губернском городе Оренбургской губернии, Уфе, но и в уездном, Оренбур-

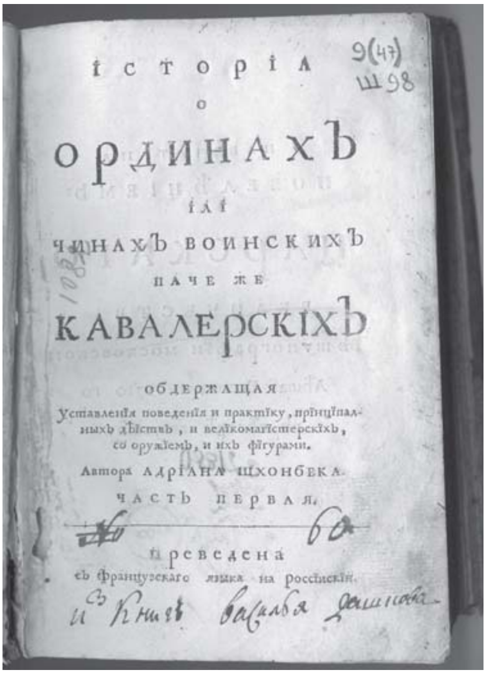
ІСТОРІЯ
О
ОРДИНАХЪ
ІЛІ
ЧИНАХЪ ВОИНСКИХЪ
ПАЧЕ ЖЕ
КАВАЛЕРСКІХЪ
обдержащая
Уставленія поведенія и практіку, прінціпальныхъ дѣйствъ, и велікомагістерскіхъ, со оружіемъ, и ихъ фігурами.
Автора АДРІАНА ШХОНБЕКА.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.
Преведена
съ французскаго языка на россійскій.

ге (управление краем в то время велось в Оренбурге, так как там находилась резиденция военного губернатора). Письма были отосланы, но деньги для библиотеки не были собраны. Граф Сухтелен умер.

Но в октябре 1834 года дело о библиотеках снова всплыло. Преемник Сухтелена В.А.Перовский снова обратился с письмом к гражданскому губернатору. Требовалась справка о том, как ответил гражданский губернатор на запрос графа Сухтелена об учреждении библиотеки в Уфе. Новый гражданский губернатор Жуковский на этот запрос дал такой ответ: «В городе Уфе не имеется никакого общественного дома, в котором бы могла быть помещена библиотека...»

Министерство народного просвещения дело довело до конца — 17 июля 1835 года министр народного просвещения Сергей Уваров обратился к Оренбургскому губернатору с просьбой оказать содействие гражданскому губернатору в поиске помещений. В конце обращения Уваров добавляет, что как только найдется помещение, он сейчас же вышлет значительное число пожертвованных книг. Гражданский губернатор Гевлич вынужден был ответить, что «...для устройства библиотеки на будущее время и хранения собираемых книг можно отвести одну комнату в Доме дворянского собрания». Также он обещал «известить всех любителей просвещения о том, что приносимые ими книги будут принимаемы и таким образом положить первое начало».

9 декабря 1835 года Уфимским дворянством было принято постановление о готовности пожертвовать деньгами и книгами. Библиотеку решили поместить в Дворянском доме, выделив отдельную комнату. Попечителем библиотеки был выбран губернский предводитель Е.Н.Тимашев, библиотекарем назначен секретарь дворянского собрания. Открытие библиотеки состоялось в марте 1836 года. Кроме пожертвованных дворянами книг, в библиотеке можно было читать газеты и журналы, которые выписывались ежегодно.

По материалам, данным в «Уфимском календаре на 1876 год» и в «Справочной книжке Уфимской губернии» 1883 года, видно, что в начале шестидесятых годов началось устройство библиотеки при Статистическом комитете. В 1861 году вся библиотека состояла из нескольких десятков книг, частью пожертвованных, частью купленных на средства Комитета. Книги находились на дому у секретаря Комитета Н.М.Останкова, который сам тоже пожертвовал библиотеке некоторые книги. К 1864 году число книг увеличилось, и возникла необходимость в увеличении площади помещения. С принятием должности секретаря членом Комитета Н.А.Гурвичем было нанято помещение для библиотеки. Официальное открытие библиотеки состоялось 19 февраля 1864 года. Торжественное открытие библиотеки произошло в помещении Комитета, находящегося тогда в трехоконном

НОВЫЙ и ПОЛНЫЙ
ГЕОГРАФИЧЕСКІЙ
СЛОВАРЬ
РОССІЙСКАГО ГОСУДАРСТВА,
или
ЛЕКСИКОНЪ,
ОПИСУЮЩІЙ АЗБУЧНЫМЪ ПОРЯДКОМЪ,
ОБШИРНОЙ
ІМПЕРІИ РОССІЙСКОЙ
ІМПЕРАТРИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ ВЕЛИКІЯ
СОБРАННЫЙ.
Часть V. С-Т.
МОСКВА,
1789.

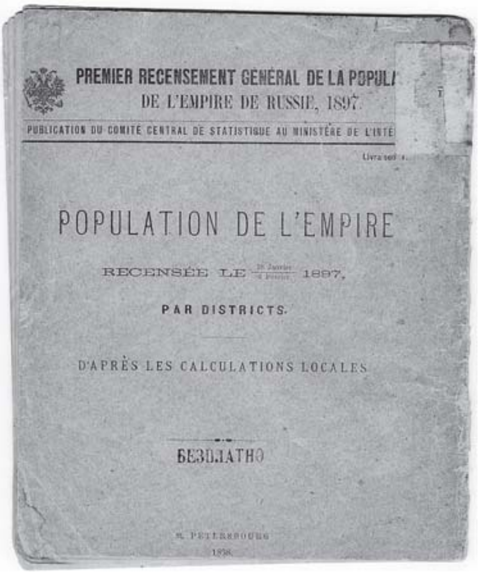

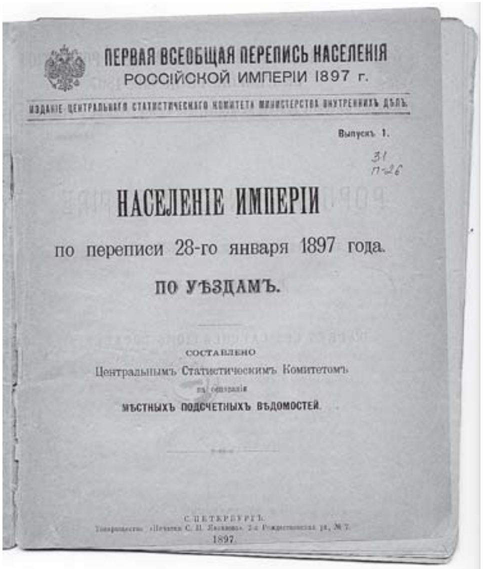

флигеле дома г.Гутопа при яркой иллюминации.

По предложению губернатора Г.С.Аксакова при библиотеке было решено открыть бесплатную читальню для всех сословий. Чтение в библиотеке было бесплатно, а на дом книги выдавались за плату. По постановлению от 12 декабря 1868 года Уфимское дворянство решило передать в эту же библиотеку книги первой библиотеки города.

23 апреля этого же года было постановлено учредить и Губернский музей. В вышеуказанной «Справочной книжке Уфимской губернии» 1883 года, а также в «Справочниках г.Уфы» за 1908, 1911, 1913 годы дается информация о том, что Губернский музей и библиотека находились в одном здании на Верхнеторговой площади.

По данным того же Уфимского календаря видно, что библиотека комплектовалась книгами, «частью приобретаемыми покупкою из штатной суммы Комитета, отчасти — присылаемыми разными учреждениями и обществами в обмен изданий Уфимского статистического комитета; были редкие случаи пожертвования книг и отдельными лицами».

В конце 1889 года в Уфе была открыта еще Общественная городская библиотека, учредителем которой была Городская дума.

В 1903 году общественная библиотека пополнилась книгами семьи помещиков Дашковых. Эти книги, изданные, в основном, в XVIII веке, сегодня являются самой ценной коллекцией русского фонда отдела редких книг Национальной библиотеки.

Но вернемся к истории библиотеки. Книги библиотеки Губернского статистического комитета в начале XX века были переведены в канцелярию губернатора, а затем в подвал губернаторского дома. В своей книге «Дебри жизни. Дневник 1910—1915 гг.» С.Р.Минцлов со свойственной ему иронией и досадой пишет: «Второй день роюсь в библиотеке Губернского статистического комитета. Помещение ей отведено превосходное — в подвалах губернаторского дома. ...Книги свалены в двух каморках без окон. Лежат они и в тюках, и прямо на полу, натыканы в нагроможденные тут шкафы... У шкафов большинство стекол выбито, все покрывает пыль, по крайней мере в четверть

ВЪ ПОЛЬЗУ ИСТ. ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ

БИБЛІОТЕКИ

Лекціи

В. И. Григоровича

КУРСЪ 1й

Обозрѣніе Славян. Нарѣчій

вершка толщиной... Целую уйму книг искрошили мыши, другие прогнили, лежа прямо на сыром и настолько грязном полу, что он производит на ощупь впечатление земного. Несомненно, и растащено много... Сначала библиотека эта валялась связками в одной из комнат губернской канцелярии, затем «хлам» переселили в более надежное место. Теперь она ждет в своих подвалах окончания Аксаковского дома, и тогда клочки ее будут водворены в него».

В 1909 году Городская дума в связи с 50-летием со дня смерти С.Т.Аксакова приняла решение о строительстве Аксаковского дома, который предполагали открыть как центр культуры и искусства. В недостроенное здание этого дома в 1915 году переехала из Городской думы публичная библиотека, которая с 1909 года тоже именовалась «Аксаковской». К книгам этой библиотеки добавились остатки библиотеки Губернского статистического комитета.

После Октябрьской революции началась перестройка библиотечного дела. В 1920 году стали создаваться центральные городские библиотеки. В Уфе Центральной городской библиотекой стала Аксаковская библиотека.

Собирались книги и для будущей Научной библиотеки. Первоначально в Аксаковской, а затем в новом здании по адресу К.Маркса, 6 было собрано около 17 тысяч книг из всех библиотек города. Таким образом, основу Губернской научной библиотеки составили книги из Уфимской городской общественной библиотеки вместе с библиотекой Дашковых, Губернского статистического комитета, бывшей Духовной семинарии, мужской и женской гимназий, а также большое количество книг частной библиотеки Н.К.Блохина. Об этом же рассказывают штампы и надписи на книгах, хранящихся сегодня в фондах отдела редких книг Национальной библиотеки.

15 октября 1936 года Научная библиотека получила статус Республиканской, а 27 апреля 1992 года она стала Национальной библиотекой. С 1992 года носит имя ученого-востоковеда, одного из основате-

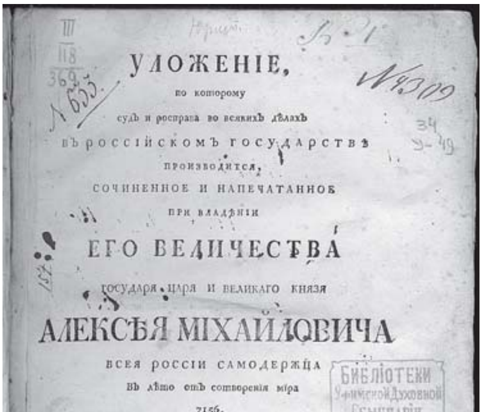

УЛОЖЕНІЕ,

по которому

судъ и росправа во всякихъ дѣлахъ

въ Россійскомъ Государствѣ

производится,

сочиненное и напечатанное

при владѣніи

ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА

государя царя и великаго князя

АЛЕКСѢЯ МІХАЙЛОВИЧА

всея россіи самодержца

въ лѣто отъ сотворенія міра

7156.

Издано при Правительствующемъ Сенатѣ 1779 года.

лей башкирской автономии А.-З.Валиди.

Как уже было сказано, старинные книги, дошедшие до нас через сто с лишним лет, хранятся в фондах отдела редких книг Национальной библиотеки. Поэтому этот фонд является самым интересным, самым богатым в библиотеке. В этом отделе хранятся более 200 рукописных книг на арабском, персидском, турецком и старотюркском языках. Среди печатных изданий наибольший интерес представляют прижизненные издания произведений М.В.Ломоносова, М.Н.Карамзина, В.А.Жуковского, К.Н.Батюшкова, М.Н.Загоскина, Л.Н.Толстого (философские и религиозные статьи), Указы Екатерины II изданий 1764—1786 годов. Для историков, изучающих древнюю историю края, можем предложить труды П.Р.Рычкова, Плано-Карпини (с картами Казанской и Оренбургской губерний), Абул-Гази, Олеария, А.Куника, «Краткую Российскую историю» 1799г. (с картами России 1224—1613 гг.), статьи Хвольсона, Эрдмана и др. Есть у нас и знаменитая трилогия Н.В.Ремезова «Очерки из жизни дикой Башкирии», удостоенная доброго отзыва В.И.Ленина в его труде «Развитие капитализма в России».

В фондах отдела имеется большое количество журналов XVIII—XIX веков. Среди них — четыре номера журнала «Современник» 1836 года, который издавал А.С.Пушкин. В этих номерах великий русский поэт успел при жизни опубликовать часть своих стихов и прозы. Сохранились журналы, изданные в XVIII веке. Среди них «Трутень» Новикова, «Собеседник любителей русского слова» 1783—1784 гг., негласным редактором которого была Екатерина II и помещала в них свои сатирические статьи. Хранятся также номера журнала Л.Н.Толстого «Ясная Поляна» и большое количество других не менее интересных журналов.

Особый интерес, естественно, представляет коллекция Дашкова, почти на всех книгах которой имеется штамп — «Уфимская городская общественная библиотека». В эту же коллекцию входит самая «древняя» книга русского

фонда — «История о ординах или чинах воинских паче же кавалерских обдержащая уставления и практику, принципиальных действ, и великомагистерских, с оружием, и их фигурами» автора Адриана Шхонбека (часть первая), переведенная с французского языка. Напечатана повелением царского величества в типографии Московской лета Господня 1710 г. в месяце августе».

Интересны книги коллекции Дашкова с автографами В.А.Жуковского, Д.В.Загоскина, Д.Давыдова, переводчика книги Сервантеса «Дон Кихот Ламанчский» К.Масальского, которые говорят о дружеских отношениях Д.В.Дашкова с известными писателями и общественными деятелями своего времени. В 2004 году в газете «Вечерняя Уфа» мною была опубликована статья «Эту книгу подписал...Тургенев», где рассказывалось о дарственной надписи на книге М.Берлинского «Краткая Российская история...» (М, 1800) директора Московского института И.Тургенева (тезки писателя Тургенева) — «За отличную прилежность и успехи Дмитрию Дашкову». А вот в 1848 году книга М.Чистякова «Курс теории словесности» была подарена уже сыну Д.В.Дашкова — Д.Д.Дашкову: «Ученику 4-класса 3-ей С-П-бургской Гимназии Дмитрию Дашкову». Эта книга еще интересна тем, что на ее внешней обложке имеется теснение золотистыми буквами «За благонравие и отличные успехи», оформленное красивым фигурным рисунком. Надо сказать, что дарственных надписей, адресованных сыновьям Д.В.Дашкова и другим родственникам, тоже очень много.

Среди книг дашковской библиотеки имеют значение не только владельческие и дарственные автографы. Очень интересна в этом отношении книга старшего Д.В.Дашкова (бывшего министра юстиции) «О легчайшем способе возражать на критики» (СПБ,1811). На трех страницах заднего форзаца книги — написанное Г.Р.Державиным, мнение о споре карамзинистов с шишковистами. В свое время уфимские эксперты-графологи подтвердили, что этот «текст на заднем форзаце книги и маргиналии — пометки в виде отдельных слов, фраз на ее страницах выполнены Г.Р.Державиным (Акт экспертизы №935 от 29 декабря 1966 г. Уфимской научно-исследовательской лаборатории). Позднее графологическая экспертиза Центрального государственного архива литературы и искусства СССР (ЦГАЛИ) подтвердила правильность заключения уфимских экспертов», — писал известный краевед Н.Н.Барсов в 1973 году.

Работа по исследованию дашковских книг продолжается. В этом году сотрудниками отдела редких книг А.Гайсиной и Р.Биккуловой была проделана большая работа по выделению коллекции Дашковых из общего фонда отдела. Теперь собранный материал анализируется и описывается, будет издан печатный каталог. Предстоит создание электронной коллекции и выделение коллекции как книжного памятника России. Но многие книги сегодня требуют реставрации.

Таким образом, Национальная библиотека имени А.-З.Валиди Республики Башкортостан — преемница Губернской библиотеки в Уфе — сегодня является хранителем бесценных книжных сокровищ, дошедших до нас. Сейчас библиотеке нужна государственная поддержка, чтобы эти книги дошли и до будущих поколений.

Айрат КУБАГУШЕВ,
профессор УГАИ

ТРАДИЦИОННЫЕ ЖАНРЫ БАШКИРСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ

Первые исследования башкирского музыкального фольклора были предприняты С.Г.Рыбаковым в 1893—1895 годах в Орском и Верхнеуральском уездах Оренбургской губернии. Его наблюдения и обобщения нашли отражение в книге «Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта» (Сп-б, 1897), где описываются музыкальные традиции и быт «инородцев» Урала. Башкирская народная музыка разграничивается на инструментальную и вокальную, которая в зависимости от типа мелодии делится:

1) на протяжные, проголосные — *көйләп*, а также *йыр*, что значит песня настоящая, как следует, противоположность которым составляют;

2) скорые, легкие песни — *еңел көй*, соответствующие татарским такмакам.

Отдельно приводятся образцы «книжного» мусульманского творчества — баиты, «мунажаты». В наигрышах и напевах внимание уделяется поэтическому строю и музыкальной, преимущественно ладово-интонационной, выразительности. Наблюдения и выводы, дополненные нотным приложением, имеют особую документальную ценность и не утрачивают до сих пор своего основополагающего значения.

В советской фольклористике следует отметить монографию Л.Н.Лебединского «Башкирские народные песни и наигрыши» (М., 1965). В ней охватываются почти все жанры музыкально-поэтического творчества, хотя о некоторых из них речь ведется поверхностно, иные, входящие в обрядовые действия, не упоминаются вовсе. В центре анализа находится *узун-кюй*, рассматриваемые в плане интонационной формы и особенностей импровизаци-

онного движения в целом. В ней также подробно описывается ладовая природа узун-кюй, его структура, корни орнаментики и другие особенности.

Исследования и выводы других авторов по жанрам и видам башкирского народного музыкального творчества основываются на вышеназванные работы.

Из традиционных песенных жанров башкирской народной музыки в современном быту получили наибольшее развитие узун-кюй и такмак.

Узун-кюй буквально — длинный напев, долгие, протяжные песни большого дыхания, медленного (или умеренного) темпа, традиционно-национальной (вокальной и инструментальной) исполнительской манеры.

Узун-кюй — национальная башкирская музыкальная и поэтическая народная классика (по определению Л.Н.Лебединского) — продукт творчества высокоразвитого, национально-традиционного, исполнительского народного мастерства. Среди узун-кюй различаются песни виртуозно-орнаментированно-импровизационные, высокоразвитого сольного мелодического стиля, и песни мало, или совсем не орнаментированного мелодического стиля, без элементов виртуозности, мелос которых в основном покоится на лирически-выразительной напевности кантиленного типа.

Узун-кюй исполняются либо певцом, либо искусным народным инструменталистом на курае (реже на скрипке, на гармони или на баяне), либо дуэтом певца и кураиста в стиле гетерофонного одноголосия.

В качестве образца, представляющего орнаментированные узун-кюй, может служить одна из самых известных башкирских народных песен «Буранбай», посвященной образу известного героя национально-освободительного движения башкирского народа первой половины XIX века. В этой песне нашло яркое выражение тяготение старинных башкирских узун-кюй к драматическим образам, к эпической напевности. Башкирские народные песни, например, песни о Салавате Юлаеве — образцы мало или совсем не орнаментированных узун-кюй. В них легко установить сближение национально-своеобразных ладов башкирской народной песни ярко выраженного бесполутонового строя, с европейскими оборотами русской песни: характерные пентатонные (главным образом — ее секундно-терцовые) попевки хотя и сохраняются в этих песнях, однако лад в целом приближается к русской диатонике[1].

В напевах коротких, быстрых башкирских народных различаются два вида: кыска-кюй — не плясовые («Ирандык»); такмак — плясовые песни («Хатиря»).

Кыска-кюй и такмаки исполняются либо одним певцом, либо хором (в подавляющем большинстве случаев в унисон), иногда с постукиванием предметов бытового назначения (поднос, ведро и др.) либо — народными инструментами (курай, кубыз, скрипка, гармонь)[2].

Кроме мелодически развитых песенных (вокальных и инструментальных) жанров, в народном быту распространена традиция мелодических речитаций эпических песен. Эту традицию представляют:

а) *кубаир* — своего рода былины, посвященные восхвалению героев и героических дел прошлого и настоящего. Напевы кубаир имеют свой, специфический характер, исполняемые в сопровождении думбыры;

б) *баит* — песни балладного характера, складываемые по поводу исторических или современных событий (порой и бытовых происшествий, нередко местного значения), волновавших народ. Как правило, баиты не имеют закрепленных мелодий за определенными текстами;

в) *мунажаты* — религиозные песнопения, прославляющие Всевышнего, святых и священные месяцы мусульманского календаря.

В прошлом был распространен жанр предсвадебных причитаний и обрядовых благопожеланий невесте *сенгляу, теляк.*

В настоящее время *сенгляу* исполняется только лишь как воспоминание о тяжелом положении женщин в прошлом.

Особое место в башкирской народной музыке занимает *узляу* — искусство певца-исполнителя, воспроизводящего на фоне тянущего остинатного звука особого тембра мелодии на высоком регистре.

В башкирской народной музыке встречаются так называемые смешанные жанры, с контрастными сопоставлениями медленных и быстрых частей.

Часто исполнению *узун-кюй, кыска-кюй* или программной инструментальной пьесы предшествует сказ о происхождении данной песни, или какого-либо напева. В быту такой сказ обычно называют *историей песни.*

История песни — сказовый жанр устной традиции. При помощи его исполнитель стремится воссоздать историческую обстановку, с которой народ связывает данную песню и образы ее действующих лиц. В то же время история песни создает соответствующее настроение у слушателей, подготовляя их к более глубокому, полному и цельному восприятию самой песни или инструментальной пьесы.

В башкирской народной музыке тексты, как правило, твердо не прикреплены к напевам. Устойчивое прикрепление песенных текстов к напевам определилось, видимо, только в общенародно-популярных (наиболее излюбленных, узун-кюй и прежде всего в группе исторических песен о народных героях), например: «Урал», «Азамат», «Салимакай», «Сибай» и др., при этом все таки наблюдается исполнение напевов и этих песен не только со своими основными текстами. Однако, ни в коем случае нельзя сказать, что у башкирских народных песен соединение текстов с определенными напевами носит случайный характер. Певцы-импровизаторы при подборе к напеву того или иного текста всегда исходят из их образной созвучности.

Помимо узун-кюй, устойчивая связь текстов и напевов иногда имеет место и в жанре кыска-кюй («Ирандык»), в то время как такмаки с прикрепленными к определенным напевам поэтическими текстами встречаются редко. В такмаках чаще всего к напеву прикреплено лишь начальное четверостишие (реже — два-три), после которых обычно следуют самые разнообразные тексты, импровизационно соединяемые певцами с самыми различными напевами такмак.

Среди такмаков есть группа *игровых, хороводных* песен, отличающихся некоторым своеобразием. Припев в них неизменно сохраняется один и тот же во всех случаях, т.е. определенные слова закреплены за определенным припевом песни. В них чаще чем в других такмаках устойчив также и поэтический текст запева и иной характер носит собственно танец (хореографическое движение). Иногда и структура этих песен значительно отличается от такмаков («Шаль вязала», «Хатиря» и т.д.).

Кыска-кюй и такмаки также обычно бытуют в сольном исполнении, но все же много чаще чем *узун-кюй* исполняются небольшими группами певцов.

Совместное исполнение в подавляющем большинстве случаев одноголосно. Однако, иногда в вокальной, особенно же часто в инструментальной музыке, выступают зачатки многоголосия. Так, последний долгий звук, заклю-

чающий полустрофу и строфу иной сильно драматизированной узун-кюй (исполняемой в сольной традиции), нередко подхватывается слушателями: «вай, вай...» произносят они, пристраиваясь к певцу, и долго тянут в унисон на этом звуке последний слог «вай». В свою очередь певец, не дожидаясь окончания тянущегося остинатного звука хора слушателей, начинает петь вторую строфу. В песенном зачине образуется, таким образом, остинатное двухголосие, хотя и эпизодическое. Еще более отчетливо двухголосие выступает в уже упоминающемся нами жанре узляу. А в инструментальной музыке (курай) узляу иногда имеет самостоятельные ходы в виде остинато, заимствованные от темы интонаций.

Многие такмаки советского периода являются одновременно теми молодежными, хороводными, игровыми песнями, которые отличает прикрепление определенных слов к напеву припева, а часто — определенного поэтического текста к напеву в целом. Так, новая, послеоктябрьская песня «Наза» является такмаком и в то же время хороводно-игровой, которая связана с текстом, посвященным образу девушки-ударницы.

Маршевые, строевые песни национальных башкирских воинских подразделений, это нечто совершенно новое, впервые возникшее после революции. В них очень заметное превалирование роли шага, метрики, которая на первых порах подавляет и отодвигает на задний план все другие элементы музыкальной выразительности. «Раз, два, в ногу раз» называется одна из таких строевых маршевых песен, записанных еще в 1935 г. в Башкирии композитором А.С.Ключаревым.

Вокальные *кыска-кюй* имеют свои инструментальные варианты, к ним также примыкают программные пьесы, близкие по стилистике. Чисто инструментальным *бию-кюй* является танцевальный жанр, имеющий свои выразительные свойства и конкретные бытовые предназначения (Карт Баик).

Среди *бию-кюй* выделяется «кыланып-бию» (по Л.Н.Лебединскому со ссылкой на И.Лепехина) — танцы с элементами театрализации, чаще шутливые по содержанию. «...Башкиры, по-видимому, желая нам показать все свои увеселья, представили и вокальную музыку. Старик лет в 60 лучшим у них тогда певуном почитался, которого, правду сказать, и мы не без удовольствия слушали. Нам не столь приятен был дубовый его голос, как телодвижения. Он пел о славных делах своих предков, которых они батырами называют, между коими Алдар, Карасакал, Кильмяк, Кусим и прочие были первенствующие. Певун наш припевал не только все их жизни достопамятное; но голосом и телодвижениями выражал все их действия, как они увещали своих товарищей; как выступали в бой, как поражали противников, как обременные ранами ослабевали и последний испускали дух. Все сие так живо выражал старик, что многие из собеседников плакали. Но вдруг печаль переменилась на радость, как старик, взявши на себя веселый вид, запел песню, называемую «Кара юрга» (Карий иноходец). Старик, припевая свою песню, ударил и в три ноги: и тогда открылся башкирский бал. В пляске своей Башкирцы много кобенятся, и стараются также телодвижением выражать слова в песни содержащаяся...»[3]

К некоторым формам речитаций закрепился термин «һамаҡ», употребляемый и как жанровое, и как стилевое понятие. В буквальном переводе с башкирского языка «һамаҡ» означает рифмованная прибаутка. «Һамаҡлап һөйләү» — рассказывать речитативом, напевно.

Речитации, сопровождаемые игрой на кыл-кубызе, называемые «һарнау»[4], входили в шаманские действия, которые сейчас исчезли, как и ушли из обрядовой практики «һыҡтау» — башкирские древние плачи по умершим. Полуречевую природу имели заклички, хотя среди них есть и распевные. Некоторые, обязательные в языческих обрядах, сохранились в детском фольклоре, например, заклички «Обращение к дождю» звучала повсеместно еще до недавнего времени.

Древний пласт в башкирском фольклоре образует эпос. Кубаир (ҡоба — прославление) является основным жанром и типом стиха героических сказаний башкир.

Наивысший рассвет жанр кубаир достигает в период народно-освободительных движений, связанных с башкирскими восстаниями. Башкирский просветитель XIX в. М.Уметбаев пишет: «Древняя песня башкир называется өләң. Өләң (улянг) — это эпос, последнее время у которого происходят видоизменения, превращаясь в 4-х строчный рифмованный лирический стих. Раньше в песнях өләң повествовалось о героических делах батыров и наставлениях ханов к своим сыновьям»[5].

«Өләң» — стихотворно-песенный раздел эпоса, т.е. кубаира, который передается возвышенно звучащим тирадным (кубаирским) стихом, исполняемым в речитативно-распевной манере. В древности отдельные сказатели пели кубаиры под аккомпанемент думбыры.

В процессе многовекового народного бытования башкирского народного эпоса сказители выработали своеобразные музыкальные формулы, на которые припевались стихотворные строфы эпических сказаний. Для этих обиходных напевов башкирского эпоса характерен речитативный склад, мерная повторность ритмоинтонационной формулы. Ладовую основу обиходных напевов образуют ангемитонные квартовые и квинтовые трихорды.

Музыкальная стилистика в кубаирах неоднородна. В напевах очевидны следы влияния других жанрово-стилевых сфер, что соединяется региональными особенностями. При этом кубаиры сохранили некоторые устойчивые признаки и прежде всего главенство поэтического начала.

Мелодическое развитие в кубаирах в целом волнообразно, разворачивается преимущественно в небольшом диапазоне. Ядро звукорядов составляют кварто-квинтовые трихорды. Объем напевов расширяется, иногда до октавы.

Происхождение жанров *баит* и *мунажат* связывают, прежде всего, с традицией «книжного» мелодизированного чтения Ҡорана, религиозно дидактических книг, а также светской литературы.

Баиты сохраняются и в письменной литературной форме, и как устный жанр. Башкирские баиты формируются в XV—XVI веках. Ныне бытующие баиты «Сак-сук» и «Навруз» сохранили признаки архаичности тех времен.

Название жанра *баит* в переводе с арабского языка означает двухстрочный стих, чему и соотвествуют типичные музыкальные структуры: *авав*. Слово *мунажат* означает «обращение», «просить помощи». Академик Г.Хусаинов определяет мунажаты как форму суфийской литературы. Представляя собой религиозно-дидактический жанр, мунажат содержит обращение к Аллаху, с мольбой об исполнении самого сокровенного, как и молитвы, которыми завершается намаз.

Поэтические тексты *баитов* и *мунажатов*, как и *кубаиров* не закреплены в народе за конкретными напевами. Исключения составляют имеющие

свои мелодии: баит «Сак-сук», «Французский баит», «Японский баит» и др. На один напев могут поочередно исполняться и *баит* и *мунажат*, что со своей стороны доказывает их генетическое родство и близость.

В баитах встречаются в большинстве нечетные, мелкодолевые размеры: 5/8, 7/8.

Мунажаты опираются в целом на более мерную, чем баиты, пульсацию, обычно четвертями, при тех же структурных формах: *авав*. Но встречаются мунажаты более сложной метро-ритмической организации, с присутствующими в них синкропрированными элементами. Ладотональная сфера у них также более усложнена, основана на диатонике, и придает суровый характер напеву.

Принципы классификации, выработанные в современной фольклористике, применимы и по отношению к народной музыке башкир. В ней сохраняются музыкальные жанры, в целом свободные от бытовых функций, среди них *узун-кюй, кыска-кюй, баиты и мунажаты*, инструментальные наигрыши. В то же время можно выделить обрядовый фольклор, отнеся к нему, например, календарный цикл с приговорами, закличками, хороводами, инструментальными звукоподражаниями, трудовыми танцами и песнями, а также семейные ритуалы: свадебный фольклор и похоронный обряд с его речитациями.

За такими обрядами, как *сабантуй, карга-туй, нардуган* и др. закрепились напевы соответствующего плана. Наряду с ними необходимо отметить религиозные обряды, отмечаемые по лунному календарю, например, *ураза-байрам, курбан-байрам* и другие священные месяцы.

Как уже говорилось, *узун-кюй, кыска-кюй*, речитативно-декламационные жанры образуют вокально-инструментальные сферы в башкирском фольклоре. Общим параметром для вокальных и инструментальных жанров является мелодика, по которой и должна быть предпринята классификация. В вокальной музыке всех видов необходимо исходить из принципа тематического плана. Тематический принцип приемлем и для инструментальной музыки с программно-изобразительными пьесами и инструментальными версиями песен.

Впервые С.Г.Рыбаков обратил внимание на тематический принцип классификации, и в вышеупомянутой работе пишет: «По характеру сюжетов, которым посвящены мелодии, они делятся на несколько разрядов:

1) мелодии в честь героев и выдающихся личностей;

2) мелодии, воспевающие красоты природы: горы, реки и пр., а также животных;

3) звукоподражательные мелодии (подражание пению птиц);

4) плясовые мелодии;

5) мелодии других народов: русских, татар в переделке башкир».

По нашим наблюдениям и имеющимся фольклорным материалам узун-кюй можно разделить на следующие темы:

1. Исторические песни:

— песни о Родине, о единстве родов;
— борьба за свободу (песни о башкирских восстаниях);
— песни об Отечественной войне 1812 г.;
— песни об армейской службе, военные походы;
— песни о беглецах и ссыльных;

— песни о кантонных начальниках;
— песни о джигитах и их славных делах ;
— песни военнопленных, рекрутские песни.

2. Лирические песни:
— песни о красоте природы (гидронимы, топонимы);
— песни о женской доле;
— любовные песни;
— песни о пройденной жизни;
— социально-бытовые песни;
— гостевые песни, деревенские напевы.

Кыска-кюй, баиты и мунажаты могут также классифицироваться по такому же принципу. Например:

1) кубаиры о выдающихся личностях, кубаиры о Родине, дидактические кубаиры;

2) мифологические баиты, военно-патриотические баиты, баиты о Родине, о родном крае, социально-бытовые баиты, дидактические баиты и др.;

3) такмаки также подразделяются на игровые, плясовые, хороводные, шуточные, песни-такмаки и др.

Узляу и звукоподражательные мелодии необходимо рассматривать отдельно, как разновидность вокальной музыки.

Примечания

[1] «Башкирская народная музыка, как пишет Л.Н.Лебединский, формировалась на базе народной инструментальной сольной флейтовой музыкальной культуры, насчитывающий тысячелетия...»

Здесь необходимо отметить отсутствие влияния курая на формирование ладоинтонационной сферы вокальной музыки, где не представлена традиция игры на курае в данном регионе.

[2] По материалам фольклорных экспедиций известно, что еще в 60-е годы прошлого столетия бытовала традиция исполнения такмаков и игровых песен с постукиванием дунгур, ударным инструментом башкир.

[3] Из дневных записей путешествия по разным провинциям Российского государства в 1770 г. академика И.Лепехина. В данном наблюдении речь идет о конкретных предводителях башкирских восстаний. Видимо, старик исполнил какое-нибудь эпическое сказание, связанное с историческим прошлым, а «Қараюрга», называемой самой веселой песней, является частью одноименного эпического произведения. Здесь, выражение «кыланып бию» не очень подходит в данном случае.

[4] В фольклорных экспедициях в 30-е годы прошлого столетия И.Салтыковым зафиксированы образцы «һарнау», в фольклорных экспедициях, проводимых в восточных и южных районах Башкортостана.

[5] *М.Уметбаев*. Ядкар. Уфа, 1984.

ЭКОЛОГИЯ

Рашит **КАЛИМУЛЛИН**

ВОДА И НАША ЖИЗНЬ

В этом году в нашей республике побывала делегация Республики Казахстан, в составе которой были специалисты по водным ресурсам, приехавшие с целью инспектировать реки и водохранилища Башкортостана на основе межправительственного соглашения с Россией. То, что представители Министерства природопользования и экологии нашей республики встретили их даже на границе Башкортостана и очень гостеприимно, не было просто данью традициям, и не потому, что казахи являются нашими соседями и родственным народом. Причина кроется гораздо глубже: исчезновение живительной влаги с поверхности земли, обезвоживание кормящих нас полей, которые становятся традиционными в Казахстане, все сильнее угрожают и Башкортостану, и специалисты опасаются такой мрачной перспективы небеспочвенно. Беду надо бы предупредить и побороть сообща. Но как?

Засушливое лето 2010 года показало, что это не пустая угроза. Помню, как уже в начале того лета в Красноусольске муниципальная власть запретила поливать огороды, поскольку в уличных колонках воды слишком мало, тоненькие струйки вот-вот иссякнут. То же самое происходило в городах Кумертау, Октябрьский, Туймазы и в других местах, где население просили сократить расход воды из центрального водопровода для полива приусадебных участков.

— Небольшие частные хозяйства ежегодно выращивают и реализуют значительный объем сельхозпродукции, занимаются животноводством. Из-за засухи в этом секторе складывается сложная ситуация — это и неурожай овощей, и отсутствие кормовой базы для скота. Поэтому необходимо поддержать частников, с тем, чтобы сохранить этот сектор, — сказал в самый разгар засухи только что приступивший к своим обязанностям Президент Республики Башкортостан Рустэм Хамитов.

Все понимают это, в том числе и муниципальные органы власти, но, с другой стороны, всем ясно: население в первую очередь нужно обеспечивать питьевой водой. А если небеса не дают — что делать?

Проблема нехватки воды для населения ощущается уже не первый год и сообщения о деревнях без воды поступают все чаще. В коллективных садах под Уфой, например, уже не первый год к середине лета вода в колодцах «уходит» и теперь обычных колодцев практически ни у кого не осталось — все перешли на глубоководные скважины, дебит которых тоже не всегда надежен.

Чего ожидать в будущем, не застигнет ли нас засуха опять «врасплох»? Этот вопрос я задал главному синоптику республики — начальнику Башгидромета Юрию Ферапонтову.

— Сложное это дело — долгосрочный прогноз погоды, — вздохнул Юрий Иванович. — Прогнозы за сутки, за двое и трое суток оправдываются на 93—97 процентов. За неделю — на 90%, месяц — в среднем на 75%. А прогноз на сезон, т.е. на лето, может совпасть с реальностью всего лишь на 50%.

Есть в Санкт-Петербурге Главная геофизическая обсерватория им.А.И.Воейкова, которая дает прогнозы погоды для всей страны на ближайшие месяцы. Но и она не может нам уверенно предсказать изменения климата на годы вперед. Так что делать? Готовиться к худшему — то есть технически совершенствовать всю водоснабжающую систему?

В Красноусольске из прошлогодней аномальной жары постарались извлечь урок: еще тем летом были пробурены две дополнительные скважины и сейчас их всего 11. Это крупный поселок, тем не менее центральный водопровод здесь практически отсутствует и уличные колонки для забора воды имеют жизненно важное значение. Для таких населенных пунктов засушливое лето представляет большую опасность. Общеизвестно, что коммунальные сети в нашей стране оставляют желать лучшего. Водопроводные сети Красноусолька, питающие колонки, тоже устарели, утечек воды много, не везде работает запорная арматура, что затрудняет отсекание отдельной части сети во время ремонта. Как сообщил заместитель главы администрации Гафурийского района Фуат Киекбаев, в этом году на замену и ремонт водопроводных труб поселка выделены 11 млн рублей.

— В результате нехватки воды верхние этажи многоэтажных домов в райцентре прошлым летом сидели без воды, — говорит заместитель главы администрации Шаранского района Геннадий Андреев. — Во многих местах водопровода случались порывы, потому что трубы гнилые, лет 40—50 не меняли ни одного метра.

Не меняли не потому, что не знали или не хотели — на все нужны средства, а у муниципального района их нет, если только дадут из республиканского бюджета. Речь идет о нехватке средств на текущий ремонт, а что уж говорить о техническом совершенствовании водоснабжающей системы...

При этом доля жилого сектора в водопотреблении невелико — основная часть приходится на промышленные предприятия. Просто нужды и чаяния населения ощущаются быстрее и больнее.

В бассейне р.Белой, на отдельных ее участках из-за большого водоотбора отмечается отрицательный баланс (г.Белорецк, г.Салават, г.Стерлитамак), а по Белорецкому водохранилищу отмечается постоянный дефицит, кроме апреля и мая. В связи с напряженной ситуацией с водными ресурсами республики намечено снижение водопотребления на промышленные нужды. Экономию водных ресурсов намечается осуществить за счет перевода ряда предприятий на максимальное использование оборотного и последовательного водоснабжения. Так, ввиду крайне низкой обеспеченности водными ресурсами бассейна реки Урал предусматривается перевести ряд предприятий на замкнутый цикл водопользования. Прежде всего это относится к таким крупным предприятиям в бассейне этой реки, как Учалинский горно-обогатительный комбинат в г.Учалы и Башкирский медно-серный комбинат в г.Сибае.

Тут возникает более глобальный вопрос — о водных ресурсах. Всей планеты и нашего региона в частности. Для того, чтобы хотя бы в общем виде представить ситуацию с водой в планетарном масштабе, достаточно взглянуть на карту Земли. Более половины площади на ней занимает водное пространство.

Это же колоссальное испарение! По логике вещей проблемы нехватки воды и не должно быть. Почему же она является одной из глобальных проблем мира и почему этого важнейшего ресурса природы вечно не хватает человеку? Да, мировые запасы воды на Земли огромные. Однако это преимущественно соленая вода Мирового океана. Запасы пресной воды, потребность людей в которой является особенно большой, незначительные. Во многих местах планеты чувствуется нехватка ее для орошения, потребностей промышленности, питья и других бытовых нужд. С древнейших времен до наших дней люди пытаются, вернее сказать — мечтают в избытке иметь этот ресурс и без ограничения пользоваться им. Причем быстрыми темпами растет не только количество населения, в гигантских масштабах расширяется и хозяйственная деятельность, иными словами, воды требуется все больше и больше

Наша республика, в силу своих географических и климатических особенностей, обеспечена водными ресурсами пока в достаточном количестве. У нас 1120 рек общей протяженностью более 20 тыс. км и 2720 озер. В том числе немало горных рек и озер, которые питают также предуральскую равнину — западную половину республики. В среднем ежегодно возобновляемые водные ресурсы республики составляют 35 куб.км, в том числе формирующиеся только на территории Башкирии — 25,5 куб.км. Обеспеченность водой одного жителя — 6,6 тыс. куб.м. в год.

Но существует природное равновесие. Водных ресурсов достаточно, но зато нашей природе присуща флуктуация — сильные колебания температуры и увлажненности. При таком климате дождливое лето меняется засушливым, относительно теплая зима — морозным или малоснежным и т.д. Местная природа к таким колебаниям подстроилась, возможно, еще до появления в ней человека. Поэтому должна быть ориентация на те виды растительного и животного мира, которые выживают в таких условиях.

Конечно, обеспеченность водными ресурсами на всей территории республики не одинакова. Наибольшему увлажнению подвергнут северо-западный регион, а зауральские районы чаще других страдают от засухи. Если в первом из них предпочтительнее заниматься растениеводством, то Зауралье идеально подходит для животноводства. Хотя в засушливых Хайбуллинском, Баймакском районах пытались расширить посевы зерновых культур и даже сделать резкий скачок в развитии земледелия в эпоху хрущевского освоения целины. Кроме как эрозии почвы это ничего не дало и польза от мелиорации оказалась в разы меньше вреда от порчи земли. Для пшеницы там мало воды, но ведь до освоения целины была прекрасная степь для развития животноводства и нехватки воды не ощущалось. А Илишевский, Краснокамский, Дюртюлинский и другие западные и северо-западные районы, обладающие достаточной влагой земли, имеют преимущества при возделывания пшеницы, особенно для ее мягких сортов.

Конечно, одно дело — влага для растений, и совсем другое — питьевая вода для человека. Тут уже возникает следующий вопрос — о качестве воды. Наши реки, озера и водохранилища являются не только источниками водопотребления: в них сбрасывается большой объем сточных вод, не всегда очищенных до нормативных показателей. Поэтому одной из острейших проблем нашей республики, как и всей России, является очистка сбрасываемых сточных вод. Всего в водные объекты ежегодно сбрасывается более 500 млн кубометров сточных вод, из которых доля загрязненных вместо недостаточно очищенных составляет около 70%. При этом качество воды в водных объектах зависит от многих факторов: водности рек, подстилающих пород, т.е. по каким геологическим породам протекает река и т.д.

В главной водной артерии республики — в реке Белой класс качества воды меняется от 4 класса («грязная») в верхнем и среднем течении (сказывается влияние промышленных предприятий городов Белорецк, Салават, Стерлитамак, Уфа) до 3 класса в нижнем течении. Неблагоприятные гидрологические условия 2010 года (водность рек бассейна р.Белая наблюдалась ниже многолетних значений на 50—70%) сказались и на качестве воды. В отдельных створах показатели ухудшились по сравнению с 2009 годом.

Как отметили участники республиканской конференции «Водоотведение и охрана водных ресурсов в Республике Башкортостан» в феврале 2011 г., в связи с недостаточной очисткой сточных вод, сбрасываемых в водные объекты на территории Республики Башкортостан, обострились проблемы водообеспечения промышленности, сельского хозяйства и населения республики качественными водными ресурсами и охраны водных объектов. Из нескольких сотен предприятий республики, сбросы которых подлежат очистке, только 19 предприятий производят сброс нормативно-очищенных сточных вод, 20 предприятий осуществляют сброс сточных вод вообще без очистки. Из 356,73 млн куб. м сточных вод, сбрасываемых ежегодно в водные объекты РБ, только 4,6% очищаются до нормативов. Большинство районных центров и поселков республики не имеют систем канализации и очистных сооружений.

Как можно сократить сброс загрязненных сточных вод в водоемы республики? Что-нибудь делается для этого?

— Водной стратегией Российской Федерации поставлена задача вдвое сократить объемы несоответствующих нормативам сточных вод, сбрасываемых в реки, пруды, озера, — разъясняет начальник отдела по предоставлению прав пользования водными объектами Министерства природопользования и экологии РБ Нина Кадраева. — Действительно, проблема очистки сточных вод является одной из самых важных. Одним из основных принципов современного водного законодательства является приоритет охраны водных объектов перед их использованием.

— Реализацию важнейших положений Водной стратегии России на территории Республики Башкортостан предполагается осуществить в рамках долгосрочной республиканской целевой программы «Чистая вода» на 2010—2014 годы, — отметил председатель Комитета Госсобрания — Курултая РБ Франис Сайфуллин. — Государственным заказчиком-координатором Программы выступает Министерство жилищно-коммунального хозяйства, государственными заказчиками являются Министерство природопользования и экологии и Министерство сельского хозяйства РБ. Основной целью Программы является улучшение качества питьевой воды, подаваемой населению, и доведение услуг водоснабжения до уровня, отвечающего потребностям жизнедеятельности человека, установление требований по обеспечению потребителей питьевой водой при нарушениях функционирования централизованных и нецентрализованных систем питьевого водоснабжения, повышение качества управления объектами водоснабжения.

Последовательная экологическая политика, экономические условия заставили многие промышленные предприятия республики сделать первые реальные шаги по выполнению важных природоохранных мероприятий и, в первую очередь, по снижению техногенной нагрузки на водные объекты. Необходимо отметить, что в республике установлены одни из самых жестких требований к качеству сбрасываемых сточных вод. Результаты есть. Сохраняется тенденция снижения объемов сброса сточных вод в водные объекты, в том числе и неочищенных стоков.

Эти пока небольшие позитивные сдвиги явились результатом проведенных за последние несколько лет природоохранных мероприятий. Так, ОАО «Салаватнефтеоргсинтез» провело реконструкцию биологических очистных сооружений в жилом поселке Нугуш. В результате снизилась концентрация загрязняющих веществ в сточных водах. Завершены пуско-наладочные работы на биохимических очистных сооружениях ОАО «Полиэф». Реконструкция систем водоснабжения и канализации, насосных станций МУП «Уфаводоканал» позволила прекратить сброс неочищенных сточных вод — теперь все стоки проходят через очистные сооружения. ОАО «Уфимский электроламповый завод — СВЕТ» совместно с рядом предприятий северного промузла построили коллектор стоков с подключением его к городским очистным сооружениям канализации. Тем самым решен многолетний вопрос сброса неочищенных стоков. Завершена реконструкция биологических очистных сооружений ОАО «Каустик» г.Стерлитамак, что позволило перевести выпуск слабоминерализованных сточных вод на биологические очистные сооружения. В результате реконструкции очистных сооружений весь поток сточных вод предприятия поступает на полную биологическую очистку, после чего сбрасывается в реку Белая по одному выпуску. ОАО «Учалинский ГОК» (Учалинская площадка) построило станцию нейтрализации шахтных и подотвальных вод, что несколько снизило массы сброса в воду ионов тяжелых металлов (меди, цинка, марганца, кадмия, кобальта, никеля, железа). Сибайский филиал ОАО «Учалинский ГОК» ведет строительство станции нейтрализации. В результате будет снижена масса загрязняющих веществ, поступающих в реку Худолаз.

А если по большому счету, то нехватки воды в природе на самом деле не существует. Смотрите на животный мир — там практически не бывает этой проблемы, просто одни виды приспособились к влажным условиям, другие обитают в более засушливых местах. То же самое и по качеству воды — в тех местах планеты, куда цивилизация еще не дошла, дикие (т.е. фактически живущие в гармонии с природой) племена разве задумываются о качестве питьевой воды? Дефицит воды и плохое ее качество — плоды цивилизации. Например, 90% территории соседнего Казахстана занимают засушливые земли. Экстенсивное сельскохозяйственное производство, широко практиковавшееся в Казахстане с начала освоения целинных и залежных земель без учета природных особенностей — одна из основных причин того, что в настоящее время две трети территории этой страны подвержены процессам опустынивания и деградации земель.

Опустынивание и деградация земель являются глобальной, всемирной проблемой. Организацией Объединенных Наций была принята специальная Конвенция по борьбе с опустыниванием, которая была одобрена 17 июня 1994 года. Несмотря на усилия многих стран, земли, пригодные для сельскохозяйственной обработки, продолжают сокращаться по всему миру, угрожая продовольственной безопасности и провоцируя гуманитарные и экономические кризисы.

Что касается прогнозов ученых, то наука пока лишь призывает нас учиться у природы приспосабливаться к ее законам.

ЭТНОГРАФИЯ

Зиля ДАВЛЕТШИНА,
кандидат исторических наук

СВАДЕБНЫЙ ОБРЯД КУРГАНСКИХ БАШКИР

Курганские башкиры — локально-этническая группа, проживающая в Курганской области, в основном в ее юго-западных (Альменевском и Сафакулевском) районах, граничащих с Челябинской областью. В состав курганских башкир входят следующие родовые подразделения: катайцы, айлинцы, сарты, калмаки, барын-табынцы и др. Материальная и духовная культура башкир, проживающих в Курганской области, формировалась внутри Западно-Сибирского историко-культурного региона, развивалась во взаимодействии со всем башкирским населением Зауралья и соседними народами.

Свадебные костюмы курганских башкир

Впервые целенаправленное этнографическое изучение исследуемой группы башкир началось в начале XX в. петербургским ученым С.И.Руденко. Богатый этнографический, фольклорный и лингвистический материал был получен во время работы участников комплексных экспедиционных поездок в Курганскую область, организованных в 1959, 1970, 1971 гг. Институтом истории, языка и литературы Башкирского филиала АН СССР, в 1961, 1985, 1986, 2008 гг. — БГУ. По результатам этих экспедиций написаны научные отчеты, статьи и монографии.

В ходе многолетних и разноплановых изысканий, проводившихся этнографами, антропологами, историками, фольклористами, лингвистами, были собраны уникальные материалы по историческому прошлому курганских башкир, их материальной и духовной культуре. Ценные сведения о

традициях и обычаях местных башкир можно получить и в наши дни, о чем красноречиво свидетельствует фольклорная экспедиция, организованная и проведенная учеными Института истории, языка и литературы УНЦ РАН летом 2010 г. Во время экспедиционной поездки исследованиями были охвачены башкирские деревни Альменевского и Сафакулевского районов. Как показывает полевой материал, жители Курганской области, в частности, д.Шафиево Сафакулевского района и д.Танрыкулево Альменевского района сохранили оригинальный обрядовый фольклор, в т.ч. и свадебный. Культурно-этническое своеобразие народа наиболее ярко проявляется в обрядовой практике, в частности, свадебной. Деревня Шафиево входит в состав башкирских деревень калмацкого родового подразделения, а д.Танрыкулево — катайского.

Национальный костюм и предметы быта играют важную роль в традиционном свадебном ритуале. В связи с этим целью данной статьи является исследование функций костюма и бытовых предметов в контексте свадебной обрядности курганских башкир и рассмотрение их семантики.

В работах отечественных исследователей отмечается, что «семиотический статус костюма, как группы функционально взаимосвязанных и взаимообусловленных предметов (его частей), на протяжении многих столетий продолжал оставаться очень высоким, обладал как утилитарной, так и знаковой прагматикой, т.е. соответствовал как утилитарным, так и символическим требованиям» (Калашникова, 2002. С.224).

В качестве свадебного атрибута в каждой семье традиционно сохранялись тканые и вышитые изделия. Среди домашних ремесел зауральских башкир наибольшее развитие получили кошмоделие, сукноделие, ткачество, изготовление безворсовых ковров с ромбическими и продольно-полосатыми узорами из крашеной шерсти, выделка меха и кожи, вышивка, вязание, плетение и др. С давних пор местное население возделывало целый ряд технических культур, в т.ч. коноплю (киндер, тараш, тарма) и лен (етен) [Башкирская энциклопедия. Уфа, 2007. Т.3. С.33].

Праздничные костюмы курганских башкирок

В связи с тем, что у местного населения особенно ценилось умение рукодельничать, вышивать, подарки готовились в форме вышитых изделий. Если в приданом невесты не было вышитых ею предметов, то о такой девушке говорили: “Энә сәнсә белмәй икән” (дословно: не умеет пользоваться иглой, т.е. не умеет вышивать).

В прошлом в каждом доме был особый уголок девушки на выданье или невесты, где в заветном сундуке хранилось ее приданое, которое начинали готовить задолго до замужества. Количество и качество таких предметов зависело от состоятельности семьи, ее достатка. В таком сундуке невеста привозила в дом жениха красочно и богато орнаментированные изделия в

виде подарков для жениха и его родственников, свою одежду, занавесь, постельные принадлежности (перину, подушки, ватное одеяло), текстиль для украшения дома, в т.ч. скатерти, полотенца, занавески, а также паласы, кошмы, платки и т.д.

К группе сакральных предметов, используемых в обрядах, относятся орнаментированные полотенца. Как и у многих народов мира, у курганских башкир полотенца несли многофункциональную нагрузку, используясь не только в качестве бытовых предметов и ритуальных изделий, но и как обереги и украшения.

Из литературных источников известно, что белые обрядовые полотенца были известны у разных народов еще в эпоху язычества (Гаген-Торн, 2000. С.115; Зеленин, 1991. С.99). В связи с этим естественно предположить, что полотенца с древних времен являлись священными предметами, а также покровом, охраняющим его обладателя, и служили оберегом от злых духов и сглаза. Концы полотенец для усиления их обережной функции и сохранения семейной или родовой принадлежности украшались вышитым или тканым узором-символом. Именно поэтому красочные полотенца или узорные концовки полотенец бережно сохранялись и сохраняются до сих пор в каждой семье и передаются только по наследству от матери и бабушки дочери или внучке.

У курганских башкир, как и у северо-восточных, северных и челябинских башкир, после получения согласия на брак отец жениха и старший брат или сват отправлялись к родителям невесты. Согласно обычаю, в знак состоявшегося сговора сватам дарили по полотенцу. Отсюда и название этого обряда — **Баштаҫтамал алырға барыу** (дословно: идти за главным полотенцем) (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр.11, с.98). После сватовства приезжают договариваться о проведении никаха (венчания). Жених привозит с собой **никах дауары**: **ҡушъяулыҡ** (покрывало из сдвоенных платков), **күлмәк (күлдәк)**, **кәмҙулдыҡ** (материал для камзола), **һыңар яулыҡ** (одинарные платки), родителям невесты — отрезы на платье и рубаху. Одежда, привезенная женихом, называется **никах кейеме** (одежда для венчания) (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр. 44, с. 16 об). Интересно отметить, что невеста дарила предметы собственного изготовления, а жених — фабричные товары. Не случайно поэтому подарки жениха называются **никах дауары**, т.е. товар (**тауар**) (Полевой материал Ф.Гайсиной). Обмен свадебными подарками, в т.ч. дары невесты и жениха, способствовали установлению добрых взаимоотношений между брачующимися сторонами, созданию атмосферы доброжелательности и материального благополучия молодой семьи. В тот же день, или на следующий, приглашались подруги на **тауар сәйе** (чай благословения товара). Девушка во время чаепития показывала подарки, а подруги в знак одобрения нашивали монеты на ее цветастый платок (Зауральские башкиры. С.259).

Во время свадебного застолья родственники жениха, собрав всех приглашенных родственников невесты и угостив их, вручают им платья, рубахи, полотенца. Здесь совершается древний обряд башкир — **инә туны биреү** (вручение матери невесты шубы за хорошее воспитание дочери). Подарком могла служить не только шуба, но и мех, отрез на платье (Фольклор курганских башкир. С.172). Невеста, ее подруги и новые родственницы со стороны жениха празднично украшали дом и в особенности комнату для новобрачных. Узорные полотенца, заготовленные для торжества, красочно оформленные по-

стельные принадлежности, занавески, коврики, богато расшитая одежда и головные уборы — все это с большим вкусом развешивалось в доме. Основная цель этих ритуальных мероприятий — создание семейного благополучия, привлечение в дом добрых духов и ограждение дома и домочадцев от злых сил. Эти традиции наводят исследователей на мысль о том, что орнаментированные изделия выполняли в доме мужа «функции задабривания духов — предков его семьи, покровителей рода мужа. Они служили своеобразной жертвой этим духам и в то же время выполняли охранные функции в отношении новобрачной, создавая психологически доброжелательный микроклимат в доме мужа» (Зорин, Токсубаева, 1987. С.100; Сурхаско, 1977. С.192).

З.С.Хакимова с кушъяулыком, вышитым счетной гладью

Однако наиболее ярко роль орнаментированных изделий в качестве оберега раскрывается в старинном обычае башкир, татар и других тюркских народов завешивать специальное помещение для молодоженов вышитыми или ткаными полотенцами, специальными занавесями (**шаршау**). Если в доме не было отдельной комнаты, то шили специальный полог **сатыр** (шатер), который вешали над кроватью. Украшение дома, согласно обычаям предков, а также ритуальное завешивание декоративными изделиями специального помещения для молодых служило не только созданию особой торжественной обстановки, но и демонстрировало трудолюбие, сноровку и искусство невесты. С древними формами брака связан обычай досвадебных посещений невесты женихом в доме ее отца. И.И.Лепехин сообщает, что после соглашения о калыме и венчания **(никах)** молодые располагались в помещении за особым занавесом, после чего до полной выплаты калыма жених посещал невесту тайком (Лепехин, 1821—1822. С.151). Исследователь также отмечает, что для «пазушного посещения» башкиры делали особую юрту. Устройство специальных юрт или других форм жилища для молодоженов в прошлом встречалось у многих тюркоязычных народов (Фиельструп, 1926. С.100—122). Обычно эти жилища включались в приданое невесты. Если же родители были не в состоянии наделить невесту юртой, то ее заменял занавес (Зауральские башкиры, 1962. С.266).

На третий день свадьбы в момент выхода невесты из отцовского дома проводился наиболее древний обряд прощания невесты с родней — **сеңдәү** (**сеңләү** — лит.). Затем начинался обычай обхода невестой домов родственников и привязывание лоскутков или ниток на перекладину **һәндерә** в память о себе. Исследователи объясняют значение этого обряда как своеобразную дань «хозяевам» места, домашнего очага, духам предков (Султангареева, 1994. С.16). Сначала невеста подходила к старшему брату, обнимая и плача, прощалась с ним. Подруга невесты клала на плечо или на руки ее брату назна-

ченный подарок, чаще всего — полотенце. Старший брат с пожеланием удачи и семейного благополучия одаривал сестру деньгами или скотом. Таким же образом невеста прощалась и с остальными братьями и родственниками. Каждый из них с благопожеланиями одаривал ее ответным подарком, а родственницы нашивали на ее головное покрывало монеты, платки и т.д.

Такие ритуальные предметы, как полотенце, платок, кусок ткани, подаренные на свадьбе родственникам жениха, олицетворяли собой **ҡот**, т.е. счастье, удачу, силу. Как отмечают исследователи, эти изделия были белого цвета (Султангареева, 1994. С.20). В д.Танрыкулево Альменевского района до сих пор соблюдается древний обряд — **ҡот сабыу**. Суть его заключается в том, что во время проводов невесты из родного дома жених, взяв в руки подаренное ему полотенце, пускается с ним вскачь. Вслед за ним устремляются родственники невесты и, настигнув жениха, отнимают **ҡот**. В данном обряде отразилось первобытное поверье: сваты могут вместе с невестой увезти и **ҡот** — благополучие рода и аула.

При переезде в дом жениха невесту встречают его родственницы, кладут под ее ноги подушку. По аналогии с обычаями других поволжских народов, подобная встреча невесты объясняется, видимо, запретом ступать на голую землю и стремлением избежать порчи невесты (Петров, 2008. С.155).

Экспедиционные поездки выявили некоторые особенности в проведении этого ритуала у курганских башкир. При встрече с невесткой свекровь повязывает ей на талию специальный пояс **билмәү (билмау)** в виде ткани длиной до 3 м, наставляя свою молодую сноху. Одна из встречающих женщин, подойдя к невесте и развязав этот пояс, повязывает его одной из молодых родственниц жениха. Вместо **билмәү** женщина повязывает невесте короткий поясок, которым она должна теперь подпоясываться всегда. С этого времени девуш-

Вышитые свадебные кисеты

ка становится подругой невесты, а женщина — посаженой матерью, опекающей и помогающей молодой невестке освоиться в новой семье. Молодая называет ее **“инәй”** (мать), а та, в свою очередь, обращается к ней со словами **“һылыу”** (пригожая, доченька) (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп. 2а, ед.хр. 11. С.104).

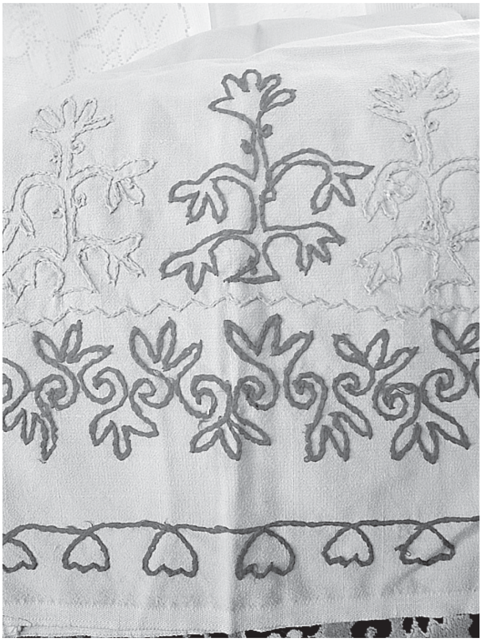

Скатерть, вышитая тамбуром

Чтобы получить благословение родителей жениха, невестка при входе в дом на колышек вешает свое полотенце, а на стол стелет скатерть. Продолжением обряда задабривания духов, в том числе духа воды, является заключительный этап свадебного церемониала, когда невесту вместе с родственницами мужа посылали за водой. У источника невеста, согласно древнему обычаю, прежде чем наполнить ведра водой, бросает в воду серебряную монетку. Это дар духу воды, задабривание его и пожелание счастливой и гармоничной жизни на новом месте. Наполнив ведра водой, невестка несет их домой, стараясь не расплескивать воду. От аккуратности и сноровки невесты во время выполнения этого обряда зависит благополучие молодой семьи. Как отмечает Н.В.Бикбулатов, «показ воды это не только ознакомление молодой с деревней и ее окрестностями, приобщение ее к своим обязанностям, не только жертвоприношение духу воды и получение его благосклонности, но одновременно и испытание невесты» (Бикбулатов Н.В., 1991. С.77). После наполнения ведер водой полотенце, привязанное к коромыслу, отдавалось девушке, сопровождавшей невесту. А подарки, нашитые на свадебный головной убор невесты **ҡушъяулыҡ**, снимались и раздавались всем участникам обряда. После возвращения с источника приглашают женщин деревни на угощение чаем — **килен сәйе**. Развешивают на всеобщее обозрение приданое невесты, ее личную одежду. Затем раздают всем присутствующим подарки невесты — нагрудные повязки, вышитые фартуки, передники, платки, носовые платочки, скатерти, полотенца, кисеты, тюбетейки, куски ткани. Все это называется **күрнис** (Бикбулатов Н.В., 1991. С.77—78). После чаепития присутствующие благословляют молодую женщину с пожеланиями счастливой семейной жизни.

На заключительном этапе свадебной церемонии невесту переодевали в наряд молодой замужней женщины. В старину, согласно литературным источникам и музейным коллекциям, невеста надевала рубаху из белой домотканины с вышивкой у ворота, по краям рукавов, выполненной нитками; **ҡушъяулыҡ** — покрывалообразный вышитый головной убор и **һарауыс** (Шитова, 1995. С.12, 200, 201, 213). Костюм дополнялся верхней одеждой в виде праздничного еляна и камзола, нагрудной повязки, штанов, нагрудных украшений и узорной обуви **ҡата**.

В связи со сменой домашнего холста на фабричные ткани для пошива платья стали использовать цветной материал красного, зеленого, синего цвета.

Так, в 50-е годы прошлого века, как отмечает С.Н.Шитова, в Курганской области во время праздников молодожены одевались в традиционный костюм (С.Н.Шитова, 1995. С.187). Дано описание костюма молодой женщины, одетой в красное платье с лентами, камзол с монетами, нагрудным украшением и головным покрывалом. Костюм мужчины состоит из вышитой по воротнику и нагрудной планке белой рубахи, красного пояса с вышитыми концами, зеленой тюбетейки с узорами. Все эти вещи были изготовлены молодой женщиной в канун свадьбы (Там же).

Женские платья шились с оборками, поверх которых нашивались две широкие ленты. Платья по подолу и поверх оборок украшались тамбурной вышивкой **элмә**. Среди узоров чаще всего встречались извилистые линии — **дуғай** и мотив **ҡусҡар** (улитка, рог барана) или шестилепестковая розетка — **күбәләк** (мотылек, бабочка). Платья также орнаментировались аппликативными узорами: аппликацией из другого материала в виде прямой ленты — **япма** или аппликацией в виде зигзага **дуғай** (Научный архив УНЦ РАН. Ф.113, оп.1, ед.хр. 2, сс. 4, 5, 12, 22, 24).

Позже появились фартуки **алъяпҡыс** с небольшой грудкой, которые невеста вышивала не только для приданого (как повседневную одежду), но и в качестве подарков женщинам — родственницам жениха (Курганские башкиры, 2002. С.139). Нижняя часть грудки **түштәмә** и подола **итәк** украшалась вышивкой в технике косой сетки **ҡуш элмә**, выполненной двойной петлей тамбура или способом **тутырма (түтәреп тегеү)** (Научный архив. Ф. 113, оп.1, ед.хр.2, с.14), **түтәрмә** (Никонорова, 2002. С.79). К вышитому поясу фартука **билдәмә** прикрепляли веревку, сплетенную из нитей — **бау**, концы которой украшали кистью **суҡ** (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп. 2а, ед.хр. 11, сс.6, 9 об.).

Необходимо особо остановиться на старинном обрядовом изделии — свадебном халате **елән**. Во время исполнения обряда “никах” невеста стояла в еляне, наброшенном на голову, хотя носили его надевая в рукава. По вороту и грудке елян украшали широким позументом **уҡа** или же узким позументом в 2 линии. Из-под позумента выпускали зеленую или красную окантовку, поверх позумента нашивали монетки (Курганские башкиры, 2002. С.140). По воспоминаниям информаторов, в старину курганские невесты носили светлые, украшенные аппликацией и цветной обшивкой чекмени. Халат украшался сложными и богато вышитыми узорами, которые исполняли роль оберега. Ношение невестой верхней одежды в виде еляна и чекменя несет в себе магический (предохранительный) смысл. Свадебные халаты подобного рода сохранились у юго-западных и юго-восточных башкир, а также у чувашей (Петров, 2000. С.151).

Елян надевали поверх платья и камзола. Старинные камзолы — приталенные, длинные, до бедер, безрукавки шили закрытыми, с односторонней глухой застежкой на навесные петли. Их украшали узкой позументной лентой в край, иногда над лентой пришивали одиночные монетки. Современные укороченные безрукавки с открытым воротом появились во второй трети XX в. Камзолы шили из синего, зеленого, вишневого бархата, черного или цветного атласа. Грудка, полы и края подола расшивались большим количеством монет, сгруппированных по две, три или расположенных рядами. В последние годы камзолы, как платья и фартуки, украшали многоцветной машинной строчкой (Курганские башкиры, 2002. С.139—140).

Обязательной принадлежностью свадебного костюма невесты был покрывалообразный головной убор — **ҡушъяулыҡ (ҡушъяуҙыҡ)** — из сдвоенных

фабричных платков. Молодая женщина носила их с момента переезда в дом мужа. Под кушъяулык одевали колпачок и украшения-подвески. К кромке покрывала с изнанки пришивалась вышитая лента, затем край платка отгибался назад. Как отмечает Н.В.Бикбулатов, раньше тесемку кушъяулыка вышивали тамбуром в виде извилистых линий и завитков, позже стали украшать швом нагыш, выполненным геометрической гладью с плотным заполнением (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр.11, с.26). Концы покрывала спускались поверх верхней одежды и почти достигали земли. На кушъяулык нашивался кусок белой ткани, свисающий на лицо. При проводах невесты из родительского дома на эту ткань родственники невесты нашивали монеты, платки, материал. Монетки **инес тәңкә** — деньги, нашитые на подкладку покрывала, по приезду невесты в дом жениха шли на изготовление шейного украшения **яға** (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр.11, с.8—9; Зауральские башкиры, 2002. С.261—262). Удерживалось покрывало с помощью подбородника **эйәксен**, от средней части которого в целях оберега свешивались на грудь плетеные шнурки с кистями или полоска ткани с вышивкой и бахромой или кораллами и монетами — **ҡолаҡса суҡ** (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр.11, с.8; Курганские башкиры, 2002. С.141).

Основное назначение головного покрывала, согласно народным представлениям, — это защита невесты от сглаза и порчи. Вместе с тем, как отмечает Н.Гаген-Торн, полотенце-покрывало, употребляющееся в качестве головного убора замужней женщины в период перехода от материнского к отцовскому роду, оберегает женщину от гнева духов чужого рода, а род ее мужа — от магической силы чужеродки (Гаген-Торн, 2000. С.107—108). Использование покрывалообразных головных уборов для невесты широко распространено в свадебном ритуале многих народов Евразии.

С.Н.Шитова отмечает, что в Курганской области в качестве головного убора под кушъяулык вместо кашмау некоторые невестки надевали колпак — **ҡалпаҡ**. Колпачки курганских башкир отличались от колпачков северных башкир. Курганские колпаки были высокими, до 25—30 см. Полуовальная ткань верхней части колпачка, прикрывающая темя и затылок, прикрепляется лишь к передней части твердого круглого ободка, свободно спадая на затылок. К верхней части колпачка пришиваются разноцветные кисточки. Вышивка в технике косой стежки украшает края и углы верхней части колпака, а бисерное шитье — переднюю часть ободка (Научный архив УНЦ РАН. Ф.113, оп.1, ед.хр. 2, с.12). Колпачки украшались также тамбурной вышивкой.

По обычаю в подарочный комплект молодой невестки входили заготовки к другому головному убору в виде полотенечного покрывала — тастар **(таҫтар баш)**, а также хараусы — вышитые полоски холста, которые служили налобниками тастарного комплекса (Курганские башкиры, 2002. С.143). Тастары носили, плотно обертывая голову и оставляя один конец на груди, а второй закрепляли на затылке и расправляли на спине. Орнаментированные концовки были пришивными и по мере изнашивания середины покрывала переносились на новое полотнище холста. Старинные тастары, сохранившиеся в музеях страны, изготовлены из конопляного холста. Белые холщовые или кумачовые концовки орнаментированы полосами и розетками вышивкой цветным шелком, украшены ажурными вставными атласными лентами, бахромой, кружевом (Курганские башкиры, 2002. С.143—144).

В конце XIX в. в быту курганских башкир, как свидетельствуют литературные источники, широко применялись хараусы, которые использовались «толь-

ко в свадебных обрядах, к которым специально и готовятся» (Назаров, 1890. С.182). В источниках есть упоминания о подушке, вышитой орнаментом, характерным для хараусов (Руденко, 1955. С.304, 307), а также о кисетах, сшитых из хараусов (Сыромятников, 1937. С.156).

Главной примечательностью женского костюма была кожаная обувь с суконными, украшенными аппликацией и вышивкой голенищами — **ҡата**.

Декоративным оформлением отличался и свадебный костюм жениха, который невеста вышивала для своего будущего жениха задолго до свадьбы. В его состав входили вышитая рубаха, тканевый пояс и тюбетейка. Геометрическим орнаментом в технике счетной глади вышивали планку рубахи, стоячий или отложной воротник, края рукавов. Воротник дополнительно украшался шнурками-завязками.

Жених подпоясывался мягким кушаком **(кейәү билмауы)** из красного ситца, доходившим в длину до 3 м. Концы поясного полотенца, украшенные вышивкой, дополнялись двумя полосами из желтой и зеленой ленты. В старину кушаки вышивали в технике двусторонней глади **нағыш** очень мелкими узорами, расположенными в 5 рядов (Научный архив УНЦ РАН. Ф.113, оп.1, ед.хр.2, с.5). В XX в. вместо счетной глади стали применять контурный тамбур, хотя композиционное построение геометрического орнамента сохранилось (Курганские башкиры, 2002. С.148).

Тюбетейки **түбәтәй (теүәтәй)** с круглым дном шили из бархата, чаще всего зеленого цвета. В высоту они достигали до 5 см и украшались по ободку и верхней части вышивкой, выполненной в технике двойного тамбура и стебельчатого шва, цветочно-растительным орнаментом. Встречались тюбетейки, украшенные цветной строчкой в виде зигзага и блестками, а также выложенные бисером в виде звездочек (Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр. 11, с.26; Курганские башкиры, 2002. С.150).

Национальные костюмы, сшитые к свадьбе, в дальнейшем было принято надевать на праздники и торжества. Согласно литературным источникам, в сер. XX в. в деревнях еще было много рукодельниц, чье мастерство передавалось от матери к дочери. Они изготавливали свадебные комплекты одежды на заказ (Курганские башкиры, 2002. С.136—137).

Вышивка у курганских башкир отличалась самобытностью. На тканях с полотняным переплетением применяли следующие швы: двустороннюю счетную гладь в виде уступчатых, коротких стежков “кирпичиком” **(нағыш)**; набор **(сүпләм)**; двустороннюю и одностороннюю гладь **(түтәрмә)**, роспись.

Ҡак предполагает С.Н.Шитова, тонкая геометрическая вышивка, выполненная настилом по счету ниток (техника **нағыш**), была в прошлом связана с холщовой одеждой и полотняными тканями. Счетными вышивками в XIX в. чаще всего украшали старинные головные уборы тастар, хараус и небольшие бытовые вещи; посудные салфетки-покрывала **(ябыу)**, нарядные сумочки **(тоҡсай)**, полотенца. Редкие медальоны такого шитья располагались полосами на груди и подоле фартука, на манжетах и оборках платья (Шитова, 2006. С.159; Курганские башкиры, 2002. С.138), вышивали кисеты, женские платья, фартуки, мужские рубахи, кушаки, портянки жениха (Никонорова, 2002. С.83—84). Из-за трудоемкости применения на фабричной ткани шов стали использовать реже (Шитова, 2006. С.159; Курганские башкиры, 2002. С.138).

Гладью **(түтәрмә)** вышивали в XX в. полотенца, салфетки, фартуки, подарочные носовые платочки. Одним из распространенных мотивов счетной глади была восьмиконечная звезда (Никонорова, 2002. С.79). Согласно литера-

турным и полевым материалам, в исследуемом регионе свадебные полотенца, сотканные изо льна, украшались узором в виде 8-конечных розеток, называемых здесь **күбәләк**, а само полотенце — **күбәләкле таҫтамал** (полотенце с узорами в виде розеток-бабочек). В настоящее время вместо тканых полотенец применяются вышитые, изготовленные из белой ("вафельной") материи и вышитые крестом геометрическим орнаментом, в основе которого лежит старинный узор из 8-конечных розеток с небольшими ромбами. Концы украшаются вязаными кружевами, белыми кистями или бахромой.

В технике набора вышивали скатерти. Вышивку набором связывают с ткачеством, т.к. мотивы его орнамента взяты из узорного тканья (Там же. С.91).

К древним декоративным традициям относится и шитье контурным однолинейным тамбуром. Основное узорное поле предмета, независимо от орнамента, сверху и снизу обводилось спиралевидными, волнистыми или зубчатыми полосками. Среди наиболее распространенных элементов чаще других встречаются «кисти», мотив «бегущей волны», спираль, одинарный или сдвоенный зигзаг в бордюре, концентрические круги. Локальную вышивку курганских башкир характеризуют также непрерывность линий в орнаментальной композиции и смена цветовой гаммы, связанная с переходом одного цвета к другому (Курганские башкиры, 2002. С.137).

В Сафакулевском районе области в середине XX в. распространение получила вышивка двойным тамбуром **(ҡуш элмә)**, украшавшая фартуки новых фасонов — с пелериной и широким подолом. Эта вышивка с яркими растительными мотивами, заполняющими весь фон изделия, была характерна и для северо-восточных башкир (Там же. С.138).

Традицией, распространенной только у восточных башкир, было украшение фартуков и платья аппликацией. Наиболее распространенной была техника составления орнамента с помощью узких ленточек и небольших вырезных деталей. Широкая полоса нашивного орнамента из фабричной ткани контрастного цвета размещалась по низу подола или над нижней оборкой, завершающей подол. Аппликативные элементы пришивали к основе по кромке, подгибая края. Орнаментированные мотивы состояли из одинарного или двойного зигзага, гирлянды из дуг или волнистой линии. В углублениях или на острие пересекающихся линий помещались орнаментальные розетки (Там же. С.137—138).

Еще одним способом украшения женской одежды стала разноцветная машинная строчка: одинарным, двойным зигзагом, прямыми и волнистыми линиями отстрачивали края рукавов, нагрудную планку, низ подола (Там же. С.139), а также камзолы в виде полос, волнистых линий, полукругов и трилистников, располагавшихся вокруг карманов, пройм и на боковой (подмышечной) вставке (Там же. С.140).

Наиболее красочно и с особой тщательностью украшались свадебные костюмы курганских башкир. Женский костюм традиционно дополнялся множеством украшений, которым приписывались магические свойства. Так, например, серебру приписывалась защитная, очистительная сила, способность отгонять злых духов. Плодовитость и богатство приносили кораллы, а сердолик считался камнем счастья. Оберегом от дурного глаза служили раковины каури.

Костюм курганских башкир — своеобразная визитная карточка данной этнографической группы башкир. Как показывает представленный материал, старинный национальный костюм, предметы женского рукоделия у мест-

ных башкир — это живая история, память народа, которую сумели сохранить от своих предков ялан-катайцы. И в наши дни зауральские башкиры уделяют большое внимание обновлению своих нарядов, пошиву новых изделий, которые широко применяются не только в свадебных обрядах и на праздниках, но и во время выступлений фольклорных коллективов. Костюм сохранил свой локальный традиционный стиль, свой фасон и орнаментальную систему. В связи с этим вызывает сожаление то обстоятельство, что современные унифицированные фольклорные костюмы никак не маркируют их носителей и регион, который они представляют.

В доме у родителей мужа молодая невестка должна была соблюдать некоторые древние обычаи: не ходить по дому без головного убора, босиком, избегать свекра. Чтобы получить разрешение на возможность общаться со свекром, свекровью и другими родственниками мужа, молодая должна была одарить каждого из них особым подарком — рубахой, платьем, тюбетейкой, полотенцем, носками и т.д. Не было принято приходить в гости с пустыми руками. При посещении родственников жениха невеста в качестве подарков приносила хозяину вышитый молитвенный коврик **(намаҙлыҡ)**, а хозяйке — полотенце или скатерть.

Традиционный свадебный ритуал зауральских башкир, согласно нашим исследованиям, сохраняя в своем составе архаические элементы, переплетающиеся с менее древними и совершенно новыми явлениями, представляет собой ценнейший историко-этнографический источник.

Согласно народным представлениям и проведенным исследованиям, обрядовая одежда невесты и жениха, а также предметы быта выполняли в свадебном обряде, наряду с утилитарной, защитной и предохранительной, региональную, обрядовую, эстетическую, возрастную, социальную, религиозную, праздничную и другие функции.

Подытоживая вышеизложенный материал, отметим, что традиционная одежда в комплексе с другими предметами материального быта играла в свадебном ритуале курганских башкир значительную роль. Обладая магическими и символическими значениями, отражающими древние религиозно-магические представления, они использовались в качестве обрядовых атрибутов. Это подтверждает, что свадебный костюм, как и группа функционально взаимосвязанных и взаимообусловленных предметов ритуала, соответствует как утилитарным, защитным и предохранительным, так и региональным и символическим требованиям обряда, в т.ч. эстетическим, возрастным, социальным, религиозным, праздничным.

Литература

1. Башкирская энциклопедия. Уфа, 2007. Т.3.

2. *Бикбулатов Н.В.* Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр.11.

3. *Бикбулатов Н.В.* Научный архив УНЦ РАН. Ф.3, оп.2а, ед.хр.44.

4. *Бикбулатов Н.В.* Традиционная свадьба // Бикбулатов Н.В., Ф.Ф.Фатыхова. Семейный быт башкир XIX—XX вв. М., 1991. С.8—85.

5. *Гаген-Торн Н.И.* Обрядовые полотенца у народностей Поволжья // ЭО. 2000. №6. С.103—117.

6. Гайсина Ф.Ф. Полевые материалы 2010 г.: дд.Шафиево (Субботин), Сафакулевского района (информатор Галимова Рашида Шихабетдиновна, 1938 г.р.) и дд.Танрыкулево, Подъясово Альменевского района (информатор Тухватуллина Бибинур Хакимьяновна, 1936 г.р.) Курганской области. На фотографиях представлены работы вышивальщицы Хакимовой Загиры Садиковны (д.Подъясово).

7. Давлетшина З.М. Орнаментированные полотенца в традиционном быту и обрядах // Башкиры-гайнинцы Пермского края: История, этнография, антропология, этногеномика. Уфа, 2008. С.89—113.

8. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М., 1991.

9. Зорин Н.В., Токсубаева Л.С. Обрядовые функции орнаментальных полотенец у русского населения Среднего Поволжья // Археология и этнография Марийского края. Вып. 11. Йошкар-Ола, 1987. С.95—105.

10. Калашникова Н.М. Семиотические функции народного костюма // Музей. Традиции. Этничность. XX—XXI вв.: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея. Спб., Кишинев, 2002. С.222—226.

11. Кузеев Р.Г, Бикбулатов Н.В., Шитова С.Н. Зауральские башкиры (этнографический очерк быта и культуры конца XIX — начала XX вв.). Уфа, 1962.

12. Курганские башкиры: историко-этнографические очерки. Уфа, 2002.

13. Лепехин И.И. Дневные записки путешествия по разным провинциям Российской империи в 1770 г. СПб., 1821—1822, т.II.

14. Назаров П. К этнографии башкир // ЭО. 1890. №1.

15. Никонорова Е.Е. Орнамент счетной вышивки башкир. Уфа, 2002.

16. Петров И.Г. Знаково-символические функции одежды и предметов быта в свадебной обрядности чувашей Урало-Поволжья // ЭО. 2008. №1. С.145—162.

17. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. М.-Л., 1955.

18. Султангареева Р.А. Башкирский свадебно-обрядовый фольклор. Уфа, 1994.

19. *Султангареева Р.А.* Семейно-бытовой обрядовый фольклор башкирского народа. Уфа, 1998.

20. Султангареева Р.А. Жизнь человека в обряде: фольклорно-этнографическое исследование башкирских семейных обрядов. Уфа, 2005.

21. Сурхаско Ю.Ю. Карельская свадебная обрядность (конец XIX — начало XX вв.). Л., 1977.

22. Сыромятников В. Башкирское народное искусство // Искусство. 1937. №1. С.155—160.

23. Фиельструп Ф. Свадебные жилища турецких народов. Материалы по этнографии. Т.III. Вып.I. Этнографический отдел Русского музея. Л., 1926.

24. Фольклор курганских (ялан-катайских) башкир: Материалы комплексной экспедиции. Уфа, 2008.

25. Шитова С.Н. Башкирская народная одежда. Уфа, 1995.

26. Шитова С.Н. Народное искусство: войлоки, ковры и ткани у южных башкир (Этнографические очерки). Уфа, 2006.

27. Шитова С.Н. Научный архив УНЦ РАН. Ф.113, оп.1, ед.хр.2.

Работа выполнена при поддержке гранта РГНФ «Урал» №10-01-84101 «Функциональное значение орнаментированных изделий в обрядах жизненного цикла башкир».

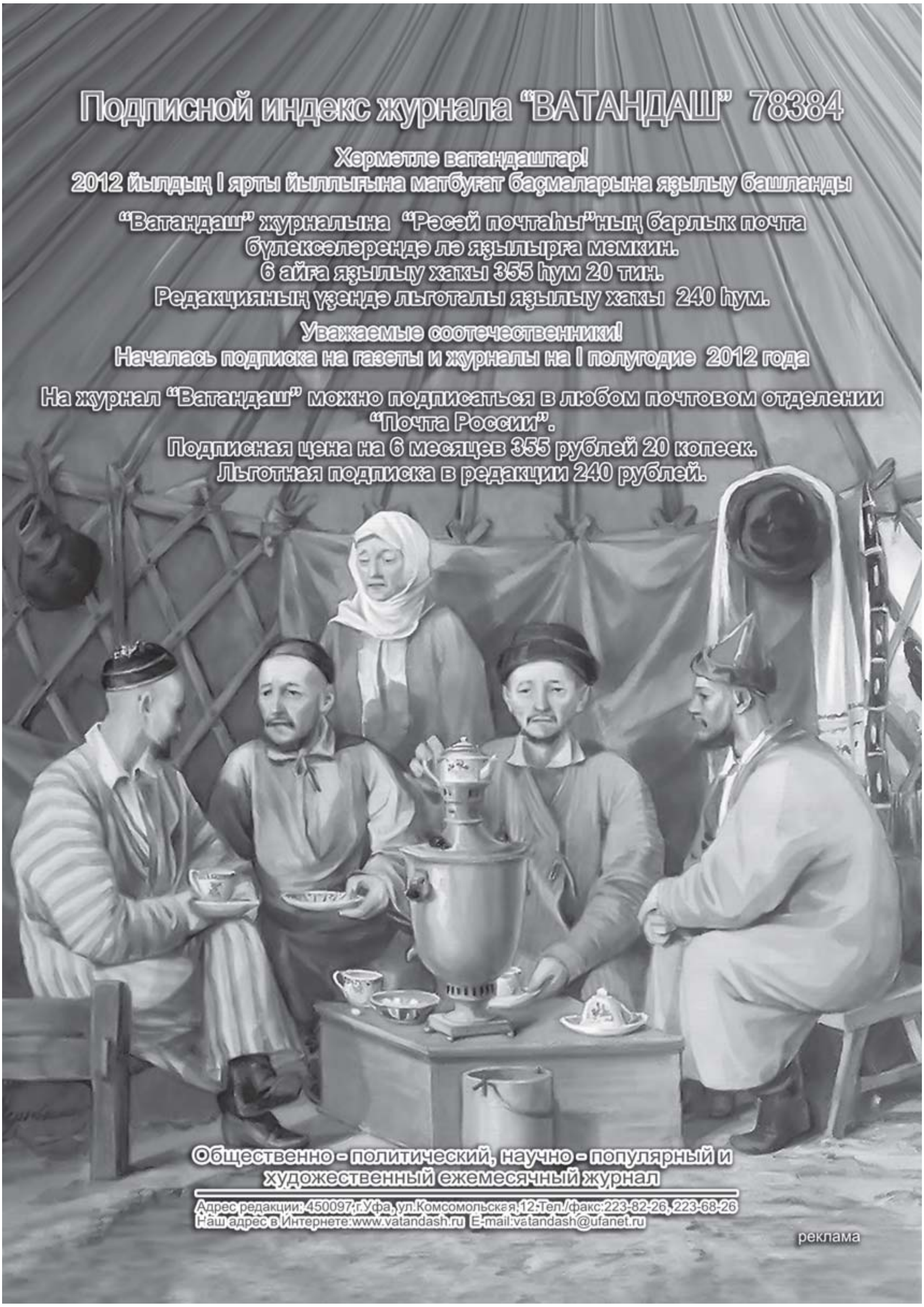
Подписной индекс журнала "ВАТАНДАШ" 78384
Хөрмәтле ватандаштар!
2012 йылдың I ярты йыллығына матбуғат баҫмаларына яҙылыу башланды
"Ватандаш" журналына "Рәсәй почтаһы"ның барлык почта бүлексәләрендә лә яҙылырға мөмкин.
6 айға яҙылыу хакы 355 һум 20 тин.
Редакцияның үҙендә льготалы яҙылыу хакы 240 һум.
Уважаемые соотечественники!
Началась подписка на газеты и журналы на I полугодие 2012 года
На журнал "Ватандаш" можно подписаться в любом почтовом отделении "Почта России".
Подписная цена на 6 месяцев 355 рублей 20 копеек.
Льготная подписка в редакции 240 рублей.
Общественно - политический, научно - популярный и художественный ежемесячный журнал
Адрес редакции: 450097, г.Уфа, ул.Комсомольская, 12. Тел./факс:223-82-26, 223-68-26
Наш адрес в Интернете:www.vatandash.ru E-mail:vatandash@ufanet.ru
реклама

Ф. СП-1

Федеральная служба почтовой связи при Министерстве связи РФ

АБОНЕМЕНТ на **журнал** **78384** (индекс издания)

Ватандаш

Количество комплектов: 1

2012 год

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
X	X	X	X	X	X						

Куда ____________ ____________________

(почтовый индекс) (адрес)

Кому ______________________________

(фамилия, инициалы)

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

ПВ	место	литер

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на журнал **78384** (индекс издания)

Ватандаш

Стоимость	подписки		Количество комплектов:	1
	пере-адресовки	355р.20к		

2012 год

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
X	X	X	X	X	X						

Куда ____________ ____________________

(почтовый индекс) (адрес)

Кому ______________________________

(фамилия, инициалы)

РЕЗЮМЕ SUMMARY

Октябрьский номер журнала открывается рубрикой «История», в которой размещена статья С.Хамидуллина об исторических гуннах и их потомках. В 2012 году страна отмечает 200-летие победы России в Отечественной войне 1812 года. С начала года в каждом номере журнала печатаются статьи, посвященные знаменательной дате, в основном об участии башкирских воинов в войне с французами. В этом номере кандидат исторических наук А.Янгалин знакомит с юрматинцами, участниками Отечественной войны 1812 года.

В этом году исполняется 100 лет со дня рождения выдающегося башкирского ученого, писателя и общественного деятеля Дж. Г. Киекбаева. Профессора М.Зайнуллин, Г.Кунафин, научный сотрудник ИГИ АН РБ Р.Биканачева освещают жизнь, научную и творческую деятельность Дж. Г.Киекбаева с разных сторон. В рубрике «Литература» представлена литературно-документальная повесть писательницы Лиры Ахмет-Якшибаевой, посвященная этому великому ученому.

Доктор исторических наук А.Хабибуллина в рубрике «Народы Башкортостана» знакомит читателей с работой славянских историко-культурных центров Башкортостана.

В рубрике «Современник» народный поэт А.Игебаев анализирует творчество поэта К.Аралбая. Новые стихи К.Аралбая можно прочитать в рубрике «Литература».

Проблемно-тематический обзор публицистики Газима Шафикова открывает рубрику «Духовное наследие», сделанный доктором филологических наук Т.Кильмухаметовым и А.Мустафиной.

В этом году Национальная библиотека имени А.-З.Валиди отмечает юбилей своей предшественницы — 175 лет со дня открытия Губернской библиотеки в Уфе. В связи с этим журнал предлагает статью «Хранилище бесценных сокровищ» А.Гайсиной.

Так же в номере много других интересных материалов.

The October issue of the Vatandash journal is opened with History rubric consisted of the article by S.Khamidullin on historical Huns and their offsprings. On 2012 our country is going to mark the 200th anniversary of the Victory in Patriotic war of 1812. Since the beginning of the year every issue has included articles and essays devoted to this significant date, generally to participation of Bashkir troops in the war against the French army. In this number candidate of historical sciences A.Yangalin acquaints to the Yurmatins the participants of Patriotic war 1812.

This year the 100th anniversary of the birth of Dg.G.Kiekbaev, eminent Bashkir scientist, writer and public figure, is going to be marked. Professors M.Zainullin, G.Kunafin, scientific associate of IGI AN RB R.Bikanacheva feature articles covering the life, scientific and creative activity of Dg.G.Kiekbaev in several lights. Literature section presents literary and documental story of writer Lira Akhmet-Yakshibaeva dedicated to this great scientist.

Doctor of historical sciences A.Khabibullina in The Peoples of Bashkortostan rubric introduces our readers to the activity of Slavonic historical and cultural centers of Bashkortostan.

In Contemporary section the peoples' poet A.Igebaev analyses the creativity of poet K.Aralbai. His new verses one can find in Literature column.

Problem and subject review made by the doctor of philological sciences T.Kilmukhametov and A.Mustafina of political journalism of Gazim Shafikov opens Spiritual Heritage section.

This year the A.-Z.Validy National library is marking the 175th anniversary of opening date of its predecessor – Gubernskaya library in Ufa. Thereby our journal offers article "Priceless treasure storage" by A.Gaisina.

You can also find other no less interesting materials in this number.

РЕЗЮМЕ SUMMARY

Ватандаш

СООТЕЧЕСТВЕННИК * COMPATRIOT

Директор (баш мөхәррир) —
Фәрит Әхмәҙиев 223-82-08
Баш мөхәррир урынбаҫарҙары:
Сәлимйән Бәҙретдинов 223-82-26
Закир Зиннәтуллин 223-82-26
Яуаплы сәркәтип —
Мәликә Әминева 223-68-26
Бүлек мөхәррирҙәре:
Зөһрә Алтынбаева 282-85-30
Эльвира Халикова 223-88-26
Миләүшә Мөхәмәтйәнова 223-88-26
Алмас Шаммасов 282-04-37
Биҙәлеш мөхәррире —
Факил Мостафин 223-76-08
Компьютерҙа нәшергә әҙерләүсе —
Зифа Ильясова 223-76-08
Компьютерҙа йыйыусы —
Эльза Кәлимуллина 282-04-37
Корректорҙар:
Миләүшә Аҙнағолова 282-85-30
Гөлназ Рәхмәтова 282-85-30
Баш бухгалтер —
Ләлә Пузырева 223-82-56
Бухгалтер —
Айгөл Ғәлләмова 223-82-56

Телефакс — /347/ 223-82-56
282-04-37

Перепечатка, воспроизведение и иное использование опубликованных материалов допускается с разрешения редакции и при соблюдении действующих норм защиты авторских прав и прав на интеллектуальную собственность.

Мнение авторов не всегда совпадает с точкой зрения редакции.
Авторы несут ответственность за достоверность предоставленной информации.

Приветствуя письма, сообщения и иную информацию от читателей, редакция сохраняет за собой право их выбора для печати, редактирования и сокращения.

Рукописи и иллюстрации не рецензируются и не возвращаются.

Журналға карата фекерҙәрегеҙҙе һәм тәкдимдәрегеҙҙе Башкортостан Республикаһының Элемтә һәм киң коммуникациялар министрлығы www.pressarb.ru сайтына ебәрә алаһығыҙ. Яңылыктар, вакансиялар, бойороктар, баһаламалар һәм тәкдимдәр менән дә ошо ук сайтта танышырға мөмкин.

ISSN 1683-3554

Беҙҙең адрес:
450097, Өфө,
Комсомол урамы, 12

Наш адрес:
450097, Уфа,
ул. Комсомольская, 12

Our address:
Editorial office «Vatandash»
12, Komsomolskaya St.,
Ufa, Russia, 450097

Наш адрес в Интернете:
www.vatandash.ru
E-mail: vatandash@ufanet.ru

Наши реквизиты:
Филиал ОАО «УралСиб» в г. Уфа
р/с 40602810900010000027,
к/с 30101810600000000770,
БИК 048073770
ИНН/КПП 0278044681/027801001

Тексты печатаются на башкирском, русском и английском языках.

Башҡортостан Республикаһының Матбуғат һәм киң мәғлүмәт министрлығы тарафынан 1996 йылдың 6 февралендә теркәлде.
695-се таныҡлыҡ.

Зарегистрирован Министерством печати и массовой информации Республики Башкортостан 6 февраля 1996 года.
Свидетельство №695.

Баҫырға ҡул ҡуйылды 22.09.2011.
Формат 70x100 1/16. Физик баҫма табаҡ 13,0.
Шартлы баҫма табаҡ 16,77.
Иҫәп-нәшер табаҡ 18,48. Офсет ҡағыҙы.
Офсет ысулы менән баҫылды.
Тиражы 3300 дана. Заказ №70.
Хаҡы ирекле.

«Башҡортостан» республика ДУП нәшриәте» типографияһында әҙер файлдарҙан баҫылды.
450079, Октябрҙең 50 йыллығы урамы, 13.

Отпечатано с готовых файлов в ГУП «Республиканское издательство «Башкортостан».
450079, РБ, г.Уфа, ул. 50-летия Октября, 13.
Тел. 272-76-76.

©«Ватандаш», 2011. №10 (181)